

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

---

# ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НОВОМ САДУ

КЊИГА XLIX-1



ISSN 0374-0730  
e-ISSN 2334-7236  
doi: 10.19090/gff.v49i1

Нови Сад, 2024.



*Издавач*  
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

*За издавача*  
проф. др Миливој Алановић, декан

*Уређивачки одбор*

проф. др Милан Ајдановић; проф. др Едита Андрић; проф. др Тамара Валчић Булић;  
проф. др Невена Варница; проф. др Ана Генц; проф. др Алексеј Кишјухас; проф. др  
Бојана Ковачевић Петровић; проф. др Милена Летић-Лунгулов; доц. др Борка  
Малчић, проф. др Олга Панић Кавгић; доц. др Драгана Поповић; проф. др Дејан  
Пралица; проф. др Марина Пуја Бадеску; доц. др Марица Рајковић; доц. др Гордана  
Ристић; проф. др Бојана Стојановић-Пантовић; проф. др Марина Шимакова  
Спевакова

*Инострани чланови Уређивачког одбора*

проф. др Давид Астори (Парма), доц. др Шандор Бордаш (Баја), Јао Дзи, (Беј Вај,  
Кина), проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел (Франкфурт  
на Одри), проф. др Јурај Гловња (Њитра), проф. др Богуслав Зиелински (Познањ),  
проф. проф. др Звонко Ковач (Загреб), др Силвија Мартинез Ферейро (Гронинген),  
проф. др Михаил Мозер (Беч), проф. др Дејвид Норис (Нотингем), проф. др Николај  
Попов (Софија), др Владислава Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале),  
проф. др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-Жак Татен Гурије (Тур,  
Француска), доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Лејла Турчило (Сарајево),  
проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург).

*Уредници*

проф. др Александра Блатешић  
проф. др Снежана Божанић

*Секретари редакције*

проф. др Невена Варница  
проф. др Милена Летић-Лунгулов

*Технички секретар*

Игор Лекић

*Лектура*

проф. др Марина Курешевић, проф. др Милан Ајдановић

Аутори су одговорни за језичку исправност својих радова.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ  
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.



UNIVERSITY OF NOVI SAD

---

# ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY VOLUME XLIX-1



ISSN 0374-0730  
e-ISSN 2334-7236  
doi: 10.19090/gff.v49i1

Novi Sad, 2024.

*Publisher*  
FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

*Representing the Publisher*  
prof. dr Milivoj Alanović, Dean

*Editorial Board*

Dr. Milan Ajdžanović, Professor, Dr. Edita Andrić, Professor, Dr. Tamara Valčić Bulić, Professor, Dr. Nevena Varnica, Associate Professor, Dr. Ana Genc, Associate Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Associate Professor, Dr. Bojana Kovačević Petrović, Associate Professor, Dr. Milena Letić-Lungulov, Associate Professor, Dr. Borka Malčić, Assistant Professor, Dr. Olga Panić Kavgić, Associate Professor, Dr. Dragana Popović, Assistant Professor, Dr. Dejan Pralica, Professor, Dr. Marina Puja Badesku, Professor, Dr. Marica Rajković, Assistant Professor, Dr. Gordana Ristić, Associate Professor, Dr. Bojana Stojanović-Pantović, Professor, Dr. Marina Šimak Spevakova, Associate Professor.

*Foreign members of the Editorial Board*

Dr. David Astori, Professor (Parma), Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Jao Dzi (Bay Wai, China), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań), Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. Silvia Martinez Ferreiro (Groningen), Dr. Michael Moser, Professor (Vienna), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Halle), Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Ugo Vlasisavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg).

*Editors*

Dr. Aleksandra Blatešić, Professor  
Dr. Snežana Božanić, Professor

*Assistants to the Editors*

Dr. Nevena Varnica, Associate Professor  
Dr. Milena Letić-Lungulov, Associate Professor

*Editorial Secretary*

Igor Lekić

*Proofreading*

Dr. Marina Kurešević, Professor, Dr. Milan Ajdžanović, Professor

Authors are responsible for linguistic and grammatical correctness of their papers.

Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

## РЕЦЕНЗЕНТИ

Роберт Благони, редовни професор, Свеучилиште Јурја Добриле у Пули  
Зорица Ђерговић-Јоксимовић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду  
Дејан Ђорђевић, доцент, Универзитет у Новом Саду  
Ивана Ђурић Пауновић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду  
Зорица Хаџић Радовић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду  
Ивана Иванић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду  
Ана Јовановић, ванредни професор, Универзитет у Београду  
Вирна Карлић, ванредни професор, Универзитет у Загребу  
Наташа Киш, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду  
Ана Макишова, редовни професор, Универзитет у Новом Саду  
Антонела Марић, ванредни професор, Универзитет у Сплиту  
Станислава Марић Јуришин, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду  
Горан Максимовић, редовни професор, Универзитет у Нишу  
Снежана Милинковић, редовни професор, Универзитет у Београду  
Јована Милутиновић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду  
Данијела Петковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу  
Гордана Покрајац, редовни професор, Универзитет у Новом Саду  
Јелена Редли, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду  
Кристина Селаковић, редовни професор, Универзитет у Бањој Луци  
Зузана Тирова, доцент, Универзитет у Новом Саду  
Наташа Вилић, редовни професор, Универзитет у Бањој Луци  
Станко Влашки, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду  
Милан Живковић, редовни професор, Универзитет УНИОН

## REVIEWERS

Robert Blagoni, Full Professor, Juraj Dobrila University of Pula  
Zorica Đergović-Joksimović, Full Professor, University of Novi Sad  
Dejan Đorđić, Assistant Professor, University of Novi Sad  
Ivana Đurić Paunović, Full Professor, University of Novi Sad  
Zorica Hadžić Radović, Full Professor, University of Novi Sad  
Ivana Ivanić, Associate Professor, University of Novi Sad  
Ana Jovanović, Associate Professor, University of Belgrade  
Virna Karlić, Associate Professor, University of Zagreb  
Nataša Kiš, Associate Professor, University of Novi Sad  
Anna Makišová, Full Professor, University of Novi Sad  
Antonela Marić, Associate Professor, University of Split  
Stanislava Marić Jurišin, Associate Professor, University of Novi Sad  
Goran Maksimović, Full Professor, University of Niš  
Snežana Milinković, Full Professor, University of Belgrade  
Jovana Milutinović, Full Professor, University of Novi Sad  
Danijela Petković, Associate Professor, University of Niš  
Gordana Pokrajac, Full Professor, University of Novi Sad  
Kristina Selaković, Full Professor, University of Banja Luka  
Jelena Redli, Associate Professor, University of Novi Sad  
Zuzana Tirova, Assistant Professor, University of Novi Sad  
Nataša Vilić, Full Professor, University of Banja Luka  
Stanko Vlaški, Associate Professor, University of Novi Sad  
Milan Živković, Full Professor, University UNION





## УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

Поштовани читаоци,

Са великим задовољством вам представљамо нови број нашег часописа *Годишњак* Филозофског факултета у Новом Саду за област друштвених и хуманистичких наука, који се својом интердисциплинарношћу јасно издваја на домаћој научној сцени. Овај број је резултат посвећеног рада наших аутора, којима дугујемо захвалност за њихове драгоцене прилоге и континуирано интересовање. Ваша истраживања, радозналост којом сте вођени и увиди до којих сте стигли дају посебан значај и вредност овом издању.

Овај број садржи 16 научних прилога (12 чланака и 4 приказа) са широким спектром разноврсних тема које нас воде у различита подручја – од средњих школа Новог Сада, са резултатима истраживања о фреквентности употребе латиничног и ћириличног писма код ученика (М. Степанов), до историјских и културолошких анализа о италијанским интелектуалцима, на примеру Луцифера Мартина у Истри и бившој Југославији (К. Екер).

У овом издању музеји су представљени у виду „трећег простора“, као врло специфичног, корисног и суштински неформалног простора за учење и размену знања (Ј. Дакић), док је ера дигитализације изнедрила нове просторе креативности, али и омогућила употребу добро познатог амбијента на нов начин. Стога међу пионирске радове убрајамо истраживање роднолеката, односно првих разлика у говору мушких и женских инфлуенсера (Ј. Редли).

Из књижевности наше ауторе су инспирисали простори у фикцији Маргарет Атвуд (М. Ћук, Т. Парезановић), као и тема сабласти и одсутности мајке, проткана готичким мотивима у *Тринаестој бајци* Дијане Сатерфилд (В. Кромбхолц, Б. Вујин). Улога жене као непресушна тема, посебно у средњем веку на територији Италије, разматрана је у раду који се бави епистолама будуће светице Катарине Сијенске (М. Митић), док о теми сећања можете читати у раду који анализира овај феномен кроз филмско остварење *Бол и слава* шпанског режисера Педро Алмодовара (С. Маричић Месаровић, Г. Смуђа). Тумачења Милорада Павића никад не остављају равнодушним, а у овом броју приказана су кроз анализу интелектуалне заоставштине Симеона Пишчевића (Р. Ераковић). Још једна језичка тема овог броја посвећена је специфичностима изражавања, тачније описима

правописа и језичке структуре погребних стихова Јана Мичатека у збирци Морена (Е. Звалена, Д. Марчок).

Значај педагошког лидерства и преглед квантитативних истраживања самоефикасности директора школа, као и потребних вештина и мотивације за ту важну улогу описали су у свом раду О. Кнежевић Флорић и С. Нинковић. И најзад, *Годишњак* не би био научни часопис Филозофског факултета да нема радове филозофа, што је у овом броју тумачење Спинозиног схватања супстанције у онтолошком, епистемолошком и логичком светлу (У. Поповић).

Издање које вам представљамо садржи још четири приказа:

опис монографије Снежане Вукадиновић *Орфеј. Орфичке химне*, која је по О. Тошићу од великог значаја за познаваоце историје, књижевности и класичних језика, али и за све који желе боље разумевање античке грчке религије и митологије;

представљање монографије Ђуре Хардија *Итинерариј Ростислава Михаиловича*, коју је Н. Карталија описао као својеврсну историографску реконструкцију путовања Ростислава Михаиловича, сагледаног кроз концепт тзв. *Ното viatur* – човека путника;

опис монографије Горана Васина *Патријарх Лукијан Богдановић: крај једне епохе*, у којем П. Петковић приказује кључне моменте због којих је аутор скренуо пажњу на доприносе првојерарха цркви, култури и ктиторској делатности у последњим деценијама српске историје у Аустроугарској;

и најзад, описом монографије Бојане Ковачевић Петровић *Невидљива хармонија: огледи о превођењу (и) књижевности* Ј. Тодоровић указује на значај овог дела за област традуктологије, положај и улогу преводиоца, као и стварање веза између српских, шпанских и хиспаноамеричких писаца, те њихову рецепцију у српској култури.

Користимо прилику да позовемо ауторе и будуће сараднике да буду слободни, креативни и иновативни у својим истраживањима и да негују идеју дељења својих мисли, запажања и резултата са широм академском јавности. Наша је заједничка одговорност да пратимо нове тенденције и запажамо нове везе са брзим развојем садашњег тренутка. Само кроз отвореност према иновацијама и храброст да будемо смело радознали можемо допринети бољем разумевању света у којем живимо.

Искрено се надамо да ће овај часопис постати место где се негују нове идеје, размењују знања, искуства и ставови, али и инспиришу нове генерације истраживача, те се унапред радујемо вашим будућим радовима и

доприносима који ће обогатити не само овај часопис, већ и унапредити нашу ширу академску заједницу.

С поштовањем,

проф. др Александра Блатешић  
уредница свеске за хуманистичке науке  
проф. др Снежана Божанић  
уредница свеске за друштвене науке

У Новом Саду, август 2024. године

## САДРЖАЈ

### TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА .....	10
<b>Christian Eccher</b> .....	17
GLI INTELLETTUALI ITALIANI D'ISTRIA E LA YUGOSLAVIA: L'ESEMPIO DI LUCIFERO MARTINI	
<b>Marija Mitić</b> .....	33
<i>DONNA MITTENTE I DONNA DESTINATARIA – DVA PRIMERA EPISTOLA KATARINE SIJENSKE „UVAŽENIM GOSPAMA”</i>	
<b>Уна Поповић</b> .....	49
СПИНОЗИНА ДЕФИНИЦИЈА СУПСТАНЦИЈЕ	
<b>Jovana Dakić</b> .....	63
MUZEJ KAO „TREĆI PROSTOR“	
<b>Stefan Ninković</b> .....	75
<b>Olivera Knežević Florić</b>	
SCHOOL PRINCIPAL SELF-EFFICACY FOR INSTRUCTIONAL LEADERSHIP: A REVIEW OF QUANTITATIVE RESEARCH	
<b>Radoslav Eraković</b> .....	91
ŽIVOT I PRIKLJUČENIJA NOSTALGIČNOG HUSARA U TUMAČENJIMA MILORADA PAVIĆA	
<b>Jelena Redli</b> .....	105
RODNOLEKTI U DIGITALNOJ KOMUNIKACIJI: ANALIZA JEZIKA MUŠKIH I ŽENSKIH INFLUENSERA	
<b>Eleonóra Zvalená</b> .....	127
<b>Daniela Marčoková</b>	
PRAVOPIS A JAZYKOVÁ STAVBA POHREBNÝCH VERŠOV JÁNA MIČÁTKA V ZBIERKE <i>MORENA</i>	
<b>Sanja Maričić Mesarović</b> .....	141
<b>Gordana Smuđa</b>	
PRIZIVANJE DUHOVA PROŠLOSTI – KALEIDOSKOP SEĆANJA U FILMSKOM OSTVARENJU „BOL I SLAVA” (2019)	

<b>Maја Ćuk</b> .....	155
<b>Tijana V. Parezanović</b>	
WILL THE HEART “GO LAST” IN THE FUTURE? ALIENATING SPACES IN MARGARET ATWOOD’S DYSTOPIAN FICTION	
<b>Maја Stepanov</b> .....	171
FREKVENCIJA UPOTREBE ĆIRILICE I LATINICE MEĐU SREDNJOŠKOLCIMA U NOVOM SADU	
<b>Viktorija Krombholc</b> .....	191
<b>Војана Vuјin</b>	
ABSENT MOTHERS AND GHOSTLY DOUBLES IN DIANE SETTERFIELD’S <i>THE THIRTEENTH TALE</i>	
<i>ПРИКАЗИ</i>	203
<b>Огњен Тошовић</b>	
ОРФИЧКЕ ХИМНЕ У РУХУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА .....	205
<b>Небојша Карталија</b>	
ПУТОВАЊЕ КАО БИОГРАФИЈА .....	209
<b>Павле Петковић</b>	
ПАТРИЈАРХ ЛУКИЈАН	
ИЗМЕЂУ ЕЛИТА ЦЕНТРА И ПЕРИФЕРИЈЕ .....	215
<b>Јована Todorović</b>	
VIDLJIVA POSVEĆENOST: O PREVOĐENJU I PREVODILAČKIM ISKUSTVIMA.....	221
УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ .....	226







**Christian Eccher** \*  
Università di Novi Sad  
Facoltà di Lettere e Filosofia

УДК: 821.131.1.09 Martini L.  
339.92(497.1:450)  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2516  
IBI: BE154  
Articolo scientifico originale

## GLI INTELLETTUALI ITALIANI D'ISTRIA E LA YUGOSLAVIA: L'ESEMPIO DI LUCIFERO MARTINI

In questo lavoro, analizzeremo la figura di Lucifero Martini e la sua opera. Intellettuale del controesodo, Martini si trasferì a Fiume dopo la Seconda guerra mondiale. Economista, nei suoi romanzi Martini ha analizzato non soltanto la situazione sociale dei popoli che abitavano nella ex Jugoslavia, ma anche i problemi economici che hanno poi portato alla fine della Federazione. Martini costituisce un ponte ineludibile fra l'Italia e i Paesi dell'ex Jugoslavia.

*Parole chiave:* Martini, controesodo, Fiume, economia, Jugoslavia.

Lucifero Martini nacque a Firenze da genitori istriani, si laureò in economia e commercio a Trieste. Come Eros Sequi e altri autori che durante la guerra decisero di unirsi ai partigiani di Tito, anche Martini combatté sulle colline del Gorski Kotar<sup>1</sup>. Terminata la lotta, si stabilì a Fiume dove visse fino alla morte, avvenuta nel 2001; fu redattore e giornalista della **Voce del popolo** e collaborò con le più importanti testate della minoranza italiana, in particolar modo con **la battana** e **Panorama**, sulle quali apparvero gran parte dei suoi racconti e dei suoi saggi critici. La figura di Martini è ancora oggi oggetto di grande ammirazione da parte degli intellettuali istriani, sia italiani sia croati, a causa della rigorosa moralità che contraddistinse la vita dello scrittore fiumano; osserva giustamente Nelida Milani che la severa moralità di Martini si è tramutata, nelle opere letterarie, in vero e proprio assillo morale<sup>2</sup>. All'incessante analisi dei fatti storici il nostro autore affianca una continua ricerca etica, un senso civico basato su ideali

---

\* [christian.eccher@ff.uns.rs](mailto:christian.eccher@ff.uns.rs)

<sup>1</sup> Sugli autori che lasciarono l'Italia alla volta della Jugoslavia durante la Seconda Guerra Mondiale, cfr. Christian Eccher, *La letteratura degli italiani d'Istria e di Fiume dal 1945 a oggi*, Edit, Fiume-Rijeka, 2012, pp 47-142.

<sup>2</sup> Nelida Milani, *Progetto per una storia della letteratura della Comunità Nazionale Italiana*, appunti inediti, p. 7.

di giustizia e fratellanza. Una simile poetica è espressa senza cedimenti retorici; il periodare paratattico e apodittico, sempre preciso nel descrivere circostanze e avvenimenti, nell'analizzare la situazione economica jugoslava, non lascia spazio all'utopia e il progetto sociale che Martini ha in mente, viene delineato con chiarezza e in riferimento a situazioni reali, siano esse la vita familiare o quella di fabbrica. Per meglio comprendere la pragmaticità del pensiero poetico-politico di Martini, è necessario calarsi nella realtà jugoslava degli anni Settanta e Ottanta, all'epoca dell'autogestione, entrata in vigore già con la riforma del 1965 e perfezionata negli anni Settanta. I fondi sociali d'investimento, che il governo destinava alle imprese nell'ambito della pianificazione economica prevista dai "piani quinquennali" di marca sovietica, vennero aboliti; le risorse monetarie furono trasferite alle banche, controllate a loro volta dalle imprese, nessuna delle quali avrebbe potuto superare il 10% del capitale che la banca stessa amministrava. I direttori delle principali aziende jugoslave divennero così i registi della politica economica, dato che spettava soltanto a loro decidere quali imprese finanziare maggiormente e quali settori industriali privilegiare. Osserva giustamente Krulić che una simile innovazione trasformava la pianificazione in una semplice linea di indirizzo<sup>3</sup>. L'introduzione dell'autogestione nelle imprese, d'altro canto, ridusse il margine decisionale dei direttori, a loro volta subordinati alle determinazioni del Consiglio operaio. La riforma mancò i suoi obiettivi perché generò una notevole spirale inflazionistica, per cause facilmente intuibili: se le aziende controllate dai Consigli operai non accettavano di ridurre gli stipendi e di allontanare i lavoratori in esubero, non era possibile attuare, con i fondi concessi dalle banche, una serie di investimenti che permettessero il miglioramento delle tecnologie produttive e, contemporaneamente, la crescita della competitività delle fabbriche jugoslave a livello mondiale; Tito aveva aperto le frontiere ai capitali dei paesi occidentali, inserendo così l'economia del proprio paese nel circuito globale capitalistico. La riforma degli anni 1974-1976 fu studiata dagli economisti per eliminare le storture e le imperfezioni di quella del 1965, ma non cambiò la situazione esistente: le banche vennero rinazionalizzate; al loro interno, ogni impresa nel consiglio di amministrazione ebbe diritto a un voto, indipendentemente dal capitale apportato; la scelta delle strategie economiche fu affidata a un'assemblea generale delle imprese associate. Tramite le OBLA (Organizzazioni di base del lavoro associato), associazioni alla base dell'autogestione, si cercò di porre un limite alla crescente burocratizzazione degli organi di autogoverno. Le imprese avevano l'obbligo di sottoscrivere un "contratto

---

<sup>3</sup> Cfr. Josip Krulic, *Storia della Jugoslavia*, Bompiani, Milano, 1997, pp 88-113.

di pianificazione” controllato dal governo centrale, che reintroduceva così una sorta di “pianificazione autogestionaria”. Inefficace, per la verità, dato che mancava un ufficio addetto al controllo di tale pianificazione. Un simile sistema richiedeva un senso etico molto forte da parte dei lavoratori (i quali non avrebbero dovuto approfittare del potere di aumentare a sproposito i propri stipendi) e una formazione tecnico-scientifica permanente, che permettesse ai membri delle OBLA (Organizzazione Base del lavoro associato, in serbo-croato OOUR) di prendere decisioni consapevoli e ispirate a saldi principi economici che, nell’interesse dei lavoratori, salvaguardassero anche quello delle aziende. La riflessione di Martini si inserisce in questo contesto: ciò a cui egli aspira è la nascita di una società seria e responsabile, che anteponga il senso critico e la cultura, intesa come connubio di conoscenze tecniche e sensibilità umanistica, all’arricchimento e alle ambizioni personali. Se Alessandro Damiani spaziava con il proprio sguardo su questioni di carattere socio-politico globali, dal terrorismo all’incremento demografico in Cina sino ai riti religiosi delle popolazioni dell’Indonesia, Martini concentra la propria analisi sulla Jugoslavia e sulla città di Fiume, senza per questo peccare in provincialismo<sup>4</sup>. Semplicemente l’ex partigiano, che aveva contribuito alla nascita della Jugoslavia comunista, vedeva, da economista, ciò che di buono vi fosse nelle riforme degli anni Sessanta e Settanta; nella speranza che il suo paese (la Jugoslavia, non l’Italia) potesse porsi come esempio di efficienza a livello mondiale, auspicava la nascita di un “cives”, di un cittadino colto e responsabile. Il fallimento del sistema economico causato da un modello di vita conforme in tutto e per tutto a quello occidentale, che antepone l’interesse dell’individuo a quello della società, portò lo scrittore fiumano a un riflusso nell’angoscia e nella solitudine; solo con la propria coscienza e il proprio altissimo senso etico, Martini ha trovato nella letteratura la valvola di sfogo per la propria crisi morale e intellettuale. Nello stesso tempo, i suoi testi sono un grido lancinante di accusa nei confronti dell’élite politica jugoslava.

La poetica sartriana dell’impegno lascia il posto alla nostalgia dei tempi della Resistenza, durante i quali l’armonia e la maturità politica e umana dei partigiani redimevano le brutture del conflitto e la disumanità della vita, impersonate dal tedesco che aveva invaso le terre degli Slavi del sud. A livello letterario, i personaggi dei racconti e dei romanzi di Martini, spesso semplici alter ego del narratore, sono tormentati dal ricordo della guerra partigiana, specie nel

---

<sup>4</sup> Per quel che riguarda Alessandro Damiani, cfr. Christian Eccher, *L’illuminismo neoclassico di Alessandro Damiani, intellettuale istriano del contro-esodo*, in “Avanguardia”, XV (2011), 47, pp 106-129.

momento in cui si trovano di fronte alle storture di un regime ormai indifferente ai valori della Resistenza. Non comprendono per quale ragione tutto ciò in cui essi stessi avevano creduto sia sfumato; la ragione non riesce a spiegare il mistero e i racconti assumono, insieme a una connotazione prettamente realistica, una coloritura espressionistica e allucinata. La lunga strada percorsa dai partigiani comunisti, sia quella concreta battuta fra i sentieri impervi dei boschi della Lika e del Gorski Kotar, sia quella storica che ha portato gli slavi del sud dal regno di Jugoslavia alla repubblica popolare, sembra essere un vicolo senza uscita. Proprio **La lunga strada** è il titolo di una delle opere più significative di Martini; raccoglie i più bei racconti pubblicati dal nostro autore sulla **battana** negli anni Settanta e Ottanta. Il libro inizia non a caso con **L'ultima paura**, un racconto scritto nel 1945 e ambientato ai tempi della lotta partigiana: l'autore narra le avventurose vicende di Antonio e Silvano, alle prese dapprima con gli ultimi soldati tedeschi asseragliati sul campanile di Lussimpiccolo, e poi, una volta liberata del tutto l'isola dall'occupante, con il feroce esercito di Hitler ancora schierato in Istria. Le descrizioni non si distaccano molto da quelle che Eros Sequi aveva appuntato un anno prima sulla propria agendina. Non c'è per la verità la divisione fra "uomini e no" che caratterizza tutta la letteratura del periodo della Resistenza, la differenziazione fra fascisti e antifascisti; solo l'esperienza della lotta di liberazione ha permesso di comprendere ai due protagonisti del racconto che cosa fosse veramente il regime a cui essi stessi avevano accordato per molti anni cieca fiducia.

Non era facile uscire dalla spirale ideologica in cui la propaganda fascista aveva spinto gli italiani. La lucidità analitica con cui il nostro autore guarda la realtà, lo porta a non dimenticare il cammino compiuto e gli errori commessi dalla maggior parte degli italiani, che, specie nel caso degli intellettuali, rimossero il fatto di essere stati fascisti. L'autoassoluzione ha portato molti scrittori a considerare il fascismo un incidente di percorso e a non approfondire le ragioni della loro giovanile adesione al PNF. Fu soprattutto a causa del trauma della guerra che molti pensatori e letterati, fra cui Elio Vittorini, si distaccarono dalla politica del Partito.

Come Sequi, Martini coltivava anche la certezza che l'intellettuale, in particolare il letterato, avrebbe riacquisito, nella realtà del dopoguerra, un ruolo di ideologo:

*Da dietro lo scenario, che rappresentava un gruppo di partigiani in marcia dipinti in fretta su una carta che aveva rappreso il colore in macchie, una mano si sporse per afferrare la giacca di Antonio, proprio mentre stava terminando di*

*leggere una poesia e il pubblico, che gremiva il teatrino e stava con la bocca aperta nel sentire cadere ritmicamente le parole che dicevano dell'eroe che moriva per la propria terra inchiodato dal fuoco della mitraglia nemica, era pronto a tributare il suo applauso al poeta.*<sup>5</sup>

Il combattente Antonio è anche poeta e, nel corso della festa organizzata dai partigiani in occasione della liberazione di Lussinpiccolo, legge una propria poesia che sembra ispirata alle teorie di Ždanov. Una mano lo strappa all'applauso del pubblico perché c'è ancora l'entroterra istriano da liberare dal nemico, ma gli elementi che ci fanno intendere l'adesione dell'autore agli ideali socialisti e al ruolo che il letterato avrebbe dovuto ricoprire nella repubblica popolare sono ben evidenziati dalle tematiche del componimento di Antonio che, vate del socialismo venturo, ammalia di silenzioso stupore coloro che ascoltano i suoi versi. Nella Jugoslavia appena liberata, Martini aderì completamente alle teorie ždanoviane, applicate alla lettera in un dramma teatrale scritto con Erio Franchi e intitolato ***Il mulino di Pola***. Lo scrittore fiumano è forse l'unico autore italiano ad aver composto un'opera che avrebbe davvero entusiasmato Stalin. La vicenda è molto semplice: siamo a Pola, nel gennaio del 1947. La scena si apre su un interno, una cucina dove due coniugi discutono sulla situazione della città, che proprio in quel periodo si stava svuotando a causa del primo esodo, anche se l'avvenimento non viene neppure menzionato; compare la figlia, che lamenta l'estrema miseria della casa e irride al credo politico del padre, un comunista convinto. Torna a casa anche il figlio, appena licenziato dalla fabbrica presso la quale lavora. Mentre i membri della famiglia continuano a discutere, si sovrappongono ai loro discorsi due "voci", due attori fuori campo:

*PRIMA VOCE: Gli operai di Rostov, che prima erano incatenati alle macchine per dodici ore al giorno sono orgogliosi quando il compagno Stalin appunta sul petto di uno di essi "L'ordine del lavoro" e dice:*

*SECONDA VOCE: "Ti ringrazio compagno in nome della Patria Sovietica". Tante donne della Bosnia non sapevano né leggere e né scrivere, e quante oggi hanno potuto scrivere la loro prima lettera.*<sup>6</sup>

---

<sup>5</sup> Lucifero Martini, *La lunga strada*, Edit, Fiume, 1985, p. 28

<sup>6</sup> Lucifero Martini, *Il mulino di Pola*, in Aljoša Pužar, a cura di, *La città di carta-Papirnatigrad*, Izdavacki centar Rijeka, Rijeka-Fiume, 1999.

Non è molto chiaro il legame fra la trama del dramma, gli operai di Rostov sul Don e le donne alfabetizzate della Bosnia, ma ciò non sembra importare troppo ai due autori. L'azione riprende improvvisa: un certo Marco entra in cucina, informa che i "cerini", ufficiali della polizia civile che ancora presidiano Pola, hanno circondato il vecchio mulino. Qualcuno vuol portare via le macchine necessarie per impastare il pane<sup>7</sup>. Marco e il figlio partono immediatamente, ma torna solo il primo con la notizia che l'amico è stato ucciso dai mitra dei cerini. A quel punto la figlia capisce di aver sbagliato e comprende che soltanto la lotta porta alla redenzione:

*MARCO (si avvicina alla figlia che è rimasta immobile): E tu non vai compagna? Non vai a vedere tuo fratello?*

*LA FIGLIA (con voce soffocata): Non posso...*

*MARCO: Perché?*

*LA FIGLIA: Non posso... Perché non sono una compagna, non lo sono mai stata. (si mette a piangere) Eppure gli ho voluto sempre bene.*

*MARCO: Non basta voler bene a un fratello, Carla. Bisogna anche capirlo, essergli vicini, lottare con lui.*

*(...)*

*VOCE: È caduto un combattente, ma un altro ha preso il suo posto. Dal sangue di ogni figlio del popolo nascono a centinaia i suoi vendicatori. Carla ha trovato la sua strada, ha trovato nuovi fratelli, i suoi compagni di lotta. (...)*<sup>8</sup>

Il dramma è chiaramente "a tema" e i personaggi sono, ovviamente, mere figure ideologiche prive di spessore psicologico; ciò che colpisce maggiormente è il fatto che *Il mulino di Pola* sia di due anni successivo all'*Ultima paura*, un racconto che coniuga il realismo tipico dei racconti incentrati sulla Resistenza a una preziosa analisi psicologica dei personaggi. *L'ultima paura* fu però pubblicato

---

<sup>7</sup> Dell'episodio parla anche Claudio Ugussi nel romanzo *La città divisa*, Campanotto, Udine, 1992, pp 172-173. Mentre Martini e Franchi celano le ragioni storiche che stanno alla base dei fatti descritti, concentrandosi solo sul momento della lotta, Ugussi toglie il velo di epicità all'episodio, realmente accaduto: il padrone del mulino stava semplicemente smontando i macchinari per portarli con sé in Italia, dove aveva deciso di rifugiarsi a seguito della presa di potere da parte del potere popolare. I cittadini di Pola, gli slavi e coloro che avevano deciso di restare, assaltarono il mulino per evitare di rimanere senza pane da un giorno all'altro. Una storia comune in quegli anni che assume, sotto la lente di ingrandimento dell'ideologia di Franchi e Martini, un'aura mitica ed esemplare la quale non ha alcun riscontro a livello di cronaca e di storia.

<sup>8</sup> *Ibidem*.

soltanto negli anni Settanta sulla **battana**, quando il regime si era ormai aperto e permetteva la pubblicazione anche di opere dissidenti. L'atto unico, invece, fu dato alle stampe nel 1947, e non è possibile dire quanto Martini e Franchi abbiano creduto in ciò che scrivevano oppure se avessero voluto semplicemente compiacere le autorità della neonata Repubblica popolare. Certo è che i due partigiani protagonisti del racconto del '45, sono personaggi a tutto tondo con difetti e virtù, vizi e debolezze. Ciò che Martini vuol evidenziare non è il loro l'eroismo, la vittoria del bene contro il male, ma il percorso razionale che ha spinto giovani suoi coetanei a opporsi a feroci dittature e ad aspirare a un mondo diverso, in cui la socialità e il socialismo portino le "umane sorti" a essere davvero "progressive".

Il regime titino deluse la maggior parte dei combattenti, specie quelli che parlavano la lingua italiana, costretti, dopo i giorni eroici della Resistenza, a un'esistenza priva di stimoli culturali e a giornate trascorse nei piccoli appartamenti dei grattacieli che il regime aveva fatto costruire per loro sulle colline che circondano Fiume.

Nel 1979, Martini pubblicò sull'antologia **Istria nobilissima** un romanzo breve intitolato **Il ritorno**. Un uomo, Mario, originario di Fiume, torna nella sua città natale dopo trent'anni trascorsi in Venezuela come emigrante. Perché l'uomo, partigiano nei boschi del Gorski Kotar, ben visto negli ambienti del Partito Comunista Jugoslavo, aveva deciso, agli inizi del 1946, di abbandonare la propria città, proprio quando avrebbe potuto aspirare a una vita tranquilla e nel momento in cui bisognava rimboccarsi le maniche per dar vita al socialismo reale? A spingere l'ex combattente a raggiungere prima un campo profughi nella Venezia Giulia e poi, disperato e solo, Caracas, è stato un problema di carattere linguistico. Un avvenimento apparentemente neutro, insignificante, ma che aveva scavato attorno a Mario una voragine. Una circolare in croato si era materializzata sulla scrivania del suo ufficio di lavoro, e aveva assunto subito le sembianze di un oscuro presagio:

*M'ero seduto al mio posto di lavoro, come ogni mattina, quando era capitato il direttore che mi aveva messo sotto gli occhi un foglio. "Sono le nuove disposizioni", mi aveva detto, "leggile e tienle nel debito conto". Avevo guardato il foglio e ad un tratto mi ero sentito come smarrito. Di croato ne sapevo poco, quel tanto che mi era servito in bosco per intrattenermi con i miei compagni in quel povero discorrere che si fa per passare il tempo, un linguaggio sempre ugualmente monotono in cui i vocaboli sono ristretti ad espressioni usuali. Ed ora quel foglio mi ammoniva perentoriamente che quello che sapevo era troppo poco*

(...). Fu allora che compresi di trovarmi sull'orlo di un abisso, di fronte a una passerella che avrei potuto superare solamente con un impegno che non mi sembrava di possedere. (...)

Non stetti molto a pensare dinanzi a quel pezzo di carta. Mi sembrava che esprimesse in modo molto chiaro il mio avvenire: quella affermazione che mi ero conquistato combattendo, lentamente mi sarebbe stata risucchiata dalle esigenze pratiche di ogni giorno e mi sarei trovato ricacciato indietro (...).<sup>9</sup>

La vita in un'altra lingua, la convinzione più o meno conscia che per l'italiano non vi sarebbe stato più spazio avevano terrorizzato Mario, che, pur avendo affrontato i tedeschi sui monti della Croazia, aveva visto nella circolare un ostacolo insormontabile posto di fronte alla sua futura esistenza. Aveva deciso di partire, ma ad attenderlo in Italia c'erano solo i container dei campi profughi; quelli del Friuli, che ispirarono al più illustre degli scrittori istriani emigrato, Fulvio Tomizza, un toccante romanzo. La solitudine si era impossessata del protagonista proprio nella mota del campo, fra le lamiere delle squallide abitazioni degli istriani partiti. Spaesato, Mario aveva deciso di suicidarsi, quando gli si era presentata improvvisa e salvifica l'occasione di emigrare in Venezuela. Una nuova vita l'attendeva a Caracas, dove sarebbe diventato un abile e ricco meccanico.

Il ritorno a Fiume è per Mario un tuffo nel passato e nel ricordo, ma è soprattutto una lotta contro i ricordi. I personaggi dei racconti di Martini, infatti, sono strenuamente impegnati non nel tentativo di salvare la memoria, quanto piuttosto nello sforzo di difendersi dalla memoria stessa. Nella *Torre del borgo* Damiani evidenziava l'impossibilità per i popoli balcanici di sottrarsi al retaggio della propria storia: i serbi sono indissolubilmente legati alla battaglia della Piana dei merli del 1389; i rumeni di Transilvania non riescono a scrollarsi dalle spalle il peso della dominazione ungherese, così come gli slovacchi, pur avendo raso al suolo e ricostruito Bratislava negli anni successivi alla seconda guerra mondiale, non possono non sentire i fantasmi della città magiara che ancora si agita sullo sfondo dei nuovi edifici della capitale slovacca. I protagonisti dei racconti di Lucifero Martini lottano per liberarsi dei propri ricordi, specie quelli legati alla guerra di liberazione partigiana, che rappresenta per loro, come già era stato per Sequi, un momento di armonia sociale, in cui le passioni personali e l'angoscia esistenziale trovavano lenimento e venivano stemperate dal contributo che ciascuno apportava in vista della realizzazione del sogno socialista. Mario non si

---

<sup>9</sup> Lucifero Martini, *Il ritorno*, in *Antologia delle opere premiate: concorso d'arte e di cultura Istria nobilissima 1979*, U.P.T.-U.I.I.F., Trieste-Fiume, pp. 64-65.



capacità che la strada intrapresa nel 1943 con Tito sia sfociata nel nulla e si addolora nel vedere i propri ex compagni di lotta annientati dall'indolenza e dall'apatia. È il caso di Nini, fiaccato da un male incurabile, che trascorre le proprie giornate alla Comunità degli Italiani, un ambiente ormai impigrito dove i pochi italiani che non hanno "optato" trascorrono le ore con interminabili partite a carte:

*Metodico come sempre comperava il giornale ormai quasi per abitudine, girava in fretta le pagine trattenendo gli occhi solo sui titoli, per arrivare poi alle rubriche che gli erano più familiari, lo sport e la televisione.*

*(...)*

*D'altro canto dei fumani d'un tempo, e che quindi sapevano parlare l'italiano, ne erano rimasti ben pochi e quasi tutti, come Nini del resto, fieri del loro passato che li aveva visti combattere per quel presente del quale ora vivevano ai margini, si erano lasciati prendere da un senso di trasandato riposo, certamente necessario, ma nel quale si rivoltavano con gusto, senza sentire il bisogno di nuove prospettive.<sup>10</sup>*

Martini denuncia in questo passo un male tipico della CNI, vale a dire la passività nei confronti di una situazione di calma piatta a cui il regime aveva abituato gli italiani rimasti. Una miscela perfetta e terribile: il relativo benessere materiale della Jugoslavia degli anni Settanta coniugato con la politica della terra bruciata: nessun ruolo a livello politico e sociale veniva affidato alle istituzioni della Comunità italiana, a cui si toglieva linfa vitale con la continua chiusura delle scuole di lingua italiana. L'autore attribuisce le cause di una simile sonnolenza alle mutate condizioni economiche, all'agiatezza di stampo capitalistico che ha portato gli jugoslavi ad acquistare le "vikendice", ovvero le case per trascorrere il fine settimana sulla costa dalmata, che conobbe un vero e proprio boom edilizio dalla metà degli anni Settanta. Il benessere contribuì, a detta di Martini, ad allontanare la popolazione dalle riunioni periferiche, come nel caso delle comunità di abitato, che corrispondevano alle nostre "circoscrizioni" e che erano autogestite dagli stessi abitanti del quartiere. Nini va a queste riunioni, inconcludenti, ma non interviene mai.

---

<sup>10</sup> *Ivi*, p. 84. Dopo l'esodo, in Istria rimasero circa 30.000 italiani. Cfr a questi proposito Christian Eccher, *La letteratura degli italiani d'Istria e di Fiume dal 1945 a oggi cit.*, pp. 23-43.

*(...) era assurdo pensare che vi fosse una situazione diversa nella Comunità degli Italiani (rispetto alle comunità di abitato, ndr) quando in genere la partecipazione alle riunioni nelle organizzazioni periferiche era andata diminuendo, di pari passo, credo, con il migliorare, forse anche eccessivo e certamente molto rapido, secondo me, delle condizioni di vita.<sup>11</sup>*

Se Martini deve lottare con i propri ricordi per non rimanerne schiacciato, gli italiani rimasti affrontano spesso problemi ben più seri di quelli connessi a una vita monotona e noiosa. È il caso di Božo, il commissario politico del battaglione in cui Mario aveva combattuto. Alcolizzato, abbandonato dalla moglie e dal figlio, vive solo. La causa della sua rovina è stata la perdita del lavoro. Martini non si lascia mai andare a sentimentalismi; la sua è una prosa limpida, che conserva una felice impronta moraviana. Dello scrittore romano, il narratore di Fiume ha fatto propria la lucidità paratattica e apodittica del periodare. Martini racconta i drammi personali che agitano i personaggi dei suoi racconti, non certo per muovere a commozione il lettore, ma perché sa che in ogni angoscia di carattere esistenziale, dietro ogni personalità nevrotica, è possibile ravvisare l'impronta della Storia. Božo, bravo combattente, che affrontava interi plotoni tedeschi senza paura, per i suoi meriti bellici era stato nominato dirigente d'azienda. Il Maresciallo Tito asserì, probabilmente in uno dei suoi rari giorni di sconforto, che era stato più facile combattere i nazisti piuttosto che governare i complessi meccanismi dell'economia novecentesca. Božo, incolto e ormai troppo anziano per poter cominciare a studiare, viene invitato a farsi da parte. L'assenza di una politica di formazione permanente portò conseguenze gravissime a livello industriale in Jugoslavia. Il caso di Božo è esemplare di ciò che accadde nel paese immediatamente dopo la riforma del 1965. Serviva gente competente, la vecchia generazione venne mandata in pensione.

Božo commette però un errore molto grave ma assai comune in quegli anni:

*Mi raccontò che si era lasciato illudere dal nazionalismo, anche per un senso di bisogno di proclamare l'appartenenza a una terra nella quale era nato ma soprattutto perché su questa posizione si erano allineati alcuni alti dirigenti.<sup>12</sup>*

La semplicità di una simile affermazione non permette al lettore italiano di

---

<sup>11</sup> *Ibidem*

<sup>12</sup> *Ivi*, p. 93.

comprendere appieno la decisione di Božo; il ritorno alle radici nazionali si inserisce in un contesto politico ben preciso, in cui sono già ravvisabili i segni che avrebbero portato alla crisi e alle guerre degli anni Novanta. Il rafforzamento della corrente nazionalista in Croazia era dovuta principalmente a ragioni economiche, legate al fatto che le decisioni relative alla concessione dei crediti per le aziende venivano prese dai comitati di credito delle banche, la maggior parte delle quali avevano sede a Belgrado. I proventi delle attività economiche delle regioni più ricche del paese, la Croazia e la Slovenia, finivano regolarmente nelle sedi centrali delle banche della capitale federale<sup>13</sup>. La politica nazionalista delle autorità di Zagabria fu dunque funzionale al raggiungimento di un obiettivo politico ed economico: i dirigenti croati avrebbero voluto trattenere la valuta derivata dagli introiti del turismo e delle attività industriali entro i confini della propria repubblica. Fu l'intervento di Tito a placare gli animi, ma l'odio nazionalistico continuò a rimanere vivo in forma larvale fino agli anni Novanta.

Un uomo come Božo, non può comprendere meccanismi così astratti e delicati, e cavalca in maniera emozionale e personalistica il nazionalismo nascente che per gli alti quadri dell'azienda per cui lavora ha una valenza prettamente politica. Il dramma personale del vecchio commissario politico contiene in sé tutti gli elementi della tragedia jugoslava. Il figlio emigra in Germania e si unisce ai fuoriusciti ustascià: è stato Božo stesso a fornire lo spunto al proprio discendente per trasformare una normale ribellione adolescenziale in un'ideologia politica. L'uomo viene anche lasciato dalla moglie, che, insofferente al nazionalismo becero del marito, torna sconfortata nel proprio paese di nascita, in Serbia. Inutile dire che la mancanza di competenze tecniche non avrebbe comunque permesso a Božo di mantenere il proprio ruolo all'interno dell'azienda, ragion per cui è costretto comunque a dimettersi. Non gli rimane altro che cercare conforto nell'alcool fino al ricovero coatto in un manicomio.

Non tutti i personaggi che affollano il racconto sono però costretti a una lotta lancinante con il proprio passato. Mario stesso, nel corso del suo lungo soggiorno a Fiume, viene ospitato da una famiglia composta da una madre, Marija, e suo figlio Ivan, che ricoprono, all'interno della narrazione, un ruolo sicuramente positivo e che permettono al protagonista di vivere intensamente anche il presente.

---

<sup>13</sup> È interessante notare che gran parte degli italiani e dei croati da me intervistati in Istria, rimproverano alle autorità centrali di Zagabria ciò che stigmatizzavano nei comportamenti delle autorità jugoslave negli anni Settanta, vale a dire la tendenza a considerare la periferia del paese soltanto una fonte di introiti per gli investimenti finanziari delle banche centrali.

Marija, dopo essere stata abbandonata dal marito, ha cresciuto il figlio grazie al suo lavoro di donna delle pulizie; Ivan è da qualche anno impiegato come operaio in un'azienda del porto. Fra Mario e Marija nasce un affetto profondo, che spinge il primo a prendere in considerazione l'opportunità di rimanere a Fiume e di non tornare più a Caracas. Il romanzo si chiude con il protagonista ancora in dubbio se restare e cercare di seppellire una volta per tutte i propri ricordi, al fine di instaurare un nuovo rapporto con la città, o se tornare in Venezuela. La precisione della rappresentazione psicologica dei personaggi è esemplificata dalla scena finale e dal gesto stizzito ma affettuoso di Marija, che, entrata nella stanza di Mario, vede la valigia sdrucita che quest'ultimo aveva spostato dall'armadio e poggiato accanto al letto per accertarsi delle condizioni del tessuto e, eventualmente, comprarne una nuova:

*“Ha deciso?”*

*“No, ancora no”, risposi.*

*Vide la valigia vicino alla finestra, e le parve di comprendere. “Arrivederci”, disse, voltandosi di scatto, quasi con ira e chiudendo la porta con inusitata violenza.*

*Guardai anch'io la valigia e mi sorprese il pensiero che in ogni caso avrei dovuto comperarne una nuova, quella era ormai quasi inadoperabile, sdrucita e stinta com'era. Mi sdraiai sul letto, ma mi sentivo inquieto per quell'”Arrivederci” di Marija, non sapevo se fosse un augurio per il mio viaggio oppure l'espressione del desiderio che rimanessi.<sup>14</sup>*

Il racconto rimane sospeso, non sappiamo quale sia stata la decisione finale di Mario. Ciò che importa all'autore è mettere in evidenza il cambiamento di stili di vita e di mentalità che, nel giro di poco meno di trent'anni, ha mutato il volto della Federazione, e non sempre in peggio. Mario si accorge a proprie spese delle trasformazioni che hanno investito la sfera politica e che hanno portato il partito, che nel 1979 si chiamava già Lega dei Comunisti, a ridimensionare il proprio stesso grado di influenza sull'economia e sulle scelte sociali. Il protagonista del racconto è ancora legato alla mentalità staliniana tipica della fine degli anni Quaranta, riassumibile nella massima “il partito può tutto”. Il narratore, nel mettere a confronto la mentalità di Mario con quella di Ivan e di Marija, riesce con assoluta leggerezza a dimostrare al lettore che la concezione della politica negli anni Settanta era radicalmente diversa rispetto a quella degli anni Cinquanta e Sessanta.

---

<sup>14</sup> Lucifero Martini, *op. cit.*, p. 169.

Ivan diviene membro della Commissione di controllo della fabbrica in cui lavora. Il ragazzo, *che porta avanti un discorso in cui dominano qualità antiche rese nobili da intendimenti collettivi*, decide, insieme ad alcuni colleghi, di smascherare in una riunione pubblica gli assenteisti, coloro che durante l'orario di lavoro abbandonano i macchinari e vanno a coltivare il proprio orticello in periferia. Il potere operaio, slegato da un senso civico forte, causa distorsioni nel buon funzionamento della fabbrica. Fra gli assenteisti ci sono però molti membri della Lega dei Comunisti; il direttore dello stabilimento, che non vuole avere problemi con la Lega di cui egli stesso fa parte, "promuove" Ivan e gli affida mansioni lavorative più delicate; di fatto lo allontana dallo stabilimento, dato che lo trasferisce su un'isola al largo della costa dalmata. Ivan, orgoglioso e conscio che la propria lotta può continuare anche su e da un'isola, decide di partire. Mario, sdegnato, vorrebbe aiutare Ivan, con metodi ormai superati, come egli stesso sembra comprendere fin dal momento in cui decide di passare all'azione:

*L'aria fresca mi aveva rischiarato il cervello e mi parve che mi sarebbe stato più facile prendere una decisione per agire come sentivo che dovevo fare. Una volta era il Partito a prendere nelle proprie mani anche questioni del genere. Oltre trent'anni fa, però. E allora?*<sup>15</sup>

Mario espone il caso a un dirigente di partito, Žarko, conosciuto tempo prima in un bar:

*Žarko aspettò che terminassi, lasciò che mi sfogassi anche con termini che forse non erano del tutto appropriati, attese che bevessi il caffè che intanto ci avevano portato, poi disse: "Che cosa si attende da me?"*

*Reagii con una certa asprezza: "Una sola cosa: che l'ingiustizia venga eliminata."*

*"Cioè Lei vorrebbe che per quel potere che lei evidentemente mi attribuisce, io intervenissi affinché non solo Ivan torni in fabbrica, ma ristabilissi anche quella normalità, come l'intende Lei, e certo giustamente, nella fabbrica? (...) Il mio potere contro il potere del direttore (...) Ma Le sembra che sia giusto?"*

Una risposta analoga a quella di Žarko viene anche da Marija:

*"Insomma", riassunse Marija, quasi con rabbia, "Lei vorrebbe che qualcuno dall'alto fosse intervenuto e avesse separato il bene dal male, dando*

---

<sup>15</sup> *Ivi*, pp. 160-161.

*probabilmente giustizia a mio figlio perché indubbiamente il torto non è dalla sua parte, avendo agito egli in nome e per beneficio di tutti. (...) Ma se questo fosse avvenuto, crede che la sostanza di una situazione si sarebbe modificata, che qualcosa sarebbe mutato? Gli uomini avrebbero continuato tacitamente a conservare le proprie opinioni invece di esporle e battersi per esse, negative o positive che fossero. E non solo oggi, ma anche domani, sempre. Lei non sa perché non l'ha provato quanto pesa l'ordine che non ammette repliche o che ignora del tutto il pensiero altrui.<sup>16</sup>*

Quella di Žarko e di Marija è una bella lezione di laicità. A nulla serve l'ideologia, pur improntata a un anelito di giustizia (ma quale giustizia?), se non rispetta il pensiero altrui. Il percorso di Mario attraverso la selva dei ricordi, diviene anche un cammino verso la ragion critica, quella che a differenza della ragion normativa, tende a comprendere il punto di vista altrui, a non imporre il proprio e a cercare un compromesso. Come nel caso di Ivan, che accetta la punizione e decide di continuare la propria lotta da un'isola pressoché deserta. Il regime jugoslavo fin dagli anni Sessanta si distinse all'interno dell'area del blocco socialista proprio per la sua laicità, e non poteva essere altrimenti se si volevano far convivere tre etnie differenti. La dissoluzione della Federazione e le guerre da essa causate risultano ancor più dolorose e distruttive se si considera che dei principi illuministi della laicità nei Balcani al giorno d'oggi non v'è più traccia.

Dal punto di vista stilistico, la prosa di Martini, anche nei momenti di pathos e di concitazione, mantiene una razionalità narrativa che spinge il lettore a riflettere continuamente su ciò che sta accadendo. Ciò che caratterizza maggiormente lo stile dello scrittore fiumano è il pastiche linguistico, che compare in alcuni racconti e che ricalca realisticamente il modo di parlare della popolazione istriana, che fonde il dialetto istro-veneto con il croato e l'italiano.

---

<sup>16</sup> *Ibidem*

Christian Eccher

ITALIAN INTELLECTUALS OF ISTRIA AND YUGOSLAVIA: THE EXAMPLE OF  
LUCIFERO MARTINI

*Summary*

In this work, we will analyze the figure of Lucifero Martini and his work. An intellectual of the counter-exodus, Martini moved to Rijeka after the Second World War. An economist, in his novels Martini analyzed not only the social situation of the peoples who lived in the former Yugoslavia, but also the economic problems that led to the end of the Federation. Martini is an unavoidable pint between Italy and the countries of the former Yugoslavia.

*Keywords:* Martini, counter-exodus, Fiume, economy, Yugoslavia.

BIBLIOGRAFIA

- Bait, Maurizio (2004). *La frontiera leggera*. Montebelluna: Circolo culturale Menocchio.
- Damiani, Alessandro (1962). *Frammenti*. Trieste: CDA.
- Id., (1978). *Restare a Itaca*, in *Antologia delle opere premiate, concorso d'arte e di cultura Istria nobilissima*. Fiume-Trieste: UI-UPT.
- Id., (1982). *Satire ed epicedi*, in *Antologia delle opere premiate, concorso d'arte e di cultura Istria nobilissima*. Fiume-Trieste: UI-UPT.
- Damiani, Alessandro (1997). *La cultura degli italiani dell'Istria e di Fiume*. Trieste-Rovigno: Unione italiana, Università Popolare di Trieste.
- Dionisotti, Carlo (1960). *Geografia e storia della letteratura italiana*. Torino: Einaudi.
- Durisin, Dionyz, Gnisci, Armando (a cura di) (2003). *Il mediterraneo. Una rete interletteraria*. Roma: Bulzoni.
- Eccher, Christian (2012). *La letteratura degli italiani d'Istria e di Fiume dal 1945 a oggi*. Fiume: Edit.
- Martini, Lucifero (1979). *Il ritorno*, in *Antologia delle opere premiate, concorso d'arte e di cultura Istria nobilissima*. Fiume-Trieste: UI-UPT.
- Id. (1982). *Anca cussì*, in *Antologia delle opere premiate, concorso d'arte e di cultura Istria nobilissima*. Fiume-Trieste: UI-UPT.
- Id. (1985). *La lunga strada*. Fiume: Edit.
- Id. (1999). *Il mulino di Pola*, in Aljoza Puzar, *La città di carta*. Rijeka: Izdavacki

centar.

Matvejević, Predrag (1996). *Mondo ex*. Milano: Garzanti.

Milani, Nelida, Dobran, Roberto (2010). *Le parole rimaste*. Fiume: Edit.

Ramous, Osvaldo (1938). *Nel canneto*. Fiume: Termini.

Id. (1959). *Poesia jugoslava contemporanea*. Padova: Rebellato.

Id. (1960). *Pianto vegetale*. Padova: Rebellato.



**Marija Mitić\***  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

УДК: 821.131.1'04-312.7.09 Chaterine of Siena  
821.131.1(091)  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2518  
orcid.org/0009-0001-0931-2444  
Originalni naučni članak

## ***DONNA MITTENTE I DONNA DESTINATARIA – DVA PRIMERA EPISTOLA KATARINE SIJENSKE „UVAŽENIM GOSPAMA”***

Poznato je da se koncept života tokom poznog srednjeg veka posebno vezuje za manastire, kao važne centre kulture. Govoreći o književnoistorijskom kontekstu, jedan od značajnijih medijevističkih žanrova jeste, svakako, epistola koja je bila važno sredstvo komunikacije u crkvenim krugovima. Kada je reč o autorima srednjovekovnih epistola, značajno mesto pripada Katarini Sijenskoj, monahinji dominikanskog reda koja je za sobom ostavila opus epistola poznatiji pod nazivom *L'Epistolario*. Među njenim epistolama upućenim važnim ličnostima iz svetovnog i duhovnog života posebno su značajne epistole upućene ženama. One nam ukazuju na kompleksnost uloge srednjovekovne žene u sferi duhovnog i svetovnog života, zbog čega predstavljaju značajan žanr u okviru medijevističke književne tradicije. U ovom radu pokazaćemo kako je u epistolama Katarine Sijenske žena prikazana kao dvostruki protagonist, kao ona koja piše i ona kojoj je pismo upućeno.

*Кljučне речи:* Katarina Sijenska, *L'Epistolario*, epistolografija, medijevistika, književna istorija.

### 1. UVOD

Kada je reč o poznom srednjem veku, poznato je da u italijanskim gradovima-državama, posebno krajem 13. i poslednjih decenija 14. veka, dolazi do promena u političkom i društvenom životu. Istovremeno pratimo i promene koje su se dešavale u okviru religijskog konteksta (Scott, 2012: 40). Naime, prema rečima istaknutog srednjovekovnog istoričara Matea Vilanija (Matteo Villani), Crkva koja je oduvek bitno uticala na sve tokove kako političkog tako i kulturnog života, počev od sredine 14. veka, zahvaljujući delovanju monaških redova, imala je važnu ulogu u svakodnevnom životu stanovnika italijanskih gradova-država. Hrišćanski vernici su, kako piše Vilani u svojoj hronici, odlazili u crkvu Svetog Petra u Rimu, posebno uoči Božića i Uskrsa, u potrazi za spasenjem duše (Villani, 1581: 93).

---

\* [marija.mitic@ff.uns.ac.rs](mailto:marija.mitic@ff.uns.ac.rs)

Pozni srednji vek upućuje nas i na koncept života u manastirima, kao važnim centrima srednjovekovne kulture, koji je podrazumevao čitanje Svetog pisma (*lectio*), molitvu (*oratio*) i meditaciju (*meditatio*), u cilju spoznaje sebe i približavanja Bogu. Svakako, u okviru pomenutog koncepta, možemo govoriti i o književnoistorijskom kontekstu, koji je pre svega bio baziran na egzegezi Svetog pisma, a potom i na stvaralačkom opusu predstavnika monaških redova. Govoreći o književnim žanrovima nastalim u crkvenim krugovima toga vremena, moramo istaći da sva dela, poput žitija, epistola, hronika ili dnevnika imaju didaktički karakter. To podrazumeva da su književna dela u srednjem veku imala namenu i da poduče i kao takva predstavljaju važna svedočanstva na polju književne istorije (Eco, 2010: 440).

Jedan od žanrova koji zauzima posebno mesto u okviru crkvene književne tradicije jeste epistola u kojoj se kroz uzajamno sagledavanje života monaha i života društva upoznajemo sa ambijentom u kome je ovaj žanr nastao (Segre, 1995: 278). Kada govorimo o autorima srednjovekovnih epistola, važno je naglasiti da je među njima bilo i istaknutih žena književnica. U pisanoj produkciji srednjeg veka, ako izuzmemo kancelarijsku produkciju, moramo istaći značaj mesta koje su žene imale u kulturnom životu. U ženskim manastirima, koji su predstavljali elitnu kulturnu stvarnost toga doba, monahinje su prepisivale i ukrašavale rukopise, a neretko su i same pisale žitija, epistole i druge žanrove. Kultura monahinja, njihov misticizam i književna dela, postaju sve značajniji u studijama tokom 20. veka. Puno se pisalo o životu i delu pojedinih monahinja poput Kjare Asiške (Chiara d'Assisi), Anđele da Folinjo (Angela da Foligno) i Kjare da Montefalko (Chiara da Montefalco) (Albuzzi, 2000: 137).

Govoreći o književnoj i kulturnoj italijanskoj tradiciji, zasigurno možemo reći da posebno mesto pripada Katarini Sijenskoj (Caterina da Siena), dominikanskoj monahinji i književnici. Rođena je u prvoj polovini 14. veka, od oca Đakoma Beninkaze (Giacomo Benincasa) i majke Lape (Lapa). Katarina je jako rano predosetila da će Crkva biti sastavni deo njenog života. Na razmeđu između porodice i Boga, između svetovnog i duhovnog života, nakon smrti sestre Bonaventure (Bonaventura), odlučuje da se priključi dominikanskom redu. Od tog momenta, njen život bio je posvećen Crkvi, humanitarnom radu i putovanjima koja su za cilj imala prosvetiteljsku delatnost, zbog čega je njeno učenje imalo veliki broj sledbenika (Frigerio, 1656: 8).

Stvaralaštvo Katarine Sijenske predstavlja značajan opus srednjovekovnih dela napisanih na narodnom italijanskom jeziku. Međutim, njenom stvaralaštvu prethodilo je učenje i delovanje još jednog predstavnika religiozne književne tradicije, čija su dela takođe napisana na narodnom jeziku. Reč je o svetom Franji

Asiškom (San Francesco d'Assisi) koji je živeo i stvarao tokom 13. veka. Sveta Katarina i sveti Franja Asiški upamćeni su kao dvoje predstavnika katoličanstva koji su postali oličenje kontemplacije monaškog života, odričući se zarad vere imovine i drugih zemaljskih stvari. U doba kada je Franja Asiški stvarao primetan je snažan uticaj Crkve koja je delovala upotrebom „duhovnog” jezika, tj. religijskih tekstova koji su bili na latinskom jeziku. Međutim, u stvaralaštvu svetog Franje Asiškog dolazi do odstupanja od klasične medijevističke forme pisanja religijskih tekstova. Naime, poznato je da je on jedan od prvih italijanskih autora koji je otpočeo tradiciju pisanja na narodnom jeziku pišući poeziju sa tendencijom da njegovo stvaralaštvo bude razumljivo svima. Na taj način, njegova književnost predstavlja prekretnicu u nastanku i razvoju medijevističke književne tradicije na narodnom jeziku, koja je prethodila delima istaknutih italijanskih autora poput Dantea, Petrarke i Bokača (Le Goff, 2014: 150–160). Istu nameru pisanja pronalazimo i kod Katarine Sijenske koja je pišući prozne tekstove, epistole, značajno upotpunila tradiciju pisanja književnih dela na narodnom jeziku. Na taj način stvorena je veoma kompleksna narativna forma religiozne srednjovekovne književnosti, oličene u poeziji Franje Asiškog i u proznim tekstovima Katarine Sijenske.

Katarina Sijenska je iza sebe ostavila značajan književni opus u koji spadaju njena pisma, priređena u nekoliko tomova u vidu zbirke *L'Epistolario*. Tokom našeg istraživanja posebnu pažnju smo posvetili njenim epistolama koja su dvojakog karaktera. Kada je reč o epistolama Katarine Sijenske, uobičajeno je da ih delimo na zvanična pisma (*lettere missive* – dosl. *poslanička pisma*) i neformalna (*lettere familiari* – dosl. *porodična pisma*). U prva se ubrajaju pisma upućena vladarima, političkim zvaničnicima i crkvenim velikodostojnicima. S druge strane, tu su i pisma upućena monahinjama, predstavnicama aristokratskog sloja. Neka od njih napisana su i njenim najmilijima, poput majke Lape. Upravo se iz tog razloga pojedina pisma mogu definisati i kao neformalna pisma (*lettere familiari*) u koja spadaju pisma upućena rodbini i prijateljima.

U okviru njenih epistola posvećenih ženama reč je o veoma kompleksnom konceptu koji nas upućuje na relaciju u kojoj su ključna tri elementa. Prvi je retorički tekst ili govor (*testo/discorso retorico*), zatim govornik (*oratore*) ili pošiljalac (*mittente*) i na kraju, primalac (*destinatario*) (Arduini, Damiani, 2010: 78). U ovom slučaju reč je o poruci koju Katarina Sijenska, kao pošiljalac, putem književnog dela, upućuje drugim ženama. To je poruka društva, koja počev od 13. veka, kada su u italijanskim gradovima-državama osnovani prvi ženski manastiri, dobija novu konotaciju. Naime, poznato je da je do tada figura žene bila potčinjena rigoroznim duhovnim i svetovnim pravilima, zbog čega se njeni stavovi nisu

mogli afirmisati u društvu u kome su odlučivali muškarci. Međutim, upravo je osnivanje ženskih manastira, kao važnih kulturnih centara, znatno doprinelo procesu emancipacije žena (Gatto, 2009: 30–32). Pisana produkcija nastala u manastirima u tom periodu ujedinila je sve pripadnice ženskog pola jer je poruka sadržana u književnom tekstu upućena svima. Upravo je to slučaj sa epistolama Katarine Sijenske. Ona je monahinja, ali je pre svega žena koja se obraća drugim ženama, te je njena poruka upućena svim pripadnicama ženskog pola, bez obzira na njihov društveni stalež.

Katarina Sijenska ostavila je značajan trag u italijanskoj književnosti, a počev od 18. veka posebno počinje da jača interesovanje za proučavanje Katarininih epistola i njenog celopkupnog književnog opusa<sup>1</sup>.

## 2. DIPLOMATIČKA I PALEOGRAFSKA SVOJSTVA EPISTOLA KATARINE SIJENSKE

Govoreći o srednjovekovnoj tradiciji, možemo reći da je epistola bila značajno sredstvo sporazumevanja, posebno među crkvenim velikodostojnicima i stranim izaslanicima koji su pisali zvanične izveštaje. Pisanje epistola, bilo zvaničnih bilo nezvaničnih, zahtevalo je poznavanje određene norme, tj. *ars dictaminis*, pod kojom se podrazumeva veština pisanja, koja se često preklapa i sa retoričkom veštinom. Sama formula srednjovekovne epistole morala je da sadrži osobne elemente, poput pozdrava i obraćanja onome kome je upućena (*salutatio*), obrazloženje namere pisanja (*dispositio*) i glavni deo, tj. (*narratio*) (Bartoli Langeli, 1994: 253).

Međutim, tokom srednjeg veka, kao i tokom humanizma i renesanse, bilo je mnogo onih koji nisu znali da čitaju i pišu, te je neretko postojao običaj pisanja za druge. Iz tog razloga, pisma su diktirana (Petrucci, 2004: 7–10). Upravo je takav slučaj bio i sa Katarinom Sijenskom. Naime, prema istoriografiji, Katarina nije znala da čita i piše, te je svoje epistole diktirala svojim sekretarima u trenucima kada je imala vizije. Smatra se da je postojao veliki broj sekretara „kancelarije Katarine Sijenske” koji su istovremeno sledili i njeno učenje. Među njenim učenicima-pisarima bili su Neri Landočo Paljarezi (Neri di Landoccio Pagliaresi), Bardučo Pjero Kaniđani (Barduccio di Piero Canigiani) i Stefano Makoni (Stefano Maconi). Takođe, notar Kristofano di Gano Gvidini (Cristofano

---

<sup>1</sup> Među književnim istoričarima i kritičarima koji su proučavali život i delo Katarine Sijenske posebno se ističu Điolamo Đilji (Girolamo Gigli), Frančesko Vali (Francesco Valli), Anđelo Beloni (Angelo Belloni), Marija Raskini (Maria Raschini) i drugi.

di Gano Guidini) imao je važnu ulogu u priređivanju njenih epistola (Leonardi, 2006: 76-80).

Ipak, prema mišljenju književnih historičara koji su se bavili proučavanjem života i dela Katarine Sijenske, smatra se da je ova književnica naučila da čita i piše poslednjih godina svoga života. Uprkos ovim podacima Katarina je nastavila da diktira i dalje pisma svojim pisarima. Međutim, ne možemo sa sigurnošću reći da postoje podaci koji svedoče u prilog tome da je Katarina posedovala formalno obrazovanje ili da je pohađala privatne časove kako bi se opismenila (Giannini 1948: 18-20).

Govoreći o samim epistolama Katarine Sijenske, mogu se izdvojiti dva perioda: prvi koji vezujemo za sam nastanak pomenutih epistola (oko 1370.) i period nakon njene smrti, kada su epistole priređene i objavljene u nekoliko tomova u vidu zbirke *L'Epistolario*.<sup>2</sup> U okviru pomenute zbirke zastupljene su kako zvanične epistole (*lettere missive*) tako i nezvanične (*lettere familiari*).

Prilikom našeg istraživanja, pored objavljenih epistola, koristili smo i dva toma rukopisa koja su označena kao arhivska građa T.II.1. i T.II.2. S obzirom na to da autorka nije sama zapisivala epistole, već ih je diktirala, ne možemo govoriti o autentičnosti autografa. Ipak, kada je reč o samim rukopisima, možemo reći da su sva pisma napisana na papiru, tamnim mastilom, dok su uvodne note na početku svakog pisma napisane crvenim mastilom. Na osnovu filološke analize rukopisa možemo zaključiti da su pisari pisali na staroitalijanskom jeziku, a pismo koje su koristili je gotika sa zaokrugljenim slovima (*gotica rotonda*). Rukopisi su ukrašeni minijaturama koje simbolizuju prikaze i poruke duhovnosti i misticizma svetaca. Kada su u pitanju fizička svojstva korica, primećujemo da je reč o modernom povezu u crvenom somotu, sa dve srebrne kopče.

Ovom prilikom ćemo se zadržati na analizi primera dveju autorkinih epistola u kojima su žene glavni protagonisti.

---

<sup>2</sup> Rukopisi epistola Katarine Sijenske čuvaju se u Državnom arhivu Sijene (ASS). Svi rukopisi koji su napisani iz pera njenih sledbenika, monaha-pisara, uređeni su po pravilima *ars dictaminis*. Zbirka njenih epistola, *L'Epistolario*, štampana je po prvi put u Veneciji oko 1500. godine u štampariji Alda Manucija, nakon što je Katarina 1461. godine proglašena sveticom. U predgovoru prvog štampanog izdanja, Aldo Manucio se obraća kardinalu Frančesku Todeskiniju sa rečima da mu je želja bila da *Epistole devotissime* Svete Katarine dopru do svih čitalaca u svetu kojima će se vratiti želja za istinskim moralnim vrednostima i za obnovom crkve.

### 3. KATARINA SIJENSKA KAO ŽENA SPISATELJICA I ŽENA PROTAGONISTA DRUŠTVA SVOG DOBA

Kada je reč o epistolama Katarine Sijenske u kojima su glavni protagonisti žene, možemo reći da je autorka posrednik koji Božju poruku prenosi junakinjama svojih epistola. U tom kontekstu otvaraju se teme koje imaju didaktički karakter, jer autorka upućuje na pridržavanje određenih moralnih vrednosti koje se, pre svega, odnose na poštovanje religioznog konteksta, a samim tim predstavljaju i osnovna načela hrišćanstva. Isto tako, pomenute vrednosti odnose se i na celovito sagledavanje društvenog srednjovekovnog koncepta, oličenog u figuri žene toga doba.

Imajući za cilj da u svojim epistolama prenosi poruke Gospoda, Katarina Sijenska je u svoje reči utkala božje milosrđe i put ka božanskoj spoznaji. Autorka se obraća „vrlim gospama”, među kojima su često aristokratkinje, dok su neka pisma upućena i njenoj majci, Mona Lapi. U izdanju priređenog opusa I toma Katarininih epistola iz 1860. godine izdvajaju se dva pisma upućena Mona Lapi od kojih ćemo ovoga puta analizirati prvo, odnosno uvodno pismo.

Na samom početku epistole prisutna je reminiscencija na Isusa Hrista, nakon čega odmah sledi obraćanje majci. Reč je o uzvišenom (jezičkom stilu), uz stalno prisustvo biblijskih citata, što je odlika kompleksnog, dominikanskog stila pisanja. Međutim, naspram uzvišenog obraćanja stoji iskazivanje njene skromnosti i poniznosti, jer je ona, kako tvrdi, „sluškinja i robinja slugu Isusa Hrista”. U samoj argumentaciji autorka iskazuje želju da njena majka spozna sebe i božju dobrotu u sebi:

“Al nome di Gesù Cristo crocifisso e di Maria dolce. Carissima madre in Cristo dolce Gesù. Io Catarina, serva e schiava de' servi di Gesù Cristo, scrivo a voi nel prezioso sangue suo; con desiderio di vedervi con vero cognoscimento di voi medesima, e della bontà di Dio in voi.”<sup>3</sup>

(Tommaseo 1860: 1)

Kako saznajemo iz citiranog odlomka, autorka je posrednik u prenošenju poruke između Boga i svoje majke, kojoj poručuje da „u dragocenoj njegovoj krvi” nađe put do spasenja. Na taj način autorka ukazuje na simboliku

<sup>3</sup> „U ime Isusa Hrista i Blage Marije. Najdraža majko u blagom Isusu Hristu. Ja, Katarina, sluškinja i robinja slugu Isusovih, pišem Vam krvlju njegovom dragocenom sa željom da Vas vidim i istinski spoznam i Vas samu i dobrotu Božju u Vama” (prev. M.M.)

Hristove krvi, jer ona predstavlja najdublju bol, a ujedno ukazuje i na put ka izbavljenju (Zamboni, 2018: 248). Kako u nastavku epistole tvrdi, svako učenje mora biti sa „svetom i istinskom brigom” jer sve blagodeti dolaze od Boga (Tommaseo, 1860: 2). Upravo je to učenje koje je sledila i sama Katarina, jer je njen put bio, s jedne strane put misticizma i spiritualnosti, a s druge misija da svojim bližnjima prenese poruku Svevišnjeg i da na taj način osvetli put duše (Moretti, 1966: 241). Na kraju toga puta stoji zahvalnost Bogu za sve ono što od njega primamo. U neprekidnom iskušenju, u spoznaji sebe i Uzvišenog, Katarina svojoj majci poručuje sledeće:

“ Non è buono il cavaliere se non si prova sul campo della battaglia così l'anima vostra si debbe provare alla battaglia delle molte tribolazioni; e quando allora si vede fare prova buona di pazienza, e non volta il capo in dietro per impazienza scandalizzandosi di quello che Dio permette, può godere e esultare, e con perfetta allegrezza aspettare la vita durabile.”<sup>4</sup> (Tommaseo, 1860: 2)

Nije sasvim slučajno što autorka poredi hrišćansku dušu sa vitezom. Naprotiv, u medijevističkoj tradiciji poznato je da figura viteza predstavlja onoga koji se mora boriti za Boga i za uzvišene ideale, poput časti, hrabrosti i vernosti. To su vrednosti koje vitez prihvata kao deo svoje moralne obaveze po principu *conditio sine qua non*. Međutim, ovde nije samo reč o težnji ka uzvišenim idealima zarad zaštite slabijih i borbe protiv neprijatelja, već je reč o borbi unutar same naše duše formirane na načelima hrišćanske vere. Kao što je poznato, viteško dostojanstvo se uvek vezuje za ratnu etiku, u okviru koje se podrazumeva pridržavanje određenih načela i poštovanje određenog kodeksa.

Ukoliko u obzir uzmemo i specifičnost Krstaških ratova, u kojima sam čin rata poprima hrišćanski karakter, dobijamo jednu novu dimenziju. Dakle, misija viteza nije samo borba na bojnom polju, već je njegova pobeda dokazati svoju čast pred Bogom. U kontekstu Krstaških ratova svrha ratnih dejstava jeste zapravo zaštita hrišćanstva, a to znači vraćanje pravim moralnim vrednostima i božanskoj pravdi. Posebno pitanje predstavlja u okviru viteškog kodeksa i pitanje odolevanja iskušenjima, što jeste u sprezi sa hrišćanskim učenjem. S tim u vezi može se dovesti i ono što sama Katarina ističe govoreći o veličini duše. (Brunner, 1980:

<sup>4</sup> „Nije dobar vitez koji nije iskušan na bojnom polju: tako i Vaša duša mora biti ispitana u borbi protiv mnogih nevolja. A kada se pokaže njegovo dobro strpljenje i kada ne okreće glavu zbog nestrpljenja, sablažnjen onim što Bog dopušta, može da uživa i da se raduje i da sa savršenom radošću čeka večni život.” (prev. M.M.)

121-123).

Kako autorka u nastavku epistole tvrdi, svima koji su u ovom životu patili i bili uznemireni, Isus u večnom životu obećava utehu. Ipak, vraća se na početak svog pripovedanja sa rečima da bez samospoznaje ne možemo dosegnuti do Boga (Tommaseo, 1860: 2).

Reči kojima se Katarina obraća svojoj majci upućuju na širi kontekst, odnosno na veze između teologije i spiritualnosti, koje su veoma kompleksne (Verger, 1996: 67). Ovde je važan i sam odnos autorke prema majci kojoj upućuje uzvišene reči sa namerom da je približi Bogu. Razumljivo je što je njeno prvo pismo upućeno majci, jer je ona ta koja daje život na zemlji, baš kao što Bog stvara na nebu. Ipak, autorka se u tekstu pomenute epistole ne obraća svojoj majci kao kći, već kao monahinja dominikanskog reda, čije su učenje već tada mnogi sledili i nazivali je majkom. Iz tog razloga je ona, iako se zavetovala na večitu čednost, bila mati svojim učenicima i zaštitnica drugima, pa i svojoj majci.

Pored pisama koje je Katarina uputila svojoj majci, značajan opus u okviru zbirke njenih epistola predstavljaju i pisma upućena aristokratkinjama, poput kraljice Jovane Prve Napuljske<sup>5</sup>. Pismo upućeno vladarki Napulja objavljeno je u II tomu zbirke *L'Epistolario*. Na početku same epistole, možemo приметiti da su sam uvod pisma i obraćanje kraljici napisani uzvišenim (jezičkim stilom), sa biblijskim elementima, baš kao i pismo upućeno autorkinoj majci. Katarina se obraća vladarki rečima „majko i sestro” po Hristu, jer su kao žene jednake pred Bogom. Ipak joj se, nastavljajući uzvišenim (stilom), obraća rečima „gospodo kraljice” u kojima se prednost daje njenoj tituli i plemićkom poreklu. Na taj način Katarina ističe ulogu vladarke u prvi plan ukazujući na duboko poštovanje prema kraljici (Tommaseo, 1913: 319).

U daljem tekstu autorka govori o „izobilju blagodeti” kojima je kraljica ispunjena zbog zahvalnosti Bogu. U ovom segmentu autorka se služi poređenjem čoveka sa njivom na kojoj je Bog svojom samilošću posejao ljubav i naklonost:

“Voi sapete, carissima madre, che noi siamo come uno campo di terra, dove Dio per la sua misericordia ha gittato il seme suo, cioè l'amore e l'affetto, col quale ci

---

<sup>5</sup> Reč je o Jovani Prvoj Napuljskoj (Giovanna I di Napoli, 1326-1382) koja je bila vladarka Sicilije i Jerusalima. Nakon očeve smrti ostala je naslednica anžuske krune. Vladala je od 1343. do 1381. godine (Kiesewetter, A. (2001). *Giovanna i d'Angiò, regina di Sicilia* in *Dizionario Biografico degli Italiani* – Volume 55, [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanna-i-d-angio-regina-di-sicilia\\_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanna-i-d-angio-regina-di-sicilia_(Dizionario-Biografico)/), Pristupljeno 10. 12. 2023.).



creò, traendo noi di sè medesimo solo per amore e non per debito.“<sup>6</sup> (Tommaseo, 1913: 319)

Dakle, ovde je reč o uzvišenoj, božanskoj ljubavi koja proizilazi iz vere i koja je bezuslovna. Ne čudi nas što autorka iznosi takve tvrdnje, jer se takva percepcija bezuslovne božanske ljubavi u srednjem veku vezuje za određeni kontekst. Naime, reč je o kontekstu u okviru kojeg je vera ta koja transformiše čoveka. Koncept života u tom periodu, koji se odnosi na prelazak iz feudalnog sistema i stvaranje italijanskih komuna i sinjorija, uslovio je velike promene, ali je doveo i do velikih kriza. Kako bi se pomenute krize lakše prebrodile, okretanje ka veri značilo je duhovnu transformaciju i rađanje stvaralačke energije o kojoj autorka govori upravo u ovom tekstu (Armenti, Otaño Gracia, 2022: 15).

U nastavku pisma autorka se osvrnula na biblijske metafore poredeći ljudski razum i slobodnu volju sa „milostivim baštovanom”, jer su upravo oni ti koji seju seme dobrote. Iz tog razloga nas, prema Katarininim rečima, ništa ne može navesti na greh, osim ako mi to ne želimo, te nas telesna zadovoljstva ne mogu udaljiti od Hristove ljubavi, a uz njegovu pomoć svaka pravda biće zadovoljena. O tome svedoči sledeći odlomak:

“Però che colui che ama sè senza Dio, e che attende solo all'onore di sè medesimo, egli non fa mai cavelle buono; onde se egli è signore, non tiene mai giustizia dritta nè buona, ma faralla secondo il piacere delle creature, il quale piacere è acquistato per l'amore proprio di sè. Non voglio dunque che questo caggia in noi: perocchè se voi attenderete solo allo onore di Dio e alla salute della Creatura, la giustizia e ogni vostra operazione sarà fatta con ragione e giustamente [...]“<sup>7</sup> (Tommaseo, 1913: 320)

U sledećem odlomku citirane epistole sledi kulminacija naracije. Autorka Katarina Sijenska vladarki Napulja poručuje da svi hrišćani moraju ustati, boriti se i umreti za Hrista:

<sup>6</sup> „Vi znate, najmilija majko, da smo mi poput komada zemlje gde je Bog svojom samilošću posejao svoje seme, odnosno ljubav i naklonost kojom nas je stvorio, stvarajući nas od sebe samog iz ljubavi, a ne iz dužnosti.” (prev. M.M.)

<sup>7</sup> „Jer ko voli sebe bez Boga i ko brine samo za svoju čast ne čini ništa dobro. Otuda, ako je gospodar, ne drži se nikada prave i dobre pravde, već je čini prema sopstvenom zadovoljstvu, a to zadovoljstvo stiće samoljubljem. Stoga ne želim da se nama to desi. Jer, ako se usredsredite samo na Božju čast i na blagostanje, pravda i svaki Vaš poduhvat biće izvršeni razumno i ispravno [...]” (prev. M.M.)

“Rizzate in voi per amore il gonfalone della santissima croce; però che tosto ci converrà rizzare: chè, secondo che mi pare intendere, il Padre Santo lo bandirà sopra e' Turchi. E però vi prego che voi vi disponiate, sì che tutti di bella brigata andiamo a morire per Cristo.”<sup>8</sup> (Tommaseo 1913: 320)

U autorkinim rečima naslućujemo da je produbljena važna tema bitke za Boga koja je nagoveštena i u prethodnoj epistoli upućenoj Mona Lapi. Ona se vezuje za Krstaške ratove koji su se vodili u Evropi tokom 14. veka. U pitanju su manji krstaški pohodi koji su se vodili protiv muslimana. Međutim, autorka ne koristi termin *Musulmani*, već *Turchi* koji se odnosi na Turke Seldžuke. Pozivajući kraljicu Napulja da podigne barjak i da sa svima zajedno krene u pohod i umre za Hrista, Katarina ukazuje na dužnost vladarke da štiti svetu zemlju kojom vlada, kao što su to činili Hristovi vitezovi Templari (Barber, 1992: 126-127).

Ovde se, zapravo, otvara tema koja u modernim pristupima izučavanja medijevistike zauzima značajno mesto. Reč je o produbljivanju konteksta između politike i religije, odnosno između sekularnog i sakralnog, kao i o uticaju religioznih tendencija na društvo. Uticaj sakralnog na vladare koji su predstavnici svetovne moći ukazuje na princip u kome sve što se dešava mora biti u skladu sa Božjom voljom. Upravo je to princip na koji autorka ukazuje u tekstu ove epistole. To je poredak u kome je vladar na nebu Bog, dok su vladari na zemlji oni koji se bore za veru i oni koji poštuju biblijske principe pravde i čestitosti (Cabibbo, 2014: 339–340).

#### 4. ŽENA U EPISTOLAMA KATARINE SIJENSKE *DONNA MITTENTE I DONNA DESTINATARIA*

U našem radu primećujemo da je žena u epistolama Katarine Sijenske prikazana kao dvojadi protagonist. Ona je spisateljica koja piše svoja pisma. S druge strane, žena je i primalac kome je pismo upućeno. Takođe, ističući dvostruku ulogu žene u pomenutim epistolama, autorka nam omogućava sagledavanje odnosa ženskih protagonista u svetovnom i duhovnom životu. Sagledavanje kompleksne uloge žene u srednjem veku doprinosi temeljnijem razumevanju društvenih odnosa. Ako uzmemo u obzir tradiciju koja je postojala

---

<sup>8</sup> „Podignite u sebi iz ljubavi barjak presvetog krsta. Uskoro će nam biti potrebno da ga podignemo, jer će ga, kako razumem, Sveti Otac podići nad Turcima. I zato Vas molim da se pripremite, da svi kao fina družina odemo da umremo za Hrista.” (prev. M.M.)

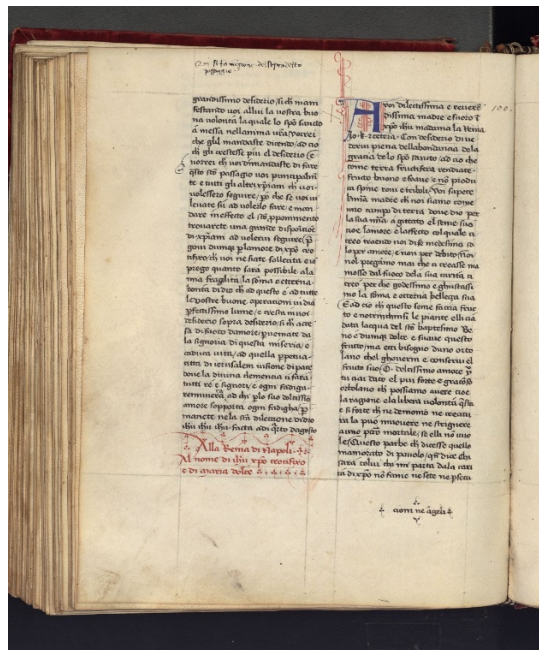
do 13. veka u italijanskim gradovima-državama, jasno uočavamo da je žena podređena određenim društvenim normama bez mogućnosti donošenja sopstvenih odluka. Međutim, počev od 13. veka, ona postaje deo verskih institucija, te može promovisati svoje učenje i svoje književno delo na isti način kao što to čini muškarac. Takođe, u istorijskim izvorima iz 13. veka žena je ratnica koja učestvuje u Krstaškim ratovima, iako je do tada ratovanje bilo poznato isključivo kao muška aktivnost (Maier, 2004:63). Potom, ona je vladarka, poput Jovane Napuljske, koja odlučuje o sudbini države. Najzad, ona je žena iz svakodnevnog života spremna da odlučuje o svojoj sudbini, baš kao što je to bio slučaj sa Katarinom Sijenskom. Upravo su to primeri koji predstavljaju našu *donna mittente*, onu koja je govornik i čiji glas dopire do svih. S druge strane, žena je i *donna destinataria*, ona koja prima poruku poslatu od žene, a ne od muškarca, kao što je to bio slučaj u predašnjoj tradiciji. Samim tim, ona pokazuje spremnost da prihvatanjem moralne poruke druge žene preuzme svoju ulogu u društvenom životu.

Analizirajući određene elemente iz epistola Katarine Sijenske upućenih Mona Lapi i vladarki Napulja, možemo uočiti sličnosti u pogledu tematike i motiva. Naime, u epistoli upućenoj Mona Lapi zastupljena je tema samospoznaje zarad spoznaje Boga. To nas upućuje na poseban filozofsko-religijski kontekst u okviru kojeg su molitva i askeza ključni elementi u dostizanju duševnog spokoja i božanske ljubavi. Uzimajući primer Mona Lape kao žene protagoniste i prototipa srednjovekovne žene koja brine o svojoj porodici i koja ne može imati slobodu mišljenja i učestvovati u muškim poslovima, autorka nam poručuje suprotno. Prema njenim rečima, žena je dostojna kao i svako ljudsko biće da poseduje veru i da u momentima najvećih iskušenja pronade utehu u molitvi i spoznaji sebe i Svevišnjega.

S druge strane, kako saznajemo iz pisma upućenog vladarki Napulja, Katarina govori o značaju uloge žene koja mora učestvovati u borbi za veru. Na taj način, autorka ukazuje na to da je žena simbolički prikazana poput viteza koji je spreman da odlučno ratuje i umre za Hrista. Na osnovu toga zaključujemo da je u pomenutim epistolama srednjovekovna žena protagonista koja sasvim ravnopravno učestvuje u svim uzvišenim poduhvatima baš kao i muškarac, jer su pred Bogom svi jednaki. Upravo su to činjenice koje pokazuju kompleksnost odnosa kako žene književnice tako i žene protagoniste prema sekularnom i svetovnom životu. U epistolama Katarine Sijenske prisutno je mnogo takvih primera gde su glavni protagonisti upravo žene. Tako se Katarina, na primer, u svojim epistolama obraća i monahinjama poput časne sestre Kristofore (Cristofora) iz manastira Svete Anjeze u Montepulčanu, potom plemkinjama poput

gospo Tore (Tora) iz poznate pizanske porodice Gambakorti (Gambacorti). Najzad, obraća se i ženama iz svakodnevnog života, poput gospo Anjeze (Agnese), žene krojača Frančeska (Francesco), sa namerom da istakne važnost prisustva religije u njihovim životima. Upravo iz tog razloga njene epistole imaju didaktički karakter i zauzimaju važno mesto u medijevističkoj književnoj tradiciji.

Kao jedna od prvih italijanskih žena književnica koja je otpočela tradiciju pisanja epistola u srednjem veku na narodnom italijanskom jeziku Katarina Sijenska je stvorila univerzalno sredstvo komunikacije. Takođe, govoreći o identitetu žene u crkvenim krugovima, možemo reći da je promenila koncept uloge žene u ambijentu srednjovekovog manastira. U manastirima su postojala pravila propisana od strane muškaraca iznad kojih se Katarina uspela uzdići zahvaljujući bogatom književnom opusu u kome su ostale zapisane moralne poruke o vraćanju pravim vrednostima i hrišćanskoj religiji. Na taj način Katarina Sijenska uspela je verodostojno preneti svoje poruke ne samo svim pripadnicama ženskog roda, već i svim ljudima, ukazujući na njihovu jednakost pred Bogom.



Prilog 1: *Deo rukopisa pisma upućenog Jovani Prvoj Napuljskoj*

Marija Mitić

*DONNA MITTENTE AND DONNA DESTINATARIA - TWO EXAMPLES OF THE  
EPISTLES OF CATHARINE OF SIENA TO THE "RESPECTABLE LADIES"*

*Summary*

It is well known that the concept of life during the late Middle Ages was especially linked to monasteries, which were important centers of culture. In the literary-historical context, one of the most significant medieval genres is the epistle, an important means of communication in church circles. Among the authors of medieval epistles, Catherine of Siena, a nun of the Dominican order, holds a prominent place. She left behind an opus of epistles known as *L'Epistolario*. Catherine's epistles, addressed to important personalities from both worldly and spiritual spheres, are especially noteworthy for those addressed to women. These letters reveal the complexity of the medieval woman's role in both spiritual and worldly life, making them a significant genre within the medieval literary tradition. In this paper, we will explore how Catherine of Siena's epistles portray women as double protagonists, both as the writer and the recipient.

*Keywords:* Catherine of Siena, *L'Epistolario*, epistolography, medieval studies, history of literature

IZVORI

- Tommaseo, N. (1860). *Le lettere di S. Caterina da Siena: Ridotte a miglior lezione, e in ordine nuovo disposte. Con proemio e note di Niccolò Tommaseo*, Tomo I, Firenze.
- Tommaseo, N. (1913). *Le lettere di S. Caterina da Siena: Ridotte a miglior lezione, e in ordine nuovo disposte. Con proemio e note di Niccolò Tommaseo*, Tomo II, Siena.

LITERATURA

- Albuzzi, A. (2001). Il monachesimo femminile nell'Italia medioevale. Spunti di riflessione e prospettive di ricerca in margine alla produzione storiografica degli ultimi trent'anni, in Andenna, G. (ed.), *Dove va la storiografia monastica in Europa? Temi e metodi di ricerca per lo studio della vita monastica e regolare in età medievale alle soglie del terzo millennio. Atti del Convegno internazionale (Brescia – Rodengo 23–25 marzo 2000)*,

- Vita e Pensiero*, Milano, 131–189.
- Arduini, S., Damiani, M. (2010). *Dizionario di retorica*, Covilhã.
- Armenti, D. Otaño Gracia, N. (2022). *Women's Life, Self-representation, Reception an Appropriation in the Middle Ages*, Wales.
- Barber, M. (1992). *The Two Cities: Medieval Europe, 1050-1320*, London and New York.
- Bartoli Langeli, A. (1994). Cancellierato e produzione epistolare, in *Le forme della propaganda politica nel due o nel trecento*, Roma, 251–256.
- Belloni, A. (2008). *I fioretti di santa Caterina*, Roma.
- Brunner, O. (1980). *Storia sociale dell'Europa nel Medioevo*, trad.it.di G. Corni, Bologna.
- Cabibbo, S. (2014). Modeli di sovranità e semantica del religioso: alcuni studi di caso, in Paola Ventrone (a cura di), *Images, cultes, liturgies- Les connotations politiques du message religieux*, Paris, 337–343.
- Eco, U. (a cura di), (2010). *Il Medioevo: Barbari, cristiani, musulmani*, Atlanta.
- Frigerio, P. (1656). *Vita di S. Caterina da Siena*, Roma.
- Giannini, A. (1948). Poesia ed oratoria di S. Caterina da Siena, *Aevum*, 22(1), 18–39.
- Gatto, L. (2009). *Le grandi donne del Medioevo, le personalità femminili più influenti dell'Età di Mezzo*, Roma.
- Gigli, G. (1721). *L'opere della serafica Santa Caterina da Siena nuovamente pubblicate da Girolamo Gigli. Tomo primo [-quarto]: L'epistole della serafica vergine S. Caterina da Siena scritte da lei a' Sommi pontefici, cardinali, prelati, religiosi, e religiose, tratte fedelmente da' suoi migliori esemplari, e purgate dagli errori dell'altre impressioni colle annotazioni del padre Federigo Burlamacchi della Compagnia di Gesù: parte prima*, Lucca.
- Kiesewetter, A. (2001). Giovanna I d'Angiò, regina di Sicilia in *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 55*, [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanna-i-d-angio-regina-di-sicilia\\_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanna-i-d-angio-regina-di-sicilia_(Dizionario-Biografico)/), Pristupljeno 10. 12. 2023.
- Le Goff, J. (2014). *San Francesco d'Assisi*, Bari.
- Leonardi, L. (2006). Il problema testuale dell'epistolario cateriniano, *Dire l'ineffabile: Caterina da Siena e il linguaggio della mistica: atti del convegno (Siena, 13–14 novembre 2003)*, Siena, 71–90.
- Maier, Christoph T. (2004). The roles of women in the crusade movement: a survey, *Journal of Medieval History*, 30, London, 61–82.
- Moretti, R. (1966). Il dramma della Chiesa in Caterina da Siena, *Ephemerides*

*Carmeliticae*, 17, 1-2, 231–283.

Petrucci, A. (2004). *Scrittura ed epistolografia*, Città del Vaticano.

Raschini, M. (2011). (a cura di), *Dialogo della Divina Provvidenza*. Versione in italiano corrente, III ed., Bologna.

Segre, C. (1995). *I volgarizzamenti nello spazio letterario del medioevo*, Vol. III, Roma-Salerno.

Scott, T. (2012). *The City-State in Europe 1000–1600*, Oxford.

Valli, F. (1932). *Il Sangue di Cristo nell'opera di S. Caterina da Siena: saggio estetico e storico*, Istituto di Studi Cateriniani nella Regia Università di Siena, Siena.

Verger, J. (1996). *Sociologia della conoscenza teologica nel Medioevo*, Milano.

Villani, M. (1581). *Le storie di Matteo Villani, Cittadino fiorentino*, Firenze.

Zamboni, C. (2018). La scrittura femminile e l'infinito di Dio, *Materiali di Estetica*, N. 5. 2, Milano, 242–256.





Уна Поповић\*  
Универзитет у Новом Саду  
Филозофски факултет

УДК: 1 SPINOZA  
111.3  
11

DOI: 10.19090/gff.v49i1.2519  
orcid.org/0000-0002-3024-1345  
Originalni naučni rad

## СПИНОЗИНА ДЕФИНИЦИЈА СУПСТАНЦИЈЕ

У овом раду бавићемо се Спинозином дефиницијом супстанције, као нарочито важним местом његовог филозофског система. Најпре ћемо представити методолошки смисао и улогу дефиниције супстанције у Спинозиној мисли, а потом ћемо подобније анализирати сва три аспекта дефиниције; онтолошки, епистемолошки и логички. Особености Спинозине дефиниције супстанције представимо указујући на одступања од Декартове дефиниције супстанције и средњовековног филозофског наслеђа. Идеју супстанције, на основу које се формулише дефиниција супстанције, Спиноза проглашава за најважнију међу истинитим идејама, стога што она може да постане узор исправном сазнању и ваљаном сазнајном поступању. Овај методолошки примат идеје супстанције очитује се и у самој дефиницији, односно у поретку три њена аспекта који показују не само шта супстанција јесте, већ и како (о њој) треба мислити. На тај начин анализа дефиниције супстанције повратно потврђује њен методолошки значај.

*Кључне речи:* Спиноза, супстанција, дефиниција, метод, метафизика.

### УВОД

Спинозина (Baruch de Spinoza) дефиниција супстанције није било каква дефиниција: она се по значају издваја спрам осталих дефиниција које Спиноза нуди, те има нарочито место и улогу у изградњи његовог филозофског система. Нешто слободније могло би се рећи да ова дефиниција у малом представља све што Спиноза тврди целином своје мисли. Као таква, она је нарочито интересантна како у погледу на Спинозин систем уже гледано, тако и у погледу на опште тенденције развоја нововековне филозофије.

Сходно томе да ова дефиниција представља срж Спинозине мисли,

---

\* [unapopovic@ff.uns.ac.rs](mailto:unapopovic@ff.uns.ac.rs)

она, сматрамо, даје и кључ њеног разумевања. У разматрањима која следе представићемо смисао и улогу Спинозине дефиниције супстанције, преваходно наглашавајући њен методолошки значај. Потом ћемо понудити основну анализу дефиниције супстанције, а према три њена централна фокуса – онтолошком, епистемолошком и логичком.

### МЕТОДОЛОШКА ФУНКЦИЈА ДЕФИНИЦИЈЕ СУПСТИТУЦИЈЕ

Разматрање Спинозине дефиниције супстанције започињемо краћим освртом на основне одлике Спинозиног разумевања дефиниције као такве, те указивањем на особену улогу коју дефиниција супстанције игра у Спинозином филозофском систему, изложеном у његовом централном делу *Етика*.

Спинозина *Етика* писана је методски освешћено, што Спиноза наглашава и у поднаслову дела: *more geometrico demonstrata*. Гласовити метод унутрашње организације овог дела призива Еуклидове *Елементе*, те Спиноза започиње навођењем основних дефиниција, а потом и аксиома и постулата, на основу којих даље нуди аргументе и извођења. Овакав поступак понавља се кроз цело дело, са циљем да се тако обезбеди ригорозност доказивања на начин својствен математици (геометрији) – у форми нужно важећих дедукција (Роровић, 2013: 32–34). Чини се да је Спинозина намера да целокупну *Етику* постави као јединствен ланац повезаних дедуктивних закључивања, односно као један комплексни дедуктивни доказ састављен од веома много мањих таквих доказа. Такав ланац доказа подразумева да се докази ослањају једни на друге, односно да важење потоњих претпоставља важење претходећих, при чему би први докази били носиоци целине система.

У овако постављеном контексту дефиниције имају нарочито важну улогу, јер оне одређују тачан смисао појмова који ће се налазити у доказима; стога Спиноза њима и почиње своје излагање. Прве дефиниције тако су и најзначајније јер се тичу основних и најважнијих појмова - појмова који ће се непосредно користити или имплицитно подразумевати у свим осталим дефиницијама, али и у доказима. Спинозина дефиниција супстанције је управо један од тих основних појмова, и њу Спиноза наводи већ на првој страни свог централног дела.

Спинозино разумевање дефиниције као такве, међутим, има методолошки смисао. Најпре, Спиноза одбацује све врсте дефиниција познатих у тадашњој логици сем *реалних дефиниција*; дакле, дефиниција не

може бити стипулативна, релативна, ни номинална (Lin, 2019: 7–8). За Спинозу се дефиниција не тиче просто утврђивања тачног значења речи коју дефинишемо и начина на који ту реч користимо. Напротив, дефиниција се тиче *суштине ствари* на коју реч реферира, а њен задатак је да експлицира ту суштину (Spinoza, 1970: 9). Утврђивање значења речи која се дефинише паразитира на примарној функцији излагања суштине, па Спиноза захтева да речи користимо у дефинисаним значењима *стoga што* она изражавају суштину ствари на коју речи упућују (LeBuffe, 2023: 37–39).

Тежиште дефинисања се, према томе, помера на епистемолошку страну: кључно питање је на који начин можемо разумети суштину неке ствари, а како бисмо је речима изразили и понудили дефиницију? Не улазећи подробније у Спинозину теорију сазнања, за шта би било потребно значајно обимније разматрање, важно је истаћи да у овом погледу Спиноза, исто као и његови савременици, полази од основних градивних јединица свести, такозваних идеја. Позиција епистемичког субјекта у нововековној мисли ограничена је управо на идеје и њихове садржаје, без могућности да се границе духа пређу и да се успостави традиционално поређење мисли и ствари, а истина установи по моделу *adequatio rei et intellectus*. Отуда епистемички субјект у дефинисању такође мора да пође од сопствених мисли (идеја) и да међу њима нађе ону која изражава суштину ствари, те да на основу ње понуди дефиницију.

Тако је дефиниција у првом реду израз суштине ствари, а секундарно експликација (садржаја) идеје којом се та суштина ствари захвата и разуме (Lord, 2010: 18–19). Кључни проблем у овако постављеном оквиру је како да знамо да је идеја на основу које образујемо дефиницију истинита, односно да она заиста изражава суштину ствари (Allison, 2022: 37–38)? Наведено питање једнако је питању како уопште можемо знати да је било која наша идеја истинита и да је знање начелно могуће? Како је поменуто, разматрање саме ствари независно од наших мисли је искључено, те се одговор на ова питања мора наћи унутар самих идеја.

Другим речима, унутар богатог инвентара идеја у сопственом духу епистемички субјект мора наћи не само оне идеје које изражавају суштину ствари, него оне идеје које то чине на несумњив и непорецив начин. Свакако, такве квалитете не поседују све наше идеје; међутим, уколико нађемо један такав случај, њега можемо употребити као огледно место на основу ког ћемо установити начело исправности за сваку нашу идеју. Једном успостављено начело епистемичке исправности може се даље употребити у методске сврхе, као показатељ *како треба мислити* у сваком поједином случају. У том духу

Спиноза и објашњава шта је метод: „сазнати шта је истинита идеја, одвајајући ову од осталих представа и испитујући њену природу, како бисмо тиме упознали нашу моћ сазнања, и тако подстакли дух да по овој норми сазна све оно што се има сазнати” (Spinoza, 1956: 30–31).

И ту долазимо до нарочите методолошке улоге дефиниције супстанције у Спинозиној филозофији. Дефиниција супстанције, наиме, изражава управо такву једну идеју – идеју која је очевидно истинита, тако да може постати норма за исправно сазнање. Штавише, између свих идеја које имају овакве квалитете Спиноза издваја управо идеју супстанције као одликовану идеју тог типа, те каже да је најбољи метод онај који „показује како треба управљати дух према норми дате идеје најсавршенијег Бића” (Spinoza, 1956: 31). У разлоге због којих Спиноза управо идеју супстанције бира за окосницу најбољег метода овом приликом не можемо улазити (Роровић, 2002: 217–218); у коначници, ти разлози би требало да буду очигледни из саме дефиниције супстанције, увидом нашег ума у идеју коју та дефиниција изражава. За сада је довољно приметити да Спиноза проглашава идеју супстанције, тј. идеју најсавршенијег бића за истиниту *по себи*, извесну и самоочигледну као такву. Чињеница да просечни читалац *Етике* не мора да се сложи са наведеним за Спинозу значи само то да такав читалац није довољно добро промислио идеју супстанције у сопственом духу (Lin, 2019: 10-11). Сходно томе, дефиниција супстанције би требало да помогне читаоцу у таквом подухвату, тако да оно што је самоочигледно и истинито *по себи* постане истинито и самоочигледно и *за нас*.

Другим речима, идеја супстанције је одликовани пример истините идеје, такав који представља еталон за проверу истинитости свих наших идеја и истовремено узор којим би требало да се руководимо у сазнању. Дефиниција супстанције као израз такве идеје, стога, има нарочит методолошки смисао и значај: према читаоцу, она представља посредника за увид у идеју супстанције у његовом сопственом духу, са свим методолошким последицама које су претходно описане. У погледу на саму организацију Спинозиног филозофског система, она представља окосницу не само у погледу садржаја који сва даља извођења претпостављају, већ и у погледу тога *како мислити*. При томе, комплексни односи саме ствари, идеје ствари у нашем духу и језика којим ту идеју изражавамо и саопштавамо не измичу Спинозиној пажњи; напротив, о исправном поретку тих односа он сведочи непосредно, самом формулацијом дефиниције. Стога се сада окрећемо самој дефиницији и њеној структури, чијом анализом ћемо подробније представити и ове односе.

## АНАЛИЗА ДЕФИНИЦИЈЕ СУПСТИТУЦИЈЕ

Спинозина дефиниција супстанције гласи: „Под супстанцијом разумем оно што у себи јесте и помоћу себе се схвата; то јест, оно чијем појму није потребан појам друге ствари, од кога мора бити образован” (Spinoza, 1970: 3). Како видимо, дефиниција супстанције може се разложити на три међусобно повезана, али ипак значајно различита аспекта: 1) *онтолошки*: супстанција је оно што у себи јесте; 2) *епистемолошки*: супстанција је оно што се помоћу себе схвата; и 3) *логички*: супстанција је оно чији се појам не образује од других појмова. Карактеристична одлика ове дефиниције је да се у сва три њена аспекта тврди аутореференцијалност супстанције; супстанција је прва и самодовољна у сва три наведена погледа. При томе, онтолошки и епистемолошки аспект изражени су афирмативно, док је логички аспект изражен у негативној формулацији. Размотримо сваки од ових елемената дефиниције.

*Онтолошки аспект дефиниције.* Када је реч о онтолошком аспекту дефиниције, појашњењу шта супстанција заправо *јесте*, Спинозина дефиниција је можда и најјаснија и најједноставнија за разумевање. Разлог томе је вековна традиција сличних формулација везаних за онтолошки прво биће; примера ради, средњовековна мисао Бога разуме као онтолошки независног, а његова створења као онтолошки зависна. Спинозина супстанција је други назив за Бога, па тако теза да је супстанција оно што јесте у/по себи не изненађује. Међутим, супстанција је други назив и за природу, те у том смислу денотација овог појма не обухвата само Бога, већ дословно свако биће, укључујући ту и онтолошки зависна бића. Привидна недоследност разрешава се тезом да онтолошки зависна бића нису бића у/по себи, већ су то *модуси* супстанције - њена *коначна стања*.

Онтолошки аспект дефиниције појашњава се управо у разлици супстанције и модуса: модуси своје биће имају *по другом*, односно по супстанцији чији су модуси. Иако их наш разум захвата као засебна и индивидуална бића, модуси то заправо нису; они су сама супстанција у неком од њених одређених стања. Наведено показује да Спинозин појам супстанције носи извесне трагове средњовековне традиције, али такође да исту и значајно мења уводећи гласовити *иманентистички принцип*. Наиме, за разлику од традиције, где се онтолошки независно биће третира као засебан ентитет у односу на бића која су од њега онтолошки зависна, код

Спинозе су супстанција и модуси једно те исто биће сагледано на два различита начина (Lin, 2019: 16; Schnepf, 2011: 42).

Наведено показује још једну значајну промену у односу на традицију; промену у употреби самог појма супстанције. За средњовековну традицију, која је у том погледу пратила Аристотелов *Органон*, појам супстанције има два кључна значења: најпре, супстанција је увек *конкретно индивидуално биће*, а потом, супстанција је оно што се у логичком смислу *не може третирати као предикат*. Како видимо, Спинозина супстанција несумњиво реферира на конкретно појединачно биће – Бога (односно природу). Међутим, ту се домаћај традиционалних конотација исцрпљује: оно што је традиција разумела као конкретна индивидуална бића и што се у свакодневном разумевању тако захвата, за Спинозу постају модуси супстанције (Allison, 2022: 46–47).

Спиноза није извор ове промене у употреби појма супстанције; он у том погледу прати Декарта (Rene Descartes), који је традиционалне појмове-окоснице метафизике *esse*, *essentia* и *substantia* заменио тријадом *супстанција*, *атрибут* и *модус* (Garrett, 2003: 22). Отуда се Спинозина дефиниција супстанције мора разумети сходно претходећој Декартовој дефиницији: „Под супстанцијом можемо разумијевати само ствар, која тако постоји, да јој за постојање није потребна никаква друга ствар” (Dekart, 1951: 84).

На први поглед, Декартова и Спинозина дефиниција тврде исто – онтолошку самодовољност супстанције. Ипак, иако Декарт на истом месту тврди да дефиницији супстанције у строгом смислу одговара само Бог, он ипак допушта употребу тог појма и за бића која су од Бога онтолошки зависна: „Зато назив супстанција не пристаје богу и другима у истом значењу (...) не може се разговоријетно уочити никакво значење тог назива, које би било заједничко богу и створовима” (Dekart, 1951: 84). При томе под супстанцијама у неправом смислу Декарт не мисли на конкретна индивидуална бића, већ на тзв. коначне супстанције – *res cogitans* и *res extensa*. Тако код Декарта имамо очигледну непрецизност на коју Спиноза не пристаје: употребу појма супстанција у значењу супротном дефиницији тог појма (Carriero, 2002: 43). Управо због тога Спиноза ће оформити трипартитну дефиницију супстанције – такву која ће онемогућити било какву вишезначност овог појма и посредно указати на узроке Декартових пропуста.

Ако на тренутак оставимо по страни друга два аспекта Спинозине дефиниције и фокусирамо се само на поређење њеног онтолошког аспекта са

Декартовом дефиницијом, можемо уочити још једну значајну разлику. Наиме, Спинозина теза да је супстанција *оно што у себи јесте* се наслања на претходно дату дефиницију тога шта је *узрок по себи (causa sui)*; иначе прву дефиницију у *Етици*. У Декартовој дефиницији, међутим, појам узрока (а самим тим и појам *causa sui*) изостаје упркос вековној навици да се одређење супстанције као *causa sui* приписује управо Декарту (Lin, 2019: 20). Да није реч само о појмовној непрецизности сведочи значај који појам узрока има у нововековној физици, а чији је Декарт један од главних пропонената.

Наиме, заснивање нове науке започиње напорима да се физика еманципује од метафизике. То се посебно односи на наслеђени појмовни регистар који је у много случајева, а нарочито у погледу појма узрока, спајао метафизичко и физичко. Тако традиција познаје *causa formalis*, *causa finalis*, *causa efficiens* и *causa materialis* који се једнако тичу онтолошког устројства и физичке актуалности сваког бића, док се физика модерних организује око редукованог појма узрока сведеног на узрочно-последичне односе материјалних честица у сударима. Иако ће међу модерним физичарима управо Декарт тврдити да се физика мора утемељити у метафизици, ово утемељење он не спроводи путем појма узрока, који оставља у физичком наративу, већ га остварује преко појма материје као *res extensa*. Насупрот томе, Спиноза инсистира на уписивању појма узрока у конотације појма супстанције – дакле, у метафизички наратив, и то у рефлексивној форми *узрока себе самог* (Garrett, 2003: 24; Allison, 2022: 68–69). Штавише, појам узрока, тј. однос узрока и последице, биће полигон на ком ће Спиноза доказивати да не може бити више од једне супстанције (Bennet, 1984: 60; Viljanen, 2009: 74–75).

*Епистемолошки аспект дефиниције.* Епистемолошки аспект Спинозине дефиниције супстанције представља први очигледни искорак у односу на Декартову дефиницију – и то како у погледу саме формулације, тако и у садржинском смислу. Како смо видели, Спиноза каже да се *супстанција разуме по себи*; у негативној формулацији, исто се може исказати тврдњом да за разумевање супстанције није потребно ништа друго до саме супстанције. У овом погледу, међутим, Спиноза насупа директно против Декарта који тврди: „Ипак се супстанција не може замијетити само по томе, што је она ствар, која постоји, јер то само по себи не може дјеловати на нас. Лако је међутим спознајемо по било којем њезину атрибуту на темељу оног опћег суда, да *ништа* нема никаквих атрибута нити икаквих својстава или квалитета” (Dekart, 1951: 85).

Другим речима, Декарт тврди да само *јесте*, као такво, не можемо ни

захватити ни разумети; у основи Декартовог става је опрез да би се у супротном тврдила могућност потпуног спознања Бога као чистог и пуног *јесте*. Отуда Декарт захтева посредника у виду атрибута: оно што заправо захватамо умом и у шта се осведочавамо је *атрибут супстанције* (мишљење или протежност), а на основу таквог увида закључујемо да атрибут припада некој супстанцији, јер атрибут не може бити атрибут ничега (Dekart, 1951: 85). Наше знање о постојању супстанције је, дакле, посредно и задобијено закључивањем на основу непосредног увида у постојање атрибута; најзначајнији пример оваквог закључивања Декарт даје у *Медитацијама*, у прелазу са *Cogito sum* на *res cogitans* (Descartes, 1993: 52).

За разлику од тога, Спиноза тврди да је увид у оно што по себи јесте могућ – и то непосредно. Дакле, Спиноза противно већем делу традиције изричито тврди да је могуће разумом спознати Бога. Наравно, Спинозин Бог је супстанција или природа и као такав је иманентан, а не трансцендентан свету, услед чега је и његова спознатљивост скоро па тривијална. Уколико је супстанција/Бог једино што јесте, а све друго што јесте је само коначно и ограничено стање те супстанције, следи да је сазнање Бога/супстанције нужно могуће. Другим речима, свако сазнање је, у коначном, сазнање супстанције, јер је било који предмет сазнања заправо неки модус супстанције; сазнајући модус ми сазнајемо супстанцију (Allison, 2022: 45).

Међутим, у дефиницији супстанције Спиноза каже и више од тога: он тврди да је сазнање супстанције могуће *непосредно*, односно да се супстанција сазнаје *по себи* – без обзира на то што се она увек са-сазнаје и када је реч о модусима. Из наведених онтолошких разлога ово тврђење је истовремено и оправдање услова могућности сазнања модуса: модусе, као модусе *супстанције*, не би ни било могуће сазнати да није могуће сазнање супстанције као такве. Спиноза ипак не тврди да је Бога/супстанцију могуће сазнати без остатка и у потпуности; такво тврђење не би ни било могуће бранити сходно чињеници да је и људски разум модус супстанције, ограничен и коначан како по својој природи, тако и по својим домаћајима.

Немогућност потпуног сазнања супстанције људским умом оличена је у тези да супстанција, као бесконачна, има бесконачно много атрибута, од којих су људском уму спознатљива само два – мишљење и протежност. Атрибути као такви одговарају бесконачној природи супстанције: условно речено, сваки од њих даје једну јединствену перспективу, али свака од тих перспектива захвата супстанцију у целини. У том смислу могуће је закључити да је захват мишљења и протежности сасвим довољан да би се супстанција разумела *по себи*, и то сходно сопственој суштини; истовремено,



такво разумевање супстанције не исцрпљује сву пунину њеног бића.

Разлика између Спинозе и Декарта је разлика у приступу, и Спиноза је јасно оличава у поретку који успоставља унутар своје дефиниције истичући прво онтолошки, а тек потом епистемолошки аспект. Како смо видели, Декарт поступа супротно томе и инсистира на епистемолошком осведочењу из ког се затим закључује на онтолошки статус. Иако Спиноза не сведочи о томе како је дошао до закључака које излаже у *Етици*, посредно би се могло извести да он Декарту прећутно приговара управо то што остаје веран сазнању и занемарује биће. Спинозин могући приговор Декарту би био следећи: када се већ једном дошло до увида у атрибут и до на том увиду изведеног закључка о постојању супстанције, потребно је начинити још један корак – напустити перспективу атрибута и заузети позицију онога на шта атрибут указује, па отуда повратно сагледати како сам атрибут, тако и све остало што се открива.

Другим речима, ако останемо на примату епистемичке позиције, у коначници морамо закључити на коначност атрибута, а тиме и на коначност кроз атрибут сагледане супстанције. Међутим, та коначност не тиче се самих атрибута и супстанције, већ наше епистемичке позиције, која је коначна јер смо ми (наш дух) коначни (модуси супстанције). Ако се, пак, одлучимо за примат онтолошке позиције, заобилазимо ограничену перспективу и све сагледавамо *sub speciae aeternitatis*, у виду бесконачности. Отуда се показује не само да су супстанција и атрибут преко кога смо је захватили бесконачни, већ и да бесконачна супстанција мора имати бесконачно много атрибута, без обзира на то што нашем уму нису сви дати на увид. Чињеница да је такав мисаони поступак могућ за Спинозу је доказ по себи да је он и исправан.

*Логички аспект дефиниције.* Напокон, долазимо до трећег и најинтригантнијег аспекта Спинозине дефиниције. Овде се ради о непосредном одговору на поменуто Декартово допуштање двоструке употребе истог појма супстанције, једном у строгом смислу и у референцији на Бога, а потом и у неправом смислу и у референцији на две коначне супстанције. За Спинозу недопустива вишезначност и унутрашња противречност Декартовог појма супстанције свакако има и методолошке последице: ако појам супстанције треба да као основни појам носи целокупну зграду знања, он мора бити савршено јасно одређен и чврсто постављен.

Другим речима, ако се ствар посматра логички, ово би морао бити појам који се не може одредити другим појмовима; у супротном бисмо тврдили да постоје појмови који су јаснији и фундаменталнији од појма

супстанције. У том смислу трећи аспект дефиниције кореспондира средњовековној концепцији *primum cognitum*, појмова који у појмовној хијерархији заузимају положај сличан оном који аксиоми заузимају у хијерархији исказа. У питању су појмови који имају епистемички, а тиме и логички примат: они су неопходни за разумевање и образовање свих осталих појмова, јер учествују у њиховом значењу; типичан и најзначајнији пример је појам *esse*. Такви појмови се нетематски захватају са другим појмовима, али их обезбеђују. Следствено, они се као такви не могу разумети (и образовати) од других појмова, већ искључиво сами по себи.

У случају Спинозине дефиниције супстанције изнова се ради о очувању изложеног поретка: примарно је онтолошко значење, потом епистемолошко, а логичко је последње у низу. Дакле, појам супстанције мора бити први међу појмовима јер означава прво (и једино) биће. Исто тако, појам супстанције мора бити први међу појмовима јер се супстанција разуме по себи – а не по другом, док разумевање свега другог претпоставља разумевање супстанције. Слободније речено, појам супстанције образује се из увида у саму супстанцију – увида који се не може избећи јер ништа друго сем супстанције и не постоји. Отуда је појам супстанције несумњиви кандидат за *primum cognitum* не само епистемички, већ и логички гледано: ни један појам се не може образовати без имплицитног подразумевања појма супстанције, али образовање појма супстанције као таквог не претпоставља друге појмове и њихова значења.

Трећи аспект дефиниције, међутим, има још једну значајну и занимљиву страну. Пошто се овде ради о односу између појмова, тј. о могућности да се неки појмови образују уз помоћ других појмова, Спиноза заправо говори о могућности дефинисања појма супстанције. И ту наилазимо на проблем: са једне стране, он непосредно тврди да одређење појма супстанције преко других појмова (тј. дефинисање) није могуће, док са друге стране то тврђење износи у понуђеној дефиницији супстанције. Проблем је, међутим, само привидан и појављује се ако ствар посматрамо из перспективе логике, подређујући јој онтолошку перспективу. Спиноза несумњиво даје дефиницију супстанције, али он то чини на основу већ постојеће *идеје супстанције*, задобијене на основу увида у *суштину ствари* – у саму супстанцију. Понуђена дефиниција је експликација идеје о самој ствари; тек на основу тога она служи установљавању смисла и значења појма (Bennett, 1984: 60). Сам појам је образован полазећи од супстанције као такве, а путем увида у њену суштину – не од других појмова.

## ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У претходним разматрањима укратко смо осветлили методолошки смисао и улогу Спинозине дефиниције супстанције, а потом изложили и основну анализу њених конститутивних елемената. Сада је потребно додатно повезати структуру дефиниције супстанције, начин на који је Спиноза одређује и њену методолошку улогу. Тако ће, сматрамо, биће потврђен и кључни значај методолошке функције ове дефиниције.

Како смо видели, у односу на Декартову дефиницију супстанције Спинозина дефиниција има два додатна аспекта – *епистемолошки* и *логички*. Разлог томе је, верујемо, поменута недоследност Декартове употребе појма супстанције у односу на њену дефиницију; у том смислу могућа су само два решења – или дефиницију треба прилагодити употреби, или употребу примерити дефиницији. Спиноза, међутим, жели да обезбеди дефиницију која би својом формулацијом спречила недоследност сопствене употребе. Да би то било могуће, дефиниција супстанције би морала да јасно изрази не само суштину ствари, тј. *онтолошки аспект*, како то Спиноза захтева од свих дефиниција. Дефиниција супстанције би морала да јасно прикаже и услове могућности и доказ ваљаности важења садржаја који излаже (*епистемички аспект*) – као и начина на који се тај садржај излаже (*логички аспект*).

Другим речима, бар у случају дефиниције супстанције, као кључне за Спинозин систем, не може бити арбитрарности у погледу на то како се дошло до увида у суштину ствари која се излаже, нити – што је подједнако важно – у погледу на то како се именује и језички артикулише такав увид. Штавише, ако не може бити арбитрарности, онда мора постојати јединствено начело по ком се исправно постављају и сазнање и језичка артикулација (сазнања) супстанције. Напокон, ако је супстанција онтолошки прво, а за Спинозу и једино истински постојеће биће, онда такво начело не може имати друго порекло до саме супстанције. Дакле, супстанција као таква задаје и начин свог сазнајног захватања и начин на који се оно има очитовати у језику. Отуда, начин сазнавања супстанције и начин њене језичке артикулације производе из суштине/бића супстанције, па експликација те суштине (дефиниција) мора да искаже и ова два аспекта (епистемички и логички).

Једноставније речено, онтолошки аспект дефиниције супстанције није само темељ и извор епистемолошког и логичког, већ су епистемолошки

и логички аспект дефиниције нужни и саконститутивни за њен онтолошки аспект. Дакле, дефиниција супстанције која би се зауставила на онтолошком аспекту би, за Спинозу, била непотпуна. При томе, како смо и раније напоменули, сама формулација дефиниције – која припада логичком аспекту дефиниције пуштеном у погон – мора да читује исти поредак који се дефиницијом тврди. Отуда је прво саопштен онтолошки аспект дефиниције, затом епистемолошки аспект, а тек на крају логички аспект.

Специфична одлика дефиниције супстанције – аутореференцијалност супстанције у сва три аспекта – тако се показује и као унутрашња логика односа између три аспекта дефиниције. Логички аспект упућује на епистемолошки, а епистемолошки упућује на онтолошки; исто тако, онтолошки упућује на епистемолошки, а овај пак на логички. Чињеница да се ради о три аспекта дефиниције изнова може да нас заваља да помислимо да овде није реч о аутореференцијалности, већ о својеврсној транзитивности. Ипак, то није случај: сва три аспекта дефиниције представљају увид у суштину једне те исте ствари, те језичку артикулацију једног те истог увида (идеје). У коначници, било да пристанемо на Спинозину дефиницију супстанције или не, оно што Спиноза извесно успева да уради је да одбрани сопствено разумевање супстанције као *causa sui*.

Поредак три аспекта дефиниције је поредак саме супстанције у њеној суштини и бићу; стога се он мора одржавати и у сазнању и у језичком излагању. Са друге стране, тај поредак се креће супротним смером од поретка којим се креће читалац *Етике*. Наиме, читалац *Етике* најпре се сусреће са језичком артикулацијом, коју потом настоји да умом разуме, е да би се тим путем осведочио у саму ствар. Једна од последица ове чињенице је и склоност читаоца да своје разумевање дефиниције супстанције усмери логички, односно да закључак о истинитости изреченог изведе логичком анализом дефиниције. Како смо видели, у томе би читалац погрешно, и то стога што се не руководи самом ствари и поретком који она налаже, већ сопственом позицијом и њеним ограничењима. Оно што би читалац требало да уради је да крене од сопствене позиције, коју не може избећи, али да је преобрати и заузме позицију саме ствари; у супротном, дефиниција се показује лоше устројеном и неутемељеном.

Свакако, овакав захтев је оправдан само стога што се у датом случају ради о дефиницији *супстанције*, односно онтолошки првог и независног бића. Исто не важи у случају дефиниције било чега што није супстанција, јер то могу бити само модуси, са којима читалац дели онтолошки статус и утолико нема основа да изврши било какав преврат. Преврат у мишљењу

који Спиноза имплицитно захтева од читаоца има легитимност стога што, уколико читалац разуме дефиницију, он неминовно разуме да он сам није супстанција и да постоји биће које је онтолошки изнад њега. Следствено, бар према Спинози, читалац би морао да прихвати да је његова позиција условљена и ограничена, те да предност да позицији која га надилази. Једноставније речено, читалац би требало да спроведе својеврсно преумљење – да унутрашњу логику и кретање сопственог мишљења подреди унутрашњој логици и смислу саме стварности. Тиме се, напослетку, појашњава и теза о најбољем методу као методу који је заснован на идеји најсавршенијег бића.

Una Popović

#### SPINOZA'S DEFINITION OF SUBSTANCE

##### *Summary*

This paper is about Spinoza's definition of substance, specifically important for his philosophical system. I will firstly present the methodological meaning and role of substance definition in Spinoza's thought, and then I will analyze all three aspects of the definition; ontological, epistemological, and logical. I will present a specific character of Spinoza's substance definition in comparison to Descartes's definition and medieval philosophical tradition. Spinoza proclaims the idea of substance, which is the basis for the formulation of substance definition, to be the most important among the true ideas because this idea can become the paradigm for true knowledge and proper method in gaining the knowledge. The methodological primacy of the idea of substance is reflected in the definition of substance, i.e. in the order of its three aspects, which shows not only what substance is, but also how should we think (about it). Hence, the analysis of the definition of substance proves its methodological significance.

*Key words:* Spinoza, substance, definition, method, metaphysics

#### ЛИТЕРАТУРА

- Allison, H. E. (2022). *An Introduction to the Philosophy of Spinoza*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennet, J. (1984). *A Study of Spinoza's Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Carriero, J. (2002). Monism in Spinoza. In: Koistinen, O., Biro, J. (eds.) (2002). *Spinoza. Metaphysical Themes*. Oxford: Oxford University Press. 38–59.
- Descartes, R. (1993). *Metafizičke meditacije*. Zagreb: Demetra.
- Dekart, R. (1951). *Osnovi filozofije*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Garrett, A. V. (2003). *Meaning in Spinoza's Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LeBuffe, M. (2023). *Spinoza's Ethics. A Guide*. Oxford: Oxford University Press.
- Lin, M., (2019). *Being and Reason. An Essay on Spinoza's Metaphysics*. Oxford: Oxford University Press.
- Lord, B. (2010). *Spinoza's Ethics. An Edinburgh Philosophical Guide*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Popović, U. (2013). Spinozin geometrijski metod. *Arhe*, 19, 26-38.
- Popović, U. (2022). Dekart i Spinoza o „najistinitijoj” od svih ideja. *Arhe*, 38, 207–224.
- Schnepf, R. (2011). The One Substance and Finite Things (1P16-28). In: Hampe, M., Renz, U., Schnepf, R. (eds.) (2011). *Spinoza's Ethics. A Collective Commentary*. Leiden/Boston: Brill. 37–56.
- Spinoza, B. (1970). *Etika*. Beograd: Kultura.
- Spinoza, B. (1956). *Rasprava o poboljšanju razuma*. Beograd: Kultura.
- Viljanen, V. (2009). Spinoza's Ontology. In: Koistinen, O. (ed.) (2009). *The Cambridge Companion to Spinoza*. Cambridge: Cambridge University Press. 56–78.

**Jovana Dakic\***  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

УДК: 069.01:37  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2520  
orcid.org/0009-0002-7370-8491  
Originalni naučni rad

## MUZEJ KAO „TREĆI PROSTOR”\*\*

Aktuelna razmatranja o tome kako organizovati funkcionisanje muzeja u cilju efikasnijeg učenja stvaraju određeni pritisak na njih koji bi trebalo da dovede do transformacije učenja u muzeju. Naime, ono bi umesto transmisije informacija, trebalo da predstavlja rezultat socijalnih interakcija i aktivnog učešća u zajednici onih koji uče. „Treći prostor”, osim što se može posmatrati kao informalni prostor za učenje, predstavlja mesto nastanka novih obrazaca učenja i novih znanja integracijom iskustava stečenih u različitim situacijama, te mesto transformacije učešća u zajednicama prakse, gde raste potencijal za nastanak i razvoj novih znanja. Cilj ovog istraživanja ogleda se u sagledavanju muzeja kao „trećih prostora” koji posetiocima omogućuju da u međusobnoj saradnji uče jedni od drugih u informalnom kontekstu, i zajedničkim doprinosom stvaraju nove zajednice prakse i nova znanja, a ostvaruje se primenom metode teorijske analize i tehnike analize sadržaja. U skladu sa tim, u prvom delu rada su predstavljeni različiti pristupi konceptu „trećeg prostora”, dok je u drugom delu rada razjašnjeno na koji način je moguće sagledati muzej u okviru tog koncepta. Pedagoške implikacije ovog rada obuhvataju bolje razumevanje muzeja kao „trećeg prostora”, s obzirom na to da se takvim načinom posmatranja muzeja naglašava socijalni kontekst učenja, kao neophodan za konstrukciju novih znanja.

*Кljučне речи:* „treći prostor”, muzej, socijalna interakcija, zajednice prakse, informalni kontekst

### UVOD

Savremeni život i razvoj društva, kao posledica tehnološkog napretka i ubrzanog protoka informacija, zahtevaju od pojedinca da uči duže i stiče više znanja nego što mu pružaju formalne institucije. Shodno tome, celoživotno i informalno učenje postaje imperativ savremenog života. Kao što je slučaj i sa formalnim učenjem, postoji mnogo teorija i mišljenja u vezi s tim kako informalno učenje treba da izgleda; međutim, ono što se više ne dovodi u pitanje, jeste

---

\* [jovana.dakic@ff.uns.ac.rs](mailto:jovana.dakic@ff.uns.ac.rs)

\*\* Rad je predstavljen na sedmom međunarodnom interdisciplinarnom skupu mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka „Konteksti”, 1. decembra 2023. godine.

činjenica da je, za učenje najvažnija socijalna interakcija. Ona podstiče komunikaciju među onima koji uče, razgovor o naučenom, postavljanje pitanja i odgovaranje na njih, ali i uključivanje u nove zajednice učenja, kao i stvaranje novih obrazaca učenja kroz unošenje sopstvenih iskustava u komunikaciju i usvajanje tuđih iskustava. „Treći prostor”, iz različitih uglova brojnih teorija, predstavlja informalni prostor za učenje sa jedne strane, odnosno, metaforički prostor u kom se dešava opisana socijalna razmena. Sve aktivnije se radi na unapređenju učenja u muzeju, kao informalnom prostoru za učenje u kom se odvija bogata interakcija između posetilaca, i posetilaca i kustosa ili izloženih objekata, te se cilj ovog istraživanja ogleda u sagledavanju muzeja kao „trećih prostora” koji posetiocima omogućuju da u međusobnoj saradnji uče jedni od drugih u informalnom kontekstu, i zajedničkim doprinosom stvaraju nove zajednice prakse i nova znanja. U prvom poglavlju rada predstavljeni su različiti pristupi konceptu „trećeg prostora”, dok je u drugom delu rada razjašnjeno na koji način je moguće sagledati muzej u okviru tog koncepta.

### INFORMALNI PROSTORI ZA UČENJE

Veliki broj autora (Crook & Witcomb, 2012; Riddle & Souter, 2012; Harrop & Turpin, 2013; Cox, 2018) o informalnim prostorima za učenje, govori iz ugla studenata, proučavanjem prostora u krugu univerziteta u kojima se ostvaruje informalno učenje. Poslužićemo se istim primerom kako bismo analizirali informalne prostore za učenje, ali se za njihovo bolje razumevanje, pre svega, osvrćemo na pojam informalnog učenja u okviru klasifikacije učenja kao formalnog, neformalnog i informalnog. Naime, formalno učenje podrazumeva institucionalno učenje koje vodi sertifikaciji, koje je strukturisano u smislu ciljeva učenja, vremena predviđenog za učenje i podrške za učenje, i koje je namerno od strane onog koji uči. Neformalno učenje najčešće ne vodi sertifikaciji i ne omogućava ga institucija, ali, kao i formalno učenje, podrazumeva strukturisane ciljeve, vreme i podršku za učenje, te je namerno iz perspektive onog koji uči. Informalno učenje pak predstavlja rezultat svakodnevnih aktivnosti na poslu, kod kuće, sa porodicom i prijateljima, u slobodnom vremenu. U skladu sa tim, informalno učenje ne podrazumeva strukturisane ciljeve, vreme i podršku za učenje, ne vodi sertifikaciji i u najvećem broju slučajeva ono je nenamerno (UNESCO, 2009). Informalno učenje, iako mahom nenamerno, može da ce posmatra kao samodirektivno u slučajevima kada onaj koji uči samostalno planira i kontroliše učenje.



Ono može biti i usputno, što se odnosi na slučajeve u kojima je onaj koji uči posvećen određenoj svrsishodnoj aktivnosti u cilju obavljanja zadatka, ne u cilju učenja, već usputnog učenja. Konačno, informalno učenje može biti u potpunosti nenamerno i nesvesno, jer se stiče kroz svakodnevno iskustvo (Rogers, 2014). S obzirom na njegovu prirodu, postavlja se pitanje gde se ovaj oblik učenja odvija, a jedan od odgovora pronalazimo upravo u opisivanju informalnih prostora za učenje.

Analiza literature autora jednog od istraživanja (Harrop & Turpin, 2013) otkriva da diskurs koji se odnosi na kreiranje informalnih prostora za učenje proizilazi iz tri različite discipline: teorije učenja, stvaranja mesta i arhitekture. Teorija učenja se odnosi na razumevanje načina na koji ljudi uče, gde uče i kakve razlike postoje među njima u odnosu na vrstu učenja koje preferiraju. Stvaranje prostora podrazumeva iskustvo ljudi dok borave i dok su aktivni u određenom prostoru. Arhitektura se odnosi na spoljašnjost i unutrašnjost prostora, i obuhvata dizajn, nameštaj, zidove, ventilaciju, osvetljenje, akustiku i mnoge druge aspekte koji čine fizički prostor. Veza ove tri discipline se može sagledati kroz rezultate jednog drugog istraživanja u kojem su odgovori studenata pokazali važnost senzornog iskustva u prostorima informalnog učenja (osvetljenje, vidljivost, zvukovi, pokreti, temperatura i slično), kao i različitost kvaliteta učenja u odnosu na to koliko je telo uključeno u učenje. Takođe, rezultati su potvrdili da je učenje socijalno, ne samo kroz grupni rad već kroz prisustvo drugih ljudi kao podršku individualnom učenju, te se zaključuje da atmosfera za učenje proizilazi iz arhitekture prostora u kom se uči kao i iz socijalnih konvencija. Prostor dizajniraju i njime upravljaju profesionalci kao što su arhitekta, bibliotekari, kustosi, dok su studenti koji borave i uče u određenom prostoru glavni konstruktori atmosfere za učenje (Cox, 2018).

Sagledajući informalne prostore za učenje šire od navedenog primera, univerzitetskog okruženja i studenata koji u njima uče, možemo uočiti slične karakteristike i u drugim kontekstima. Bilo da je samodirektivno bilo potpuno nesvesno, učenje se može odvijati u bilo kom prostoru, u potpunosti izvan formalnog konteksta, dok će na proces učenja uticati karakteristike tog prostora, lični afiniteti onog koji uči i, naročito, socijalna interakcija između prisutnih u određenom prostoru i način učešća pojedinca u njoj.

Analizom različitih pristupa konceptu „trećeg prostora“ omogućeno je bolje razumevanje informalnih prostora za učenje, na šta se kratko osvrćemo, dok se najviše fokusiramo na aspekt socijalne interakcije u procesu učenja i „treći prostor“, shvaćen kao mesto transformacije učešća u „zajednici onih koji uče“ (Matusov & Rogoff, 1995).

## KONCEPT „TREĆEG PROSTORA”

O „trećem prostoru” kao fizičkom prostoru u kom se odvija informalni javni život, govori autor Rej Oldenburg (Oldenburg, 1989). On označava različite javne prostore u kojima se odvijaju dobrovoljna, informalna i rado očekivana okupljanja ljudi izvan domena kuće i posla. Prvi prostor se odnosi na dom kao najvažniji, redovan i predvidiv prostor sa najvećim uticajem na dete koje odrasta, a drugi prostor na posao, koji svodi čoveka na jednu, produktivnu ulogu, podstiče konkurenciju, ali i obezbeđuje sredstva za život i materijalni kvalitet života. Prvi i drugi prostor su u početku predstavljali isto mesto, dok industrijalizacija nije odvojila mesto stanovanja od mesta rada, čineći produktivan rad udaljenim od porodičnog života. „Treći prostor” je postojao mnogo pre ovog odvajanja, ali smisao dobija tek nakon industrijske revolucije i njene podele na privatnu i javnu sferu života. Bez obzira na to u kojoj meri različiti narodi cene i rangiraju informalni javni život u odnosu na porodični i poslovni, „treći prostori” širom sveta dele zajedničke esencijalne osobine. Ova istovetnost „trećih prostora” čini varijacije u njihovom spoljašnjem izgledu nevažnim, te na njih ne utiču velike kulturne razlike u stavovima prema tipičnim mestima okupljanja u okviru informalnog javnog života. Zato „treći prostori” imaju sposobnost da služe ljudskoj potrebi za zajedništvom, nezavisno od sposobnosti nacije da shvati njihove vrline. Zašto su „treći prostori” neophodni i na koji način doprinose individuama i čitavoj zajednici?

1. „Treći prostori” doprinose ujedinjenju komšiluka: gde nema „trećih prostora”, ljudi često žive u blizini jedni drugih, a da se nikad ne upoznaju.
2. „Treći prostori” služe kao tzv. „luke ulaska” za posetioce i nove stanovnike, gde se smernice i druge informacije mogu lako dobiti: novim stanovnicima ovi prostori služe kao sredstvo za lakše prilagođavanje, upoznavanje i učenje gde se nešto nalazi i kako komšiluk funkcioniše.
3. „Treći prostori” predstavljaju prostore za sortiranje: osim što sami po sebi promovišu povezivanje, oni služe i kao prostori za povezivanje onih sa posebnim interesovanjima, jer pružaju bazu za bilo koju vrstu i stepen lokalne kulture koja će se pojaviti.
4. „Treći prostori” povezuju različite generacije: što je društvo modernije, to deca manje provode vremena sa svojim roditeljima i drugim odraslim ljudima, te prisustvo ovakvih prostora obezbeđuje da se vreme i komunikacija sa odraslima ne svede na minimum.
5. „Treći prostori” obezbeđuju brigu o komšiluku: ljudi koji vole ova mesta najčešće poznaju ljude iz komšiluka, vode računa o deci, čine usluge

redovnim mušterijama i u toku su sa svime onim što se dešava u komšiluku. Osim toga, na ovakvim mestima komšiluk se okuplja u slučaju hitnih situacija, jer u tim trenucima pripadnici takve zajednice nastoje da budu okruženi jedni drugima, kako bi pomogli jedni drugima i bili podrška jedni drugima.

6. „Treći prostori” podstiču političke debate: oduvek su lokalna javna mesta služila i kao prilika za političke debate i diskusije. Svoje mišljenje i stavove možemo bolje da testiramo i preradimo u interakciji sa drugima, kroz diskusiju i debatu, nego samo slušajući jednosmerne televizijske izjave.
7. „Treći prostori” pomažu umanjenju troškova života: tamo gde se ljudi redovno okupljaju kako bi se opustili i uživali u međusobnom društvu, prirodno nastaju grupe podrške, odnosno društva uzajamne pomoći, a lako se dolazi i do brojnih saveta o štednji vremena, novca i rada.
8. „Treći prostori” su zabavni: zabavu prave ljudi, najčešće kroz razgovore koji mogu biti opušteni, strastveni, ozbiljni, šaljivi ili informativni.
9. „Treći prostori” omogućavaju prijateljstva: ova mesta predstavljaju neutralno tlo na kom se ni od koga ne očekuje da bude domaćin ili gost, već ljudi jednostavno uživaju u društvu, te se javlja prijatna i vesela atmosfera u kojoj se svako oseća prihvaćenim.
10. „Treći prostori” su važni za penzionere: oni pružaju mogućnost održavanja kontakta sa drugima i uživanja u društvenom životu (Oldenburg, 1996, 97).

Očigledno je na koji način „treći prostori” mogu da se poistovete sa informalnim prostorima, međutim, kao što je već istaknuto, ključno u istraživanju informalnih prostora za učenje jeste i proučavanje procesa učenja u okviru socijalne interakcije i podrške u učenju, te je pojam „trećeg prostora” neophodno sagledati u prenesenom značenju, kao mesto transformacije učešća u „zajednici onih koji uče” (Matusov & Rogoff, 1995). Pojam „trećeg prostora” u prenesenom značenju srećemo prvenstveno kod postkolonijalnog i literarnog teoriste Homi Bhabha (Homi Bhabha), koji ga vidi kao mesto u kojem konstruišemo svoje identitete u odnosu na različite i često kontradiktorne sisteme značenja. On tvrdi da kulture nikada nisu jedinstvene, već se u procesu opisivanja kulturnog teksta ili aktivnosti uvek javlja interpretacija, što omogućava pojavu novog značenja. Baba je proučavao prostor koji nastaje u susretu između kolonizatora i kolonizovanih, te smatra da se, u fuziji ova dva prostora, konstruiše hibridna kultura, što ukazuje na

nastanak novih kulturnih formi iz multikulturalizma. Dakle, metaforički prostor u kome se to dešava, naziva se „treći prostor” (Sterrett, 2015). Drugim rečima, „treći prostor” nastaje kroz jezik, u interakciji, posebno kada se ljudi opiru kulturnom autoritetu, unoseći različita iskustva u iste jezičke znakove i kulturne simbole, ili dodeljujući različite jezičke znakove i kulturne simbole istim iskustvima (Moje, et al., 2004).

Moje i saradnici (Moje, et al., 2004) analiziraju različite pristupe „trećem prostoru” u okviru obrazovanja, te i sami dolaze do određene definicije ovog pojma. Oni zaključuju da postoje najmanje tri pogleda na ovaj koncept. Prvi pristup podrazumeva „treći prostor” kao način izgradnje mosta između marginalizovanih znanja i konvencionalnih akademskih znanja; u drugom pristupu „treći prostor” se vidi kao način za postizanje uspeha u različitim zajednicama, jer omogućava učenje uz pomoć svakodnevnih iskustava studenata i ohrabruje ih da koriste različite izvore znanja, što podržava njihovu sposobnost da se u jednom kontekstu snađu tako što će upotrebljavati veštine i iskustva stečena u drugim kontekstima; treći pristup podrazumeva prostor kulturnih, društvenih i epistemoloških promena, u kome se suprotstavljena znanja različitih prostora dovode u „razgovor” kako bi se proizveli novi obrasci učenja. Autori zaključuju da udruživanje sva tri pogleda proširuje koncept „izgradnje mosta” između novih i već postojećih znanja. Ova izgradnja mostova je neophodan deo „trećeg prostora” jer pomaže onome koji uči da uoči veze, ali i kontradikcije između načina na koji on vidi svet i načina na koji ostali vide svet.

Konačno, koncept „trećeg prostora” moguće je objasniti i uz pomoć sociokulturnog pristupa intelektualnom razvoju i pojma zone narednog razvoja Lava Vigotskog (Lev Vygotsky). Zona narednog razvoja podrazumeva razliku između aktuelnog nivoa razvoja koji se određuje problemima koje dete može samostalno da reši, i nivoa potencijalnog razvoja, koji se određuje kroz rešavanje problema uz pomoć nekog starijeg, iskusnijeg, ili u saradnji sa sposobnijim vršnjacima. Smisao ovog shvatanja leži u tome da se nivo razvoja deteta ne može sagledati samo kroz njegove trenutne sposobnosti, u okviru individualnog rešavanja problema, već se u obzir moraju uzeti i sposobnosti koje su u razvoju i koje se trenutno mogu ispoljiti samo u saradnji sa nekim sposobnijim, a koje će s vremenom podrazumevati samostalno rešavanje problema (Vygotsky, 1978). Ovaj koncept redefiniše razvoj u pravcu uključivanja zajedničkih napora, u odnosu na individualni napor, gde cilj nije ovladavanje kompleksnijim zadacima na individualnom nivou, već učešće deteta u sociokulturnim aktivnostima koje uključuju saradnju, što će kasnije dovesti do samostalnog izvršavanja zadataka (Matusov & Rogoff, 1995). Šta je onda „treći prostor”? U različitim zajednicama

postoje različite sociokulturne prakse, te deca u različitim zajednicama imaju i drugačije razvojne puteve. Dakle, ciljevi i potrebe jedne zajednice definišu razvoj pojedinaca u pravcu odgovornog učešća u toj specifičnoj zajednici, te se ne može pretpostaviti da je proces razvoja univerzalni proces nezavisan od ciljeva zajednice u kojoj se pojedinac razvija. U isto vreme, pojedinac u razvoju doprinosi daljem razvoju prakse određene zajednice, jer razvoj ne podrazumeva samo sadržaj sociokulturne prakse određene zajednice, nego i način na koji se učenje pojavljuje. To znači da razvoj onoga koji uči ne uključuje samo ono šta on uči, već kako učestvuje u zajednici, koristeći i demonstrirajući to znanje i sposobnosti koje trenutno razvija (Matusov & Rogoff, 1995). Upravo u ovoj međuzavisnosti i međusobnom uticaju pojedinca i zajednice nastaje „treći prostor“. Očigledna je sličnost ovog i ranije opisanih shvatanja „trećeg prostora“: prvo, shvatanje „trećeg prostora“ kao mosta koji omogućava pojedincu da uoči vezu između sopstvenog pogleda na svet i pogleda na svet drugih, između novih i već postojećih znanja, kao i znanja koja nastaju u različitim kontekstima, i da na taj način formira nove obrasce učenja; i drugo, shvatanje Homi Babe (Homi Bhabha) koji „treći prostor“ određuje kao mesto konstrukcije identiteta u odnosu na različite sisteme značenja koje nastaje u interakciji, kroz jezik, donoseći različita iskustva na iste jezičke znakove i kulturne simbole, i dodeljujući različite jezičke znakove i kulturne simbole istim iskustvima (Moje et al., 2004).

Bilo da se radi o „trećem prostoru“ kao informalnom prostoru za učenje, kao mostu između znanja stečenih u različitim kontekstima, kao mestu konstrukcije identiteta bilo kao mestu transformacije učešća u zajednicama onih koji uče, muzej se u velikoj meri uklapa u ovaj koncept, te je od velike važnosti analizirati ga iz ove perspektive.

#### MUZEJ – „TREĆI PROSTOR“

Sagledanje muzeja kao „trećeg prostora“ u skladu sa Oldenburgovim shvatanjem (Oldenburg, 1989) potvrđuje njegove karakteristike kao informalnog prostora za učenje. Muzej se u ovom smislu može posmatrati kao javni prostor u kom se odvijaju dobrovoljna, informalna okupljanja ljudi, izvan kuće i posla. Muzej promovise povezivanje ljudi sa posebnim interesovanjima, omogućava upoznavanje i stvaranje prijateljstava, kao i povezivanje različitih generacija. Posetioci se u muzeju mogu zabaviti, kako kroz opuštenu razgovor, tako i kroz različite programe i radionice koje muzej organizuje. Takođe, u skladu sa definisanom klasifikacijom učenja kao formalnog, neformalnog i informalnog,

jasno je zašto muzej smatramo informalnim prostorom za učenje. Naime, poseta muzeju se najčešće dešava u slobodnom vremenu, a učenje koje se javlja u toku posete nije vođeno, već je nenamerno, usputno ili samousmereno. Muzeje mogu posetiti ljudi svih uzrasta kako bi zadovoljili svoju radoznalost, učili dobrovoljno, postavljali pitanja i davali odgovore, objašnjavali drugima šta su naučili, kako bi pronašli, istražili i testirali svoje ideje (Milutinović, 2010). Takođe, rezultati spomenutih istraživanja informalnih prostora za učenje u krugu univerziteta pokazali su da na proces učenja utiču karakteristike tog prostora, lični afiniteti onog koji uči te socijalna interakcija koja se u procesu učenja javlja (Harrop & Turpin, 2013; Cox, 2018). O tome svedoči i model učenja u muzeju, razvijen na osnovu brojnih istraživanja (the Museum Learning Model – MLM) (Leinhardt, 2014), koji se sastoji iz nekoliko elemenata. Posetioci dolaze u muzej sa određenim namerama, očekivanjima, znanjem i iskustvom, a lična istorija na mnogo načina oblikuje iskustvo učenja u muzeju. Ova kombinacija motivacije, prethodnih iskustava, znanja i trenutnog dodira sa materijalom u muzeju jeste prvi element ovog modela – „identitet”. Drugi element podrazumeva „okruženje učenja”, koje u velikoj meri utiče na iskustvo posete muzeju, iako posetioci često toga nisu svesni. Ovaj element obuhvata reakciju i odgovor posetilaca na ambijent muzeja i izgled izložbe: način izražavanja na znakovima i etiketama, boju zidova, visinu i veličinu postolja, mesta za klupe i slično. Treći element se odnosi na „angažovanje u objašnjavanju”. Dok se kreću kroz izložbu u muzeju, posetioci se uključuju u razgovor. Razgovor može biti sa samim sobom, sa obezbeđenjem, sa porodicom, prijateljima, profesorima, i može se odnositi na brojne teme, ali se najčešće odnosi na objekte i aktivnosti sa kojima se posetioci susreću u muzeju. Upravo delovi takvih razgovora reflektuju promišljeno uključivanje u izložbu, analizu izloženih objekata, objašnjenja, postavljanje pitanja i odgovaranje na njih, te su uključeni u model učenja u muzeju (Leinhardt, 2014). Dakle, prema ovom modelu, na učenje u muzeju, takođe utiču karakteristike ličnosti koja uči, njena znanja, iskustva i očekivanja, zatim karakteristike i izgled muzeja i izložbe, i na kraju, interakcija, odnosno analize i objašnjenja koji se javljaju u komunikaciji sa drugim ljudima. Zaključuje se da je socijalna podrška od velike važnosti za kvalitetan proces učenja, te da predstavlja polaznu osnovu za bilo kakvu vrstu analize muzeja kao prostora za učenje. Učenje u muzeju zahteva mogućnost dijaloga između predmeta i posetioca, i posetioca i posetioca, jer je tada učenje vođeno željom za novim znanjima, radoznalošću i deljenjem iskustava sa porodicom, prijateljima, vršnjacima, i drugim posetiocima. Na taj način, muzej omogućava učenje putem slobodne interakcije i socijalne saradnje (Milutinović, 2010).

Sušтина muzeja kao „trećeg prostora”, posmatrano sa sociokulturnog stanovišta, ogleda se u shvatanju da se razvoj i učenje javljaju u procesu transformacije odgovornosti prema sopstvenom članstvu u zajednici onih koji uče, i transformacije sociokulturnih sredstava koja se u tom članstvu upotrebljavaju. Kada ljudi posete muzej prvi put, oni konstruišu njegovo značenje i povezuju ga sa poznatim institucijama i iskustvima, te kasnije mogu da orijentišu druge nove posetioce ka izložbi koju su posetili. Novo iskustvo omogućava pojedincu da izgradi novu vezu i sa drugim ljudima, i sa predmetom svog iskustva, kao i da redefiniše stare veze. Orijentisanje novog posetioca ka poseti izložbe može biti u okviru poznatog odnosa (na primer, kao kada roditelj, nakon što je posetio izložbu, orijentiše dete, slično kao što će mu pomoći oko domaćeg rada), ili u okviru transformisanog odnosa (kao kada bi dete, nakon što je videlo izložbu, orijentisalo roditelja). Takođe, nove prakse nastaju kada se koriste ili transformišu prakse iz drugih okruženja. Na primer, didaktički formati iz škola mogu da se koriste u muzeju, uključujući razvoj novih načina učenja koji mogu da premoste ove institucije, na osnovu učešća ljudi u novom okruženju (Matusov & Rogoff, 1995).

Sve ovo se dešava u „trećem prostoru” – susret učesnika različitih zajednica i sticanje novih iskustava, povezivanje starih i novih znanja i iskustava, redefinisane starih znanja i iskustava, transformacija učešća u odnosima i izgradnja novih veza, razvoj novih obrazaca učenja u procesu povezivanja različitih praksi – budući da muzej kao „treći prostor” pruža ljudima mogućnost za takvo učešće u zajednici onih koji uče, koje će im omogućiti upravo takvu transformaciju i razvoj. Posetioci muzeja predstavljaju prošle, sadašnje i buduće učesnike različitih zajednica prakse, te učenje u muzeju počinje znatno pre i nastavlja se znatno posle fizičke posete muzeju. U skladu sa tim, muzeji predstavljaju mesta na kojima se susreću različite prakse i njihovi učesnici, koji uče jedni od drugih i, kao članovi različitih zajednica, doprinose praksama drugih (Matusov & Rogoff, 1995).

## ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja je bilo sagledavanje muzeja u okviru koncepta „trećeg prostora” kao informalnog prostora za učenje, i metaforičkog prostora u kom se odvija socijalna razmena između posetilaca muzeja. Kao informalni prostor za učenje, muzej predstavlja veoma velik izvor prilika za učenje, bez obzira na to da li će ono biti nesvesno ili samsmereno. Posetilac u oba slučaja provodi svoje slobodno vreme posmatrajući određenu izložbu, samostalno usmerava svoje učenje i selektuje informacije koje želi da zapamti, dok sa druge

strane nesvesno pamti i brojne informacije koje oko njega kruže tokom posete. Osim toga, muzej predstavlja prostor koji pruža priliku za uključivanje u različite zajednice učenja i, u okviru tih zajednica, povezivanje starih i novih iskustava, redefinisane starih iskustava, razvoj novih obrazaca učenja, transformaciju učešća u odnosima i izgradnju novih veza. S obzirom na to, osim samousmerenog učenja sa jedne, i nesvesnog sticanja znanja sa druge strane, u muzeju kao informalnom prostoru za učenje odvija se i neprekidna interakcija između posetilaca, kao i između posetilaca i izloženih objekata. U skladu sa tim, veoma je važno organizovati funkcionisanje muzeja u cilju efikasnijeg učenja i transformacije učenja koje će, umesto transmisije informacija, predstavljati rezultat socijalnih interakcija i aktivnog učešća u zajednici onih koji uče. Stoga te implikacije ovog istraživanja leže upravo u boljem razumevanju muzeja kao „trećeg prostora”, s obzirom na to da se takvim načinom posmatranja muzeja naglašava socijalni kontekst učenja, kao neophodan za konstrukciju novih znanja.

Jovana Dakić

#### MUSEUM AS A “THIRD SPACE”

##### *Summary*

Modern life and society development, as a result of technological progress and accelerated flow of information, require an individual to study longer and acquire more knowledge than formal institutions provide. Therefore, lifelong and informal learning becomes an imperative of modern life, while social interaction is the central and most important concept for their realization. Current considerations on how to organize the functioning of museums for the purpose of more effective learning create a certain pressure on them that should lead to the transformation of learning in the museum, which would be the result of social interactions and active participation in the community of those who learn, instead of the transmission of information. The "third space", apart from being an informal space for learning, is a place where new learning patterns and new knowledge are created through the integration of experiences gained in different situations, and a place of transformation of participation in community practice, where the potential for the creation and development of new knowledge grows. More and more active work is being done to improve learning in the museum in which there is a rich interaction between visitors, and visitors and curators or exhibited objects, so the goal of this research is reflected in the perception of museums as "third spaces" that enable visitors to learn from each other in an informal context in mutual cooperation, and with their joint contribution create new communities of practice and new knowledge. The goal is achieved by applying the method of theoretical analysis and the technique of content analysis. In the first part of the paper,



different approaches to the concept of the "third space" are presented, while in the second part of the paper, perceiving the museum within that concept is analyzed. As an informal learning space, the museum represents a large source of opportunities for learning, regardless of whether the learning is unconscious or self-directed. It provides the opportunity to engage in different learning communities, and within those communities, to connect old and new experiences, redefine old experiences, develop new patterns of learning, transform relationships and build new connections. The pedagogical implications of this paper include a better understanding of the museum as a "third space", because through such a way of observing the museum, the social context of learning is emphasized as necessary for the construction of new knowledge.

*Key words:* "third space", museum, social interaction, communities of practice, informal context.

#### LITERATURA

- Cox, A.M. (2018). Space and embodiment in informal learning. *High Educ*, 75, 1077–1090. doi:10.1007/s10734-017-0186-1
- Crook, C., & Witcomb, G. L. (2012). Ambience in social learning: Student engagement with new designs for learning spaces. *Cambridge Journal of Education*, 42(2), 121–139. doi:10.1080/0305764X.2012.676627
- Harrop, D., & Turpin, B. (2013). A Study Exploring Learners' Informal Learning Space Behaviors, Attitudes and Preferences. *New Review of Academic Librarianship*, 19, 58–77. doi:10.1080/13614533.2013.740961
- Leinhardt, G. (2014). Museums, conversations, and learning. *Revista Colombiana de Psicología*, 23(1), 13–33. doi:10.15446/rcp.v23n1.41000
- Dekart, R. (1951).
- Matusov, E., & Rogoff, B. (1995). Evidence of Development from People's Participation in Communities of Learners. In J. H. Falk, & L. D. Dierking (Eds.), *Public Institutions for Personal Learning*. American Association of Museums. Preuzeto sa <https://ematusov.soe.udel.edu/vita/Articles/Matusov,%20Rogoff,%20Evidence%20of%20development%20in%20museum,%201996.pdf>
- Milutinović, J. (2010). Učenje u muzeju. *Povijest u nastavi*, 8(2), 217–229.
- Moje, E. B., Ciechanowski K. M., Kramer, K., Ellis, L., Carrillo, R., & Collazo, T. (2004). Working toward third space in content area literacy: An examination of everyday funds of knowledge and Discourse. *Reading Research Quarterly*, 39 (1), 38–70. doi:10.1598/RRQ.39.1.4

- Oldenburg, R. (1989). *The great good place. Cafes, coffee shops, bookstores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of community*. Marlowe & Company: New York.
- Oldenburg, R. (1996-97). Our Vanishing “Third Places”. *Planning Commissioners Journal*, 25, 6–10.
- Riddle, M. D., & Souter, K. (2012). Designing informal learning spaces using student perspectives. *Journal of Learning Spaces*, 1(2). Preuzeto sa <https://eric.ed.gov/?id=EJ1152692>
- Rogers, A. (2014). *The Base of the Iceberg*. Opladen, Berlin, Toronto: Barbara Budrich Publishers. doi:10.3224/84740632.
- Sterrett, S. (2015). Interprofessional Learning as a Third Space: Rethinking Health Profession Students’ Development and Identity through the Concepts of Homi Bhabha. *Humanities*, 4, 653–660. doi:10.3390/h4040653
- UNESCO. (2009). *Global Report on Adult Learning and Education*. Hamburg: UILL. Preuzeto sa <https://www.voced.edu.au/content/ngv:23109>
- Vygotsky, L. (1978). Interaction between learning and development. *Mind and Society*, 79–91. Preuzeto sa [https://innovation.umn.edu/igdi/wp-content/uploads/sites/37/2018/08/Interaction\\_Between\\_Learning\\_and\\_Development.pdf](https://innovation.umn.edu/igdi/wp-content/uploads/sites/37/2018/08/Interaction_Between_Learning_and_Development.pdf)

**Stefan Ninković\***  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

**Olivera Knežević-Florić**  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

УДК: 371.112:005.32  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2521  
orcid.org/0000-0003-1943-3220  
orcid.org/0000-0001-6963-1917  
Originalni naučni rad

## **SCHOOL PRINCIPAL SELF-EFFICACY FOR INSTRUCTIONAL LEADERSHIP: A REVIEW OF QUANTITATIVE RESEARCH**

The principal's leadership has a significant impact on students, teachers, and other members of the school community. Thus, an important question is which factors are related to efficacy beliefs of school principals. The purpose of this paper was to review quantitative research on principals' self-efficacy in the domain of instructional leadership. In the SCOPUS and Google Scholar repositories, 26 relevant publications were identified and included in the analysis. The results of the present review indicated that self-efficacy for instructional leadership was typically measured as a unidimensional construct. The most frequently studied outcome of self-efficacy of school principals was the motivation to leave the position. On the other hand, the effects of self-efficacy of school principals on student achievement have rarely been investigated. Recommendations for future research are discussed in the paper.

*Key words:* school principal, self-efficacy, instructional leadership, efficacy beliefs, quantitative research

### INTRODUCTION

How successful the key actors of school life will be in their roles depends on how much they believe in their abilities. Perceived efficacy is one of the important motivational beliefs that affect an individual's behavior (Bandura, 1997). Based on this assumption, researchers focused on the self-efficacy of students (Zimmerman, 2000), teachers (Tschannen-Moran & Woolfolk Hoy, 2001), and principals (Tschannen-Moran & Gareis, 2004). In addition to knowledge and skills, self-efficacy is an important segment of professional competencies of school principals.

The role of a school principal in today's conditions includes a wide range

---

\* [stefan.ninkovic@ff.uns.ac.rs](mailto:stefan.ninkovic@ff.uns.ac.rs)

of professional tasks. For this reason, it is justified to differentiate various dimensions of self-efficacy of the school principal. Starting from the fact that the improvement of teaching and learning is one of the key functions of the school principal, this paper focuses on perceived self-efficacy in the domain of instructional leadership. According to our knowledge, an overview of quantitative research on this construct has not been done so far. Therefore, this paper contributes to the existing literature in two ways. First, we tend to provide insights into how the self-efficacy of school principals in the domain of instructional leadership is defined and measured. Another contribution of this paper refers to a systematic review of the predictors and effects of school principals' self-efficacy for instructional leadership.

#### SELF-EFFICACY AS A PROFESSIONAL COMPETENCE OF SCHOOL PRINCIPALS

Self-efficacy is a personal belief that significantly determines an individual's thinking and behavior. According to Bandura's (Bandura, 1997) social cognitive theory, self-efficacy affects an individual's self-imposed goals and a level of persistence when facing obstacles and challenges. More precisely, people tend to avoid activities that they feel exceed their personal capacities and in which they expect to fail. It should be borne in mind that self-efficacy does not reflect the actual abilities that someone has, but speaks about how much a person believes in his competences in a certain domain. Self-efficacy concerns the answer to the questions "Can I do this?" and "How well can I do this?" (Skaalvik, 2020a).

Four basic sources of self-efficacy are mastery experience, vicarious experience, verbal persuasion and affective states (Bandura, 1997). Personal experience of success is assumed to be the primary determinant of self-efficacy. After successfully performing a task, a person develops expectations of success in similar situations in the future. However, it should be borne in mind that several sources of self-efficacy can occur simultaneously. For example, the interpretation of personal achievements is influenced by the feedback an individual receives from influential people in the social environment (Bellemans & Devos, 2023).

As an affective-motivational characteristic, self-efficacy is an important professional competence (Blömeke & Kaiser, 2017). Tschannen-Moran and Gareis (2004) define principal self-efficacy as a self-assessment of personal "capabilities to structure a particular course of action in order to produce desired outcomes in the school he or she leads" (p. 573). In order to be effective leaders, school principals need to have affirmative beliefs about their abilities. School leaders'

lack of confidence in their abilities can negatively affect their day-to-day functioning. Low levels of self-efficacy can lead to avoiding challenging goals and giving up quickly when faced with obstacles. Although there is agreement among scientists that the self-efficacy of school principals plays an important role, different interpretations of the structure of this construct are evident. On the one hand, some researchers use a general measure of self-efficacy that comes to the fore in different situations. On the other hand, the second understanding emphasizes that self-efficacy is always conditioned by the task and several dimensions of this phenomenon should be examined.

### PRESENT STUDY

The aim of this work was to review and integrate available findings on the self-efficacy of school principals in the domain of instructional leadership. Synthesizing existing knowledge can provide important insights for scientists and practitioners. More specifically, this study sought to answer the following research questions:

1. How the school principal's self-efficacy for instructional leadership has been defined and measured?
2. What antecedents and outcomes of school principals' self-efficacy for instructional leadership were investigated?

### METHOD

#### *Literature search*

In March 2024, a search of relevant literature was made using the SCOPUS database. We decided on this repository of scientific papers, since it covers the field of educational research well. The literature search was performed using the keywords: "school principal\* self-efficacy" OR "principal\* sense of efficacy" OR "principal\* self-efficacy" OR "self-efficacy of principal\*". These terms were searched within the paper titles, abstracts, and keywords. In the first step, 48 papers were identified. Publications that do not represent scientific articles ( $n = 4$ ) and papers not written in English ( $n = 7$ ) were excluded. The titles and abstracts of the remaining 41 papers were carefully reviewed. In this step, we excluded studies of a qualitative nature ( $n = 7$ ) and those studies in which self-efficacy in the domain of instructional leadership was not examined ( $n = 10$ ). Using Google Scholar, we found two more relevant publications that were not

visible in the SCOPUS database. Therefore, 26 papers were included in the analysis.

### *Coding of studies*

The authors of the present study created a coding scheme to analyse the selected works. To answer the first research question, we examined how the school principal's self-efficacy for instructional leadership was measured. In addition, we carefully reviewed the results section of each paper in order to identify the examined correlates (predictors and outcomes) of the self-efficacy of school principals for instructional leadership.

## RESULTS

The review of the main findings of the present study is structured in several categories. In the first subsection, we described the most often used scales for assessment of principal self-efficacy for instructional leadership.

### *Measurement of principals' self-efficacy for instructional leadership*

The first studies on the self-efficacy of school principals were published in 1996 (Dimmock & Hattie, 1996; Imants & De Brabander, 1996). However, scholars have increasingly focused their attention on principals' self-efficacy for instructional leadership since the publication of the work of Tschannen-Moran and Gareis (2004). These authors developed a widely used scale consisting of 18 items arranged in three dimensions. According to this conceptualization, the basic dimensions of the construct are efficacy for management, efficacy for moral leadership, and efficacy for instructional leadership. The mentioned three dimensions of the construct were moderately positively correlated.

Federici and Skaalvik (2011) created the Norwegian Principal Self-Efficacy Scale and found that the self-efficacy of school principals can be represented as a construct with eight factors, one of which is self-efficacy for instructional leadership. On the other hand, Skaalvik (2020a) underlined in her work that it is not appropriate to treat self-efficacy for instructional leadership as a global construct. This author argued that it is a multidimensional phenomenon that reflects various dimensions of the school principal role as an instructional leader.

Pointing out the conceptual and empirical limitations of previously used instruments, Petridou et al. (2014) developed a new scale of self-efficacy of school leaders. This scale includes eight dimensions, several of which relate to

instructional leadership activities. The authors suggested that it is an instrument that has the potential to be used in different educational systems. However, it should be noted that this scale contains 32 items, which may provide a challenge when utilizing it in conjunction with other instruments.

Table 1 shows the instruments that were used to assess the self-efficacy of school principals in the field of instructional leadership. As can be seen, the scale created by Tschannen-Moran and Gareis (2004) is the most commonly used. The researchers have used six instruments based on different theoretical models of self-efficacy of school principals.

Table 1. *Instruments for measuring principals' self-efficacy for instructional leadership*

Reference study	Scale name	Number of items	Number of dimensions	Frequency of use
Tschannen-Moran & Gareis (2004)	Principals' sense of efficacy scale	18	3	14
Federici and Skaalvik (2012)	Norwegian principal self-efficacy scale (NPSES)	24	8	4
Skaalvik (2020a)	The Norwegian self-efficacy for instructional leadership scale	15	5	3
Goddard et al. (2021)	Principal efficacy beliefs for instructional leadership scale	5	1	2
Petridou et al. (2014)	School Leaders' Self-Efficacy Scale (SLSES)	32	8	2
Fisher (2014)	The professional self-efficacy of school principals	57	5	1

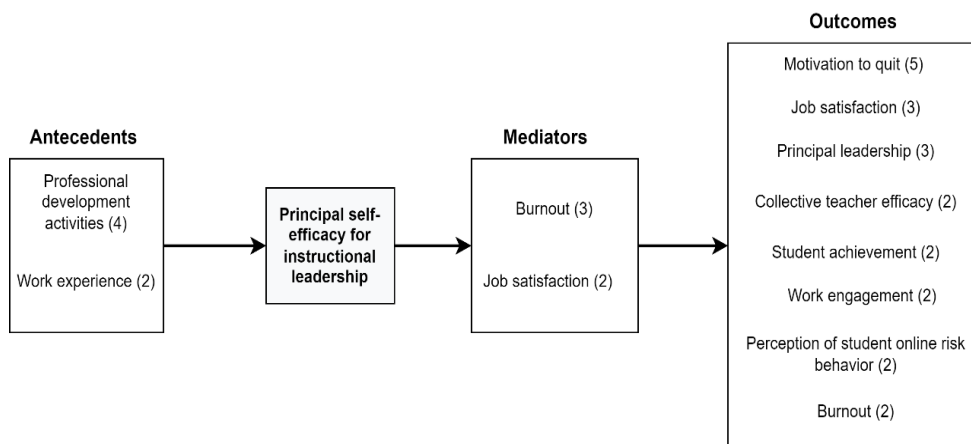
*Note.* The order of the instruments is given in accordance with the frequency of their use.

#### *Self-efficacy for instructional leadership and principal outcomes*

As can be seen in Figure 1, various outcomes of principal self-efficacy

have been examined. It should be noted that the principal's motivation to leave the position was most often examined outcome variable.

Figure 1. *Correlates of principal's self-efficacy for instructional leadership*



*Note.* Only variables examined in at least two studies are presented. The number in parentheses indicates the frequency of examination of the construct.

One of the main findings of the study conducted by Federici and Skaalvik (2011) was that principals' self-efficacy in the domains of instructional leadership and administrative management best predict school principals' work engagement. The same authors found in their second study (Federici & Skaalvik, 2012) that the principal's self-efficacy, treated as a hierarchical construct that includes eight lower-order dimensions, through job satisfaction and burnout, has a negative relationship with the motivation to leave the position. On the other hand, the direct effect of self-efficacy beliefs on principal motivation to leave the position was positive. The authors interpreted this finding as the possibility that principals who believe in their abilities perceive a job change as a challenging opportunity. In the American context, Bauer and Silver (2018) demonstrated that the feeling of isolation significantly negatively affects the self-efficacy of school principals. Furthermore, it was found that principal self-efficacy through job satisfaction and professional burnout has a significant connection with the intention to leave the profession. The direct effect of self-efficacy on the outcome variable was approximately the same size as the indirect one. Federici (2013) further confirmed that principal self-efficacy is positively related to perceived job autonomy and job satisfaction.



Skaalvik (2020a) did not find that self-efficacy for instructional leadership was directly related to motivation to leave the position of principal. However, the principal's perceived self-efficacy in this domain, through emotional exhaustion and engagement, had a significant effect on motivation to quit. It should be noted that it was obtained that among five dimensions of self-efficacy for instructional leadership, the strongest relationships with school principals' emotional exhaustion, engagement, and motivation to quit had self-efficacy for motivating teachers. The same author (Skaalvik, 2020b) conducted another similar study in which the outcome variable was the same – motivation for leaving the position of principal. However, this time the mediating role of job resources and demands was examined. Self-efficacy in the domain of instructional leadership was shown to be negatively related to perceived job demands (e.g., demanding parents) and positively to all job resources (e.g., perceived autonomy). Self-efficacy was not directly related to motivation to quit and job satisfaction, but it was indirectly, through job demands and resources. Anselmus Dami et al. (2022) on a sample of school principals in Indonesia demonstrated a positive relationship between principal self-efficacy for instructional leadership, work engagement, and job satisfaction, while the direct relationship between self-efficacy in the domain of instructional leadership and motivation to leave the position was not significant.

Touloupis and Athanasiades (2020) found that principals' self-efficacy positively contributes to principals' confidence in dealing with students' online risky behaviors. The same authors conducted a similar study a little earlier (Touloupis & Athanasiades, 2018) and found that self-efficacy significantly predicts the principal's perception of several aspects of students' risky Internet use. It should be noted that the instrument developed by Tschannen-Moran and Gareis (2004) was used in this study, but it was reduced to two dimensions. Justus et al. (2022) demonstrated that self-efficacy in the domain of instructional leadership has a positive effect on the work performance of principals, while self-efficacy for moral leadership had a significant negative effect. On the other hand, no significant correlation was found between growth mindset and self-efficacy of school principals. In a recent study in the Turkish educational context (Mavi et al., 2024) it was demonstrated that self-efficacy has a direct effect on the innovative behavior of school principals, but also an indirect effect through principal entrepreneurship.

#### *Principals' self-efficacy for instructional leadership and teacher outcomes*

Goddard et al. (2021) found that school principals' self-efficacy in the

domain of instructional leadership is positively related to collective teacher efficacy. In this study, multilevel structural equation modeling was used since data was collected from principals, teachers, and students. Yada and Savolainen (2023) also found that principals' self-efficacy has positive effects on teachers' collective efficacy. Moreover, the obtained findings indicated that the school climate at the school level mediates this relationship. Hallinger et al. (2018) reported a positive effect of principal self-efficacy on the expression of instructional leadership and, to a lesser extent, on the collective efficacy of teachers as well. Dahlkamp et al. (2018) did not find that principal self-efficacy significantly predicted teacher retention or teacher perceptions of school climate. On the other hand, it was found that school climate is significantly related to teacher retention.

#### *Principals' self-efficacy for instructional leadership and student achievement*

A review of the existing literature indicates that the effects of principal self-efficacy on student achievement have rarely been examined. In the study conducted by Goddard et al. (2021), the indirect effect of school principal self-efficacy for instructional leadership on student achievement via collective teacher efficacy was tested. Nevertheless, this mediated effect was only marginally statistically significant. Leithwood and Jantzi (2008) showed that school principals' self-efficacy has positive effects on leadership practices. On the other hand, self-efficacy in the domain of instructional leadership was not significantly related to student achievement indicators.

#### *Antecedents of principals' self-efficacy for instructional leadership*

Several studies have examined factors that can contribute to the development of school principals' self-efficacy. Findings obtained in the American school context (Airola et al., 2014; Miller et al., 2016) suggest that engagement in professional development positively affects principals' efficacy beliefs. A quasi-experimental study by Petridou et al. (2017) showed that participation in a professional development program is positively associated with an increase in the level of several dimensions of school leaders' self-efficacy. Gümüş and Bellibaş (2020) also reported that participation in traditional forms of professional development improves the self-efficacy of school principals. Moreover, self-efficacy played the role of a mediator through which professional development activities contribute to learning-centered leadership.

Existing findings indicate that the level of self-efficacy of school

principals depends on personal characteristics. For example, Papaioannou et al. (2022) found that resilience dimensions positively predict school principals' self-efficacy. Some scholars (Baroudi & Hojeij, 2018) found that the relationship between age and self-efficacy depends on the gender of the school principal. Özer (2013) reported that school principals' self-efficacy depends on seniority, and that the principals with 11–20 years of experience had the lowest self-efficacy. On the other hand, the principal's self-efficacy was not found to be related to the number of students in the school. According to the obtained results, principals who have a higher level of self-efficacy in the domain of moral leadership tend to experience less professional burnout (Özer, 2013). It is interesting that Fisher (2014) found that the highest level of self-efficacy has a group of participants who have just started their career as school principals in Israel.

## DISCUSSION

The aim of this paper was to review previous quantitative research on the self-efficacy of principals for instructional leadership. The paper provides an analysis of relevant works identified in the SCOPUS and Google Scholar index databases. The most popular instrument for measuring the self-efficacy of school principals is the one created by Tschannen-Moran and Gareis (2004). This scale, in addition to efficacy for instructional leadership, evaluates two other dimensions of school principal efficacy. Although it was used in different countries, it should be noted that in some studies this scale was shortened or the researchers used a summative score on the scale. Another popular instrument in this area is the Norwegian Self-Efficacy Scale (Federici & Skaalvik, 2011), which differentiates eight interrelated dimensions of school principals' self-efficacy. However, it should be borne in mind that only two items of this instrument measure self-efficacy for instructional leadership. It is worth mentioning that only recently (Skaalvik, 2020a) there was an initiative to treat self-efficacy in the domain of instructional leadership as a construct whose structure consists of several components. This understanding is based on the fact that there are numerous activities of school principals in terms of improving teaching and learning.

Principal's self-efficacy is most often associated with the motivation to leave the position. The obtained findings indicate that the relationship between these constructs can be both direct and indirect. Several studies have confirmed that school principals' self-efficacy (Gümüş & Bellibaş, 2020; Hallinger et al., 2018; Leithwood & Jantzi, 2008) predicts the manifestation of effective leadership practices. It is worth mentioning that only two studies examined the relationship

between the perceived effectiveness of school principals and student academic achievement. Based on the findings of such a small number of studies, it is not possible to draw final conclusions about the nature of the relationships between principal self-efficacy and student outcomes.

It should be noted that researchers paid attention to the effects of socio-demographic characteristics on principals' self-efficacy. The length of work experience was singled out as one of the relevant characteristics (see Özer, 2013). In addition, empirical findings indicate that self-efficacy for instructional leadership can be fostered through the involvement of principals in professional development activities (see Petridou et al, 2017). These findings imply that principals may have varying degrees of confidence in their own competencies in different domains. During the professional development of school principals, it would be useful to determine the areas in which principals doubt their abilities and focus on them.

This study has several limitations that should be noted. First, it is possible that our review did not cover all relevant works. Second, studies that employed broad measures of self-efficacy that were not developed with consideration for the particulars of school functioning were purposefully left out of the study. Content analysis of those research could provide useful insights. Finally, this synthesis does not include qualitative studies of the self-efficacy of school principals.

#### CONCLUSION AND IMPLICATIONS

The findings of this review study indicate that more frequent research is needed on the effects of school principals' self-efficacy for instructional leadership on student achievement. From the perspective of educational practice, it is important to identify the factors through which the principal's efficacy beliefs influence student outcomes. The choice of tested mediators should be guided by relevant theoretical understandings. From a methodological point of view, there is a need for research on the development and fluctuation of self-efficacy of principals in longer and shorter time intervals. Another methodological recommendation for future research would be the application of approaches that enable the identification of different profiles of school principals with regard to their levels of self-efficacy in different domains.

Stefan Ninković  
Olivera Knežević Florić

SAMOEFIKASNOST DIREKTORA ŠKOLE ZA PEDAGOŠKO LIDERSTVO:  
PREGLED KVANTITATIVNIH ISTRAŽIVANJA

*Rezime*

Složena uloga direktora škole obuhvata rukovođenje školom u celini. Uzimajući u obzir ovu činjenicu, važno je ispitati čionioce koji određuju uspešnost rukovođenja različitim aspektima rada škole. Profesionalne kompetencije određuju način na koji direktor škole tumači svoju ulogu i koliko efikasno je ostvaruje u praksi. Jedna od važnih profesionalnih kompetencija školskih lidera jeste opažena samoefikasnost. Definisane opažene samoefikasnosti kao višedimenzionalne pojave implicira da direktor škole može u različitom stepenu verovati u svoje sposobnosti, u zavisnosti od situacije sa kojom se suočava.

Zbog usredsređenosti na unapređivanje nastave i učenja, pedagoško liderstvo jedan je od najpopularnijih modela obrazovnog liderstva širom sveta. U fokusu ovog rada je samoefikasnost direktora u domenu pedagoškog liderstva. U radu je izložen pregled 26 kvantitativnih studija u kojima je istraživana ovaj konstrukt. Na osnovu rezultata sprovedene analize, može se zaključiti da su relativno retko istraživani prediktori samoefikasnosti rukovodilaca škole u domenu pedagoškog liderstva. Štaviše, najčešće su ispitivani efekti samoefikasnosti na afektivno-motivaciona uverenja direktora škole. S druge strane, postignuće učenika je retko ispitivano kao ishod ovog konstrukta. Dosadašnje studije su pažnju posvetile indirektnim efektima samoefikasnosti direktora škole, ali treba imati u vidu da su pojedine medijatorske varijable istraživane samo jednom. Bilo bi dobro da se buduća istraživanja fokusiraju na povezanost samoefikasnosti direktora sa ispoljavanjem različitih ponašanja karakterističnih za pedagoško liderstvo. Osim toga, potrebno je realizovati više istraživanja u cilju konsolidovanja zaključaka o medijatorima efekata samoefikasnosti rukovodilaca škole na postignuće učenika.

*Ključne reči:* direktor škole, samoefikasnost, pedagoško liderstvo, uverenja o efikasnosti, kvantitativna istraživanja.

REFERENCES

- Airola, D., Bengtson, E., Davis, D., & Peer, D. (2014). Principals' sense of efficacy: The influence of the Arkansas Leadership Academy. *Journal of Educational Administration*, 52(6), 754–774. <https://doi.org/10.1108/JEA-08-2013-0089>

- Anselmus Dami, Z., Budi Wiyono, B., Imron, A., Burhanuddin, B., Supriyanto, A., & Daliman, M. (2022). Principal self-efficacy for instructional leadership in the perspective of principal strengthening training: Work engagement, job satisfaction and motivation to leave. *Cogent Education*, 9 (1), 2064407. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2022.2064407>
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. Freeman Lawrence.
- Baroudi, S., & Hojeij, Z. (2018). The role of self-efficacy as an attribute of principals' leadership effectiveness in K-12 private and public institutions in Lebanon. *International Journal of Leadership in Education*, 23, 1–15. <https://doi.org/10.1080/13603124.2018.1529822>
- Bauer, S. C., & Silver, L. (2018). The impact of job isolation on new principals' sense of efficacy, job satisfaction, burnout and persistence. *Journal of Educational Administration*, 56(3), 315–331. <https://doi.org/10.1108/JEA-07-2017-0078>
- Bellemans, L., & Devos, G. (2023). Exploring the sources of self-efficacy by Flemish school principals in primary education. *Educational Management Administration & Leadership*, 51(3), 733–750. <https://doi.org/10.1177/17411432211001365>
- Blömeke, S., & Kaiser, G. (2017). Understanding the Development of Teachers' Professional Competencies as Personally, Situationally and Socially Determined. In D. Clandinin & J. Husu, *The SAGE Handbook of Research on Teacher Education* (pp. 783–802). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781526402042.n45>
- Dahlkamp, S., Peters, M., & Schumacher, G. (2018). Principal Self-Efficacy, School Climate, and Teacher Retention: A Multi-Level Analysis. *Alberta Journal of Educational Research*, 63(4), 357–376.
- Dimmock, C., & Hattie, J. (1996). School Principals' Self-Efficacy and its Measurement in a Context of Restructuring. *School Effectiveness and School Improvement*, 7(1), 62–75. <https://doi.org/10.1080/0924345960070103>
- Federici, R. A. (2013). Principals' self-efficacy: Relations with job autonomy, job satisfaction, and contextual constraints. *European Journal of Psychology of Education*, 28(1), 73–86. <https://doi.org/10.1007/s10212-011-0102-5>
- Federici, R. A., & Skaalvik, E. M. (2011). Principal self-efficacy and work engagement: Assessing a Norwegian Principal Self-Efficacy Scale. *Social Psychology of Education*, 14(4), 575–600. <https://doi.org/10.1007/s11218-011-9160-4>

- Federici, R. A., & Skaalvik, E. M. (2012). Principal self-efficacy: Relations with burnout, job satisfaction and motivation to quit. *Social Psychology of Education*, 15 (3), 295–320. <https://doi.org/10.1007/s11218-012-9183-5>
- Fisher, Y. (2014). The timeline of self-efficacy: Changes during the professional life cycle of school principals. *Journal of Educational Administration*, 52(1), 58–83. Scopus. <https://doi.org/10.1108/JEA-09-2012-0103>
- Goddard, R. D., Bailes, L. P., & Kim, M. (2021). Principal Efficacy Beliefs for Instructional Leadership and their Relation to Teachers' Sense of Collective Efficacy and Student Achievement. *Leadership and Policy in Schools*, 20(3), 472–493. <https://doi.org/10.1080/15700763.2019.1696369>
- Gümüş, S., & Bellibaş, M. (2020). The relationship between professional development and school principals' leadership practices: The mediating role of self-efficacy. *International Journal of Educational Management*, 34(7), 1155–1170. <https://doi.org/10.1108/IJEM-10-2019-0380>
- Hallinger, P., Hosseingholizadeh, R., Hashemi, N., & Kouhsari, M. (2018). Do beliefs make a difference? Exploring how principal self-efficacy and instructional leadership impact teacher efficacy and commitment in Iran. *Educational Management Administration & Leadership*, 46(5), 800–819. <https://doi.org/10.1177/1741143217700283>
- Imants, J. G. M., & De Brabander, C. J. (1996). Teachers' and principals' sense of efficacy in elementary schools. *Teaching and Teacher Education*, 12(2), 179–195. [https://doi.org/10.1016/0742-051X\(95\)00053-M](https://doi.org/10.1016/0742-051X(95)00053-M)
- Justus, K., Arghode, V., & Barker, D. (2022). Principal self-efficacy, mindset and performance outcomes: Exploring the connection. *European Journal of Training and Development*, 47(5/6), 565–585. <https://doi.org/10.1108/EJTD-07-2021-0092>
- Leithwood, K., & Jantzi, D. (2008). Linking Leadership to Student Learning: The Contributions of Leader Efficacy. *Educational Administration Quarterly*, 44 (4), 496–528. <https://doi.org/10.1177/0013161X08321501>
- Mavi, D., Tuti, G., & Özdemir, M. (2024). The effect of principal self-efficacy on innovative work behavior: The mediating role of principal entrepreneurship. *Current Psychology*, 43(6), 5020–5031. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04663-5>
- Miller, R. J., Goddard, R. D., Kim, M., Jacob, R., Goddard, Y., & Schroeder, P. (2016). Can Professional Development Improve School Leadership? Results From a Randomized Control Trial Assessing the Impact of McREL's Balanced Leadership Program on Principals in Rural Michigan

- Schools. *Educational Administration Quarterly*, 52(4), 531–566. <https://doi.org/10.1177/0013161X16651926>
- Özer, N. (2013). Investigation of the Primary School Principals' Sense of Self-Efficacy and Professional Burnout. *Middle East Journal of Scientific Research*, 15, 682–691. <https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.15.5.11108>
- Papaioannou, A., Papavassiliou-Alexiou, I., & Moutiaga, S. (2022). Career resilience and self-efficacy of Greek primary school leaders in times of socioeconomic crisis. *International Journal of Educational Management*, 36(2), 164–178. <https://doi.org/10.1108/IJEM-01-2021-0024>
- Petridou, A., Nicolaidou, M., & Karagiorgi, Y. (2017). Exploring the impact of professional development and professional practice on school leaders' self-efficacy: A quasi-experimental study. *School Effectiveness and School Improvement*, 28(1), 56–73. <https://doi.org/10.1080/09243453.2016.1236734>
- Petridou, A., Nicolaidou, M., & S. Williams, J. (2014). Development and validation of the School Leaders' Self-Efficacy Scale. *Journal of Educational Administration*, 52(2), 228–253. <https://doi.org/10.1108/JEA-04-2012-0037>
- Skaalvik, C. (2020a). School principal self-efficacy for instructional leadership: Relations with engagement, emotional exhaustion and motivation to quit. *Social Psychology of Education*, 23, 479–498. <https://doi.org/10.1007/s11218-020-09544-4>
- Skaalvik, C. (2020b). Self-efficacy for instructional leadership: Relations with perceived job demands and job resources, emotional exhaustion, job satisfaction, and motivation to quit. *Social Psychology of Education*, 23(5), 1343–1366. <https://doi.org/10.1007/s11218-020-09585-9>
- Touloupis, T., & Athanasiades, C. (2018). Principals' attitudes towards risky internet use of primary school students: The role of occupational factors. *Education and Information Technologies*, 23(1), 497–516. <https://doi.org/10.1007/s10639-017-9614-1>
- Touloupis, T., & Athanasiades, C. (2020). A comparison between primary school principals' and teachers' perceptions of students' online risk behaviours: The role of perceived self-efficacy. *Cambridge Journal of Education*, 50, 1–18. <https://doi.org/10.1080/0305764X.2020.1740170>
- Tschannen-Moran, M., & Gareis, C. R. (2004). Principals' sense of efficacy: Assessing a promising construct. *Journal of Educational Administration*, 42(5), 573–585. <https://doi.org/10.1108/09578230410554070>



- Tschannen-Moran, M., & Woolfolk Hoy, A. (2001). Teacher efficacy: Capturing an elusive construct. *Teaching and Teacher Education*, 17 (7), 783–805. [https://doi.org/10.1016/S0742-051X\(01\)00036-1](https://doi.org/10.1016/S0742-051X(01)00036-1)
- Yada, T., & Savolainen, H. (2023). Principal self-efficacy and school climate as antecedents of collective teacher efficacy. *School Effectiveness and School Improvement*, 34(2), 209–225. <https://doi.org/10.1080/09243453.2023.2170425>
- Zimmerman, B. J. (2000). Self-Efficacy: An Essential Motive to Learn. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 82–91. <https://doi.org/10.1006/ceps.1999.1016>



**Radoslav Eraković\***  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

УДК: 821.163.41.09 Piščeвић S.  
821.163.41.09"17/18"  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2522  
orcid.org/0000-0001-7793-7852  
Originalni naučni rad

## **ŽIVOT I PRIKLJUČENJA NOSTALGIČNOG HUSARA U TUMAČENJIMA MILORADA PAVIĆA\*\***

U ovom radu biće analizirana uloga Milorada Pavića (1929–2009) u procesu savremene reafirmacije stvaralaštva Simeona Piščeвића (1731–1797). Rezultati Pavićevog dugogodišnjeg proučavanja intelektualne zaostavštine osamnaestovekovnog oficira-polihistora, predstavljaju jedan od konstitutivnih elemenata tematske i problemske strukture njegovih kapitalnih naučnih studija (Pavić, 1970; Pavić, 1979; Pavić, 1983; Pavić, 1991), pri čemu nikako ne bi trebalo izgubiti iz vida ni to da je on svoje pozitivno mišljenje o opusu nostalgičnog husara prvi put obrazložio ubrzo nakon što je čitalačkoj publici (konačno) postalo dostupno izdanje Piščeвићevih memoara na srpskom jeziku (Piščeвић, 1960; 1961–1962; 1963: 69–138; 35–113; 61–130). Dijahronijska i sinhronijska analiza naučnih studija, književnpublicističkih tekstova, biobibliografskih priloga i esejističkih „marginalija“, koje je Milorad Pavić objavio u periodu između 1963. i 2005. godine, omogućiće nam da na argumentovan način ocenimo njegov lični doprinos savremenom proučavanju stvaralaštva jednog od najdarovitijih srpskih osamnaestovekovnih pisaca.

*Ključne reči:* Milorad Pavić, Simeon Piščeвић, Aleksandar Piščeвић, srpska književnost osamnaestog veka, dokumentarno-umetnička proza, memoari, hermeneutičarski bedeker

Posmatrano iz savremene književnoistorijske perspektive, veoma je lako ustanoviti da je liku podozrivog Pavla Nenadovića dodeljena uloga negativnog junaka u memoarima Simeona Piščeвића (1731–1797), naročito kada se uzmu u obzir opisi njegovog žaverovski upornog proganjanja odbeglog ćesarskog kapetana, koji je odabrao Rusiju za svoju novu otadžbinu (Piščeвић, 2013: 101–102; 109; 114–115). Međutim, uprkos tome što je pažljiv čitalac poput Milorada Pavića (1929–2009) imao jasnu predstavu o uzrocima konflikta između glavnog junaka navedenog dela i mitropolitovog sinovca-denuncijanta, on je u svojim

---

\* [rasha@ff.uns.ac.rs](mailto:rasha@ff.uns.ac.rs)

\*\* Ovaj rad napisan je povodom petnaestogodišnjice smrti našeg velikog književnika, naučnika i prevodioca, Milorada Pavića (1929–2009). (op. a.)

pripovedački zavodljivim interpretacijama dao prednost pretpostavci da su husarski major Prodanović i njegova uznemirena supruga bili (ne)poželjni svedoci aristokratski uglađene rasprave dvojice srpskih pisaca (Pavić, 1966: 335–336), a ne oštro verbalnog sukoba između ambicioznog sestrića Sekule Vitkovića i osamnaestovekovnog prototipa Nušićevog Alekse Žunića.

Moramo priznati da nas su nas ovakvi primeri Pavićevog konzistentnog isticanja reprezentativne pozicije „Čoveka Knjige“ (Carlyle, 1906: 155) u istoriji srpske kulture – čak i prilikom analize scene u kojoj *gospođa Prodanović* opravdano strahuje od mogućnosti da će „uljudna“ rasprava njenih gostiju privući pažnju dvorske straže – doveli do pretpostavke da bi njegovim tumačenjima stvaralaštva Simeona Piščevića trebalo (konačno) pristupiti kao segmentima jedinstvene istraživačke celine. Rezultati dugogodišnjeg proučavanja intelektualne zaostavštine osamnaestovekovnog oficira-polihistora, predstavljaju jedan od konstitutivnih elemenata tematske i problemske strukture Pavićevih kapitalnih naučnih studija (Pavić, 1970; Pavić, 1979; Pavić, 1983; Pavić, 1991), pri čemu nikako ne bi trebalo izgubiti iz vida ni to da je on svoj blagonaklon stav prema opusu nostalgичnog husara prvi put argumentovano obrazložio ubrzo nakon što je našoj čitalačkoj publici postalo dostupno izdanje Piščevićevih memoara na srpskom jeziku (Piščević, 1960; 1961–1962; 1963: 69–138; 35–113; 61–130).

Da bismo shvatili zašto je Pavić, početkom šezdesetih godina, iskazao veliki interes i za Piščevićevo obimno historiografsko delo (Pavić, 1960: 111–151), neopohodno je uzeti u obzir bibliografski podatak da je [*Istorija srpskog naroda*] prvi put objavljena tek 2018. godine, zahvaljujući naporima našeg uglednog istoričara Đorđa Đurića (Piščević, 2018). Prema tome, Pavić je postupio sasvim ispravno kada je odlučio da nedovoljno upućenim čitaocima časopisa *Književnost* ponudi informacije o rukopisu koji se čuvao u Arhivu SANU (Piščević, [1795?]). Kada je u pitanju Pavićev lični stav o [*Istoriji srpskog naroda*], on je najjasnije obrazložen u njegovoj kašaninovski duhovitoj primedbi, u vezi sa „kompilatorskim“ karakterom dve trećine navedenog Piščevićevog dela (Pavić, 1966: 299). Naime, on je smatrao da bi izricanje pozitivnog suda o literarnoj vrednosti [*Istorije srpskog naroda*] bilo opravdano samo u slučaju kada bi se autorove neoriginalne i faktografski nepouzidane (re)interpretacije najznačajnijih događaja iz nacionalne prošlosti razdvojile od završnih segmenata rukopisa, u kojima je „iskusni i talentovani pisac memoara preuzeo [...] ulogu od zbunjenog istorika“ (Pavić, 1966: 299). Pavićevo insistiranje na estetskoj relevantnosti određenih segmenata Piščevićevog obimnog historiografskog *sočinenija*, predstavlja potvrdu ispravnosti kolingvudovske pretpostavke da je granica između historiografskog i literarnog teksta veoma varljiva, posebno ako se uzme u obzir da

je konstruisanje koherentnih slika cilj kojem teže ne samo istoričari, nego i svaki daroviti pripovedač (Kolingvud, 2003: 228–234). Međutim, dužni smo da istaknemo kako se Pavić nije upustio u temeljnu analizu [*Istorije srpskog naroda*] jer je bio ubeđen da ne poseduje naučne i stručne kompetencije, koje bi mu dozvolile da na argumentovan način dokaže ili ospori historiografsku relevantnost Piščevićevog rukopisa (Pavić, 1966: 298).

Prevodilački poduhvat Svetozara Matića (1887–1975) – realizovan uz saglasnost i podršku Mladena Leskovca (1904–1990) kao urednika *Zbornika Matice srpske za književnost i jezik* – pružio je izuzetan doprinos procesu savremene reafirmacije memoarskih zapisa „general-majora i kavaljera ordena sv. Đorđa“ (Piščević, 1960: 69). Ipak, njegov propratni tekst, uz prvo izdanje ovog dela, nije ni bio zamišljen kao iscrpan izvor biobibliografskih podataka o životu i priključenijima profesionalnog vojnika, koji je bio „obožavalac svog husarskog zanata“ (Matić, 1960 [1961!]: 67). Stoga Milorad Pavić zaslužuje da bude identifikovan kao autor prvog naučnorelevantnog hermeneutičarskog bedekera kroz pripovedačke svetove ruskog visokog oficira, rodom iz Šida (Pavić, 1963: 111–151; 256–283; Pavić, 1966: 269–351).<sup>1</sup> Prema našem dubokom uverenju, Piščevićev „posthumni pohod natrag u svoju matičnu književnost“ (Pavić, 1966: 271) ne bi otpočeo na tako uspešan način da se za njegova *izvestija* nije zainteresovao borhesovski znatiželjni dvadesetovekovni čitalac, koji je bio podjednako darovit književni istoričar i pripovedač.

Veoma je interesantno to što je Pavić, već u uvodnom poglavlju svojeg prevrednujućeg rada iz 1963. godine, istakao da je sudbina stvaralaštva Simeona Piščevića bila tragična jer je ovom darovitom autoru bila uskraćena mogućnost komunikacije sa čitaocima kojima se kontinuirano obraćao u svojim delima, odnosno saplemenicima iz stare otadžbine (Pavić, 1966: 271–272). Sterijanski sumorni karakter Pavićevog zapažanja nije uspela da ublaži ni napomena da je mladi Miloš Crnjanski (1893–1977) bio prvi „jednonacionalni čitalac“ Piščevićevih memoara (Pavić, 1966: 272). S obzirom na enciklopedijski sveobuhvatnu strukturu teksta pod više nego indikativnim naslovom *Simeon Piščević* (Pavić, 1963: 111–151; 256–283), tridesetčetvorogodišnjem saradniku beogradskog časopisa je očigledno bilo jasno da objavljivanje nedovoljno proučenog Piščevićevog dela predstavlja izuzetno važan događaj za srpsku

<sup>1</sup> Tekst Milorada Pavića o Simeonu Piščeviću publikovan je u časopisu *Književnost* (Pavić, 1963: 111–151; 256–283), a zatim ga je autor prešampao i objavio u zborniku *Od baroka do klasicizma* (Pavić, 1966: 269–351). U našem radu smo, isključivo zbog bolje preglednosti, koristili izdanje iz 1966. godine. (op. a.)

književnost.<sup>2</sup> Zato bi njegov hermeneutičarski lament nad književnoistorijskim usudom vrhunskog ostvarenja srpske dokumentarno-umetničke proze trebalo percipirati kao posledicu frustrirajuće spoznaje da je bulgakovljevska uzbudljiva sudbina Piščevićevih rukopisa a priori obesmisllila svaki pokušaj potrage za osamnaestovekovnim svedočanstvima o pozitivnoj recepciji ovog dela od izuzetne umetničke vrednosti, koje nije spomenuo u sopstvenim memoarskim zapisima čak ni njegov (ne)voljeni sin Aleksandar (Пишчевич, 1885; Piščević, 2003). Kako bi barem na posredan način potvrdio tačnost svoje pretpostavke o visokom stepenu recepcijske privlačnosti literarno uobličjenih reminiscencija „sina jednog galantnog stoleća“ (Pavić, 1966: 320), Pavić se oslonio na svoja saznanja o horizontu očekivanja piščevićevih sunarodnika i savremenika, odnosno ondašnje *graždanske* čitalačke publike, nastanjene na prostoru od Temišvara do Trsta. Da budemo precizni, Pavić je skrenuo pažnju na fenomen velike popularnosti proznog opusa Milovana Vidakovića, hiperproduktivnog predromantičarskog *sočinitelja* čiji je uticaj na razvoj moderne srpske književnosti bio neuporedivo veći od Piščevićevog.

Zahvaljujući plodotvornim ishodima Pavićevog višedecenijskog proučavanja srpske i južnoslovenske književne baštine, naš rad je, sasvim opravdano, mogao biti utemeljen na dijahronijskom i sinhronijskom pregledu njegovih pripovedački mesmerizujućih hermeneutičarskih kontemplacija, posebno onih koje su odigrale važnu ulogu u procesu dvadesetovekovne reafirmacije stvaralaštva Gavрила Stefanovića Venclovića ([1680?]-[1749?]), Zaharije Orfelina (1726–1785), Pavla Julinca ([1730?]-1785), Atanasija Stojkovića (1773–1832), Pavla Solarića ([1779?]-1821), Vikentija Rakića (1750–1818), Milovana Vidakovića (1780–1841) i, naravno, Simeona Piščevića (1731–1797). Nema nikakve sumnje da Milorad Pavić pripada grupi renomiranih proučavalaca književnosti srpskog osamnaestog i devetnaestog veka, koji nikada nisu podlegli uticaju iznenađujuće vitalnih predrasuda o takozvanoj predvukovskoj književnoj tradiciji. Njegovo argumentovano preispitivanje skerlićevski autoritativnih vrednosnih aksioma, naročito onih koji doveli do toga da dela „anahronih“ *slaveno-serbskih* književnika budu percipirana kao marginalan književnoistorijski fenomen, pokazalo se, u mnogo navrata, kao više nego opravdano.

---

<sup>2</sup> Kao što je poznato, prvo (rusko) izdanje memoara Simeona Piščevića objavljeno je 1884. godine u Moskvi (Пишчевич, 1884), zahvaljujući trudu Nila Aleksandrovića Popova (1833–1892). Godinu dana kasnije, on je objavio i memoarske zapise Piščevićevog starijeg sina Aleksandra (Пишчевич, 1885), čiji je unuk i imenjак Aleksandar P[latonovič] Piščević ustupio ruskom naučniku rukopisnu građu iz porodične arhive (Попов, 1884: I–IV). (op. a.)

Njegove metodološki i problemski precizno izvedene analize paradigmatičkih stilsko-poetičkih obeležja baroka, klasicizma i predromantizma (Pavić, 1970; Pavić, 1979; Pavić, 1983; Pavić, 1991), nedvosmisleno su potvrdile književnoistorijski značaj i umetničku vrednost žanrovski heterogenih i tematski kompleksnih *sočinenija* Gavriela Stevanovića Venclovića, Zaharije Orfelina, Milovana Vidakovića i pisaca poput Simeona Piščevića, kojem je upravo Pavić poželeo dobrodošlicu, prilikom njegovog dugo odlaganog povratka u srpsku literaturu. Pored toga, naše lično istraživačko iskustvo, stečeno tokom dugogodišnjeg proučavanja zanemarenih tokova književnog nasleđa, mnogo puta nas je uverilo da su njegova istraživanja dekonstruisala čitav niz opšteprihvaćenih zabluda o limitiranim književnokritičkim, pa čak i intelektualnim sposobnostima *slaveno-serbskih* učitelja, oficira, advokata, sveštenika, zanatlija i trgovaca, čijem su „bigotnom duhu“ (Popović, 1985: 23) svojim književnim delima navodno podilazili pisci poput Vikentija Rakića i Milovana Vidakovića. Kako bismo razjasnili zbog čega smatramo da je Milorad Pavić kroz svoja hipotetička promišljanja problema recepcijske prijemčivosti Piščevićevih memoara odlučno upustio u „subverzivnu“ rehabilitaciju čitalačkih kompetencija našeg građanstva, nastanjenog u ondašnjoj državi Habzburgovaca (Pavić, 1966: 309), navešćemo primer koji nas indirektno uvodi u sferu komparativnih proučavanja ne samo južnoslovenskih, nego i evropskih književnosti. Nasuprot Pavlu Popoviću (1868–1939), harizmatičnom prvosvešteniku srpske pozitivističke književne historiografije i piscu serebrjakovski ingeniozne monografske publikacije, koja je književnoj reputaciji Milovana Vidakovića nanela više štete nego koristi (Popović, 1934), autor teksta *Simeon Piščević* je, u jednom od svojih mnogobrojnih ekskursa posvećenih istočnicima moderne srpske proze, skrenuo pažnju na to da Vidakovićeve romani imaju mnogo žanrovskih i tematskih linija dodira ne samo sa *Pamelom* Semjuela Ričardsona, nego i sa istorijskim romanima Valtera Skota (Pavić, 1966: 333).

Ovakvo ciceronovski energično zastupanje nepravedno okrivljenog Arhija iz Nemenikuća je u Pavićevim mnogobrojnim naučnim radovima i esejističkim tekstovima – nastalim od sredine dvadesetog pa sve do početka dvadeset i prvog veka – prevazišlo okvire koncizne pozitivne ocene *Velimira i Bosiljke* (Vidaković, 1811) i postupno poprimilo obeležja uporne odbrane teze o visokim estetskim merilima predstavnika „srednje građanske klase“ (Pavić, 1991: 91), odnosno upravo onog „metonimijskog“ predromantičarskog čitaoca, u čiju se blagonaklonost krajem osamnaestog veka uzdao novomirgorodski emeriti militis. Njegova akribična potraga za intertekstualnim linijama dodira između *Velimira i Bosiljke* (Vidaković, 1811) i Piščevićeve nefikcionalne proze dala je dva veoma

važna rezultata. Prvo, Pavić je na konkretnim primerima iz analiziranih tekstova ustanovio da su avanture Defoovog najslavnijeg junaka ostavile podjednako snažan trag u fabulativno-sižejnoj strukturi dva navedena dela (Pavić, 1966: 283–284). Drugo, postupak uporednog iščitavanja doveo je ovog žanrovskim i književnoteorijskim konvencijama nesputanog dvadesetovekovnog hermeneutičara do zaključka da se memoari ruskog generala mogu opisati kao „porodični roman“ (Pavić, 1966: 328) što je, prema njegovom mišljenju, u potpunosti odgovaralo čitalačkim afinitetima srpske publike na razmeđu osamnaestog i devetnaestog veka.

Ekooovski kompleksan i stvaralački produktivan ukrštaj Naučnika i Pisca u jednoj ličnosti, naveo nas je da pretpostavimo kako je Pavićevu naklonost prema argonautski pustolovnim predstavnicima naše „male“ kulture – poput rusko-srpskog pisca Simeona Piščevića – moguće istraživati na način koji prevazilazi okvire džojsovski konfuzne rekonstrukcije (auto)portreta memoariste u mladosti, čiji je pomodarstvu skloni pripovedački alter ego mnogo bolje upamtio kanabe iz salona feldmaršalovice Baćanji, nego zatvorsku ćeliju svojeg montekristovski osvetoljubivog oca (Piščević, 2013: 56–60). Koliko god da su nam odbojne sofisticke vratolomije poststrukturalističkih frankofonih erinija, naročito one utemeljene na epistemološki ispraznoj ideji o „simboličkoj“ smrti autora, moramo priznati da je osnovni smer naših dosadašnjih tumačenja Pavićeve naučne zaostavštine poprimio obrise teorijski i idejno koherentnog istraživačkog poduhvata nedugo nakon njegove smrti. Zbog toga u ovom radu želimo da nastavimo tamo gde smo svojevremeno bezrazložno „klecnuli“, poput prolaznošću života obeshrabrenog Jovana Jovanovića Zmaja (1833–1904). U ovom radu ćemo pokušati da, makar delimično, ispravimo grešku načinjenu usled mladalačke zablude da smo saznali dovoljno toga o Pavićevoj višedecenijskoj potrazi za dokazima o cikličnoj smeni „slabih“ i „jakih“ pokolenja pisaca u istoriji književnosti, zasnovanoj na pretpostavci ovog ahasverski besmrtnog beogradskog Vizantinca da je sve književnike moguće podeliti na *idioritmike* i *kenobite* (Pavić, 2005: 162–163).

Krenimo od toga da Pavićeva mnogobrojna zapažanja o privatnom životu Simeona Piščevića navode na zaključak da je on jednog od naših najdarovitijih osamnaestovekovnih pisaca lucidno identifikovao kao onjeginovski senzibilnog idioritmika-bibliofila, koji je (navodno) napustio lagodnu dvorsku službu u Sankt Peterburgu jer mu je bio nepodnošljiv život u vavilonski haotičnoj ruskoj prestonici (Pavić, 1966: 313). Prustovski nivo stvaralačke izolacije mogao je biti dosegnut samo u granicama idioritmičkog mikrokosmosa, koji je morao delovati kao prostor Druge stvarnosti njegovim saborcima i, mađarskog vina neprestano



željnim, učesnicima dugog i krvavog Ruskog-turskog rata (Piščević, 2003: 41). Naravno, ovaj pažljivi čitalac Piščevićevih memoara nije bio spreman da prihvati mogućnost kako je racionalnim objašnjenjima nesputani furor scribendi odredio sudbinu proslavljenog komandanta Ahtirskog husarskog puka (Piščević, 2003: 28–31), podstakavši ga da se, na veliko nezadovoljstvo do tada blagonaklonog kneza Potemkina (Piščević, 2003: 41–42), odrekne profesionalnog identiteta koji mu je obezbedio povlašćenu poziciju u ruskom društvu. Pažljiva rekonstrukcija određenih „semantički zamagljenih“ epizoda iz rane mladosti aristokratski uzdržanog memoariste, kojem je u poznim godinama života njegov skitski Tuskulanum bio mnogo draži od preskupim vatrometima obasjanog Sankt Peterburga (Piščević, 2013: 253), zaista opravdava naše uvodno zapažanje da Pavićev tekst *Simeon Piščević* još uvek predstavlja činjenično vrlo pouzdan hermeneutičarski bedeker, namenjen modernom čitaocu memoara srpskog husara. Iako se nijednoj narativnoj celini, iz ovog izuzetnog književnog dela, Pavić nije u svojim naučnim radovima vraćao toliko rado kao Piščevićevim detaljnim opisima baroknog enterijera samostana u Kremsminsteru (kitnjasta raskoš prelatovog pozlaćenog mobilijara danas bi verovatno ushitila samo članove porodice Versace), njegovoj pažnji nisu promakle scenski nimalo raskošne „marginalije“ anegdotskog karaktera, posvećene uticaju Rata za austrijsko nasleđe (1740–1748) na stvaralački razvoj trinaestogodišnjeg ađutanta majora Vuka Isakovića.

Piščevićeva inicijacija u svet odraslih nije bila posledica mladalački impulsivne potrage za novim obrazovnim i duhovnim iskustvima, kao u slučaju njegovog nešto mlađeg savremenika Dimitrija Obradovića ([1739/1740]–1811), već rezultat njegovog bespogovornog potčinjavanja očevoj odluci da ga 1744. godine povede sa sobom u rat protiv Francuza (Piščević, 2013: 23–26). Detinjasto ushićenje pripovedačkog subjekta, iskazano prilikom nabavke određenih delova vojničke opreme poput bele perjanice na husarskom čakovu (Piščević, 2013: 23), nije moglo zatamiti činjenicu da su pripadnici srpskog oficirskog staleža pripremali svoje potomke za surov život u ratnom području, već od njihove rane mladosti. Prema našem mišljenju, Piščevićeva višegodišnja tegobna ratnička stranstvovanja, na prostoru od Rajne do Dnjepra, predstavljaju afirmaciju (kandidovski naivne) konstantinovićevske teze o putovanju kao činu kulture (Konstantinović, 1966: 453–456) samo ako smo spremni da poverujemo kako je, na primer, mokri, bosonogi i od huka vode prestravljeni trinaestogodišnji srpski husar bio impresioniran francuskom (zlo)upotrebom modernih znanja iz oblasti hidrogradnje, prilikom ratovanja protiv austrijske vojske.

Koliko god to možda delovalo neobično, memoarima Simeona Piščevića je bio neophodan ne samo empatičan, nego i skeptičan moderni tumač, kojeg

receptijski privlačni opisi frivolnih intriga transilvanijskih plemkinja nisu mogli navesti da zapostavi ne samo piščevu tragičnu pripadnost narodu bez sopstvene države, nego i njegovu rešenost da piše isključivo za „obične, jednoplemene čitaoce, one nesrećne u Rusiji čija sudbina je bila i njegova i one druge, isto tako nesrećne, u Ćesarskoj, sa kojima nije hteo da izgubi dodir“ (Pavić, 1966: 326). Ovaj lirski intonirani osvrt na zlosrećnu istorijsku sudbinu raseljenog naroda (raz)otkriva nam da su Miloš Crnjanski i Milorad Pavić podjednako visoko vrednovali ulogu motiva nostalgije u izrazito romanesknoj fabulativno-sižejnoj strukturi osamnaestovekovnog predloška *Seoba* (Crnjanski, 1924: 1–2; Crnjanski, 1929). Međutim, problem je u tome što vojnim počastima obasuti *georgijevski kavalir* ruske armije nije u svojim memoarima nijednom eksplicitno manifestovao rešenost da krene na veliko putovanje, koje bi ga odvelo u staru „ćesarsku“ otadžbinu (nakon otpusta iz aktivne vojne službe poživeo je još dvadeset godina). On se nije odvažio na odisejevski povratak čak ni pod teretom životnih razočaranja, podjednako prouzrokovanih sudskim sporovima oko beloruskih zemljišnih poseda i optužbama njegove karamazovski ogorčene dece, koja su neprestano strahovala od toga da će očevi kafkijanski sukobi sa korumpiranim birokratskim Levijatanom umanjiti vrednost porodičnog bogatstva. Doduše, strepnje njegovih potomaka nisu bile neopravdane jer je nasledstvo njegovog razočaranog sina Aleksandra Piščevića (1764–[1820]) bilo opterećeno velikim dugovima (Piščević, 2003: 324–337). Naime, sremački nepopustljivi senex iratus bio je sklon autodestruktivnom parničnim postupcima ništa manje od koleričnih Sentandrejaca iz romana Jakova Ignjatovića, tako da je osnovano pretpostaviti kako je *Semjon Stepanovič* (posebno u poznim godinama života) češće snevao svoje dugovima opterećene beloruske šume nego pitome fruškogorske brežuljke. S obzirom na to da volterovski ironične reminiscencije Aleksandra Piščevića ne sadrže nijednu napomenu u vezi sa očevim pripremama za povratak u zavičaj (Piščević, 2003), oprezno ćemo konstatovati kako je sentimentalistički raznežena žudnja Simeona Piščevića za postojbinom bila mnogo više poetičkog nego empirijskog karaktera.

Kao što je poznato, mnogobrojne prednosti komparativnog iščitavanja memoarskih zapisa članova (ibzenovski disfunkcionalne) rusko-srpske familije, postale su dostupnije izučavaocima našeg književnog nasleđa tek početkom dvadeset i prvog veka. Zato je shvatljivo zbog čega Pavić nije mogao s velikom pouzdanošću da proceni koliko je bila poetički konzistentna intencija „nostalgičnog“ sremskog husara da se pridržava žanrovskih konvencija nefikcionalne proze, poput imperativa istinitosti. Mada je autor esejistički elegantnog članka *Tema „većitog mladoženje“ u srpskoj književnosti* (Pavić, 1979:

907–918) uložio veliki trud kako bi, oslanjajući se na konkretne primere iz analiziranog dela, razjasnio psihološki kompleksan edipalni odnos između sina-ljubimca šidske kapetanice i njegovog adornoovski autoritarnog oca, primorani smo da zaključimo kako tematska struktura *Mojeg života (1764–1805)* (Pišćević, 2003) pruža ništa manje dokaza o posledicama permanentnog konflikta između „slabih“ i „jakih“ pokolenja (Pavić, 2005: 164–169) nego *Memoari Simeona Pišćevića* (Pišćević, 2013) i *Opisanija života Save Tekelije* (Tekelija, 1966). Da podsetimo, tragikomična gamofobija *zjelo* bogatog aradskog zemljoposjednika takođe je bila predmet temeljne psihoanalitičke eksplikacije u Pavićevom tekstu *Tema „večitog mladoženje“ u srpskoj književnosti* (Pavić, 1979: 907–918). Dodaćemo da nas je upravo autobiografska ispovest Save Tekelije (1761–1842) navela da se osvrnemo na fenomen demistifikujućeg preobražaja uglednih istorijskih ličnosti u, sopstvenim slabostima ophrvane, antijunake dokumentarno-umetničke proze njihovih najbližih srodnika. Uprkos ceremonijalnoj uzvišenosti pseudomedijevalnih genealoških kurioziteta, koji su podsticali Simeona Pišćevića da u svojoj historiografskoj studiji i memoarima neprestano ističe svoje aristratsko paštrovićevsko poreklo, uporedna analiza „besprekornih“ plemićkih rodoslova vojničkih familija, iz kojih su potekli Sava Tekelija i Aleksandar Pišćević, dovela nas je do zaključka kako su njihove uspomene ([Tekelija], 1833; 1–19; Tekelija, 1966; Pišćević, 2003) otvorene za nova čitanja u meri koja se ni najmanje ne bi dopala njihovim častoljubivim rođacima.

Premda su memoari srpskog Kazanove (v. Eraković, 2020: 35–51) ostali izvan Pavićevog čitalačkog vidokruga,<sup>3</sup> prilikom tumačenja *Mojeg života (1764–1805)* (Pišćević, 2003) nikako ne bi trebalo prevideti rezultate „anahronih“ aksioloških eksperimenata, do kojih je dvadesetovekovni hermeneutičar došao prilikom svoje dugogodišnje potrage za dokazima o književnoistorijskoj i umetničkoj relevantnosti memoara Aleksandrovog oca. Na primer, prilikom oblikovanja lika svojeg slavnog roditelja, Aleksandar Pišćević je veliku pažnju posvetio *priključenijima* koja nam omogućavaju da *Semjona Stepanoviča* identifikujemo kao paradigmatiku figuru „jakog“ oca. Pored toga što je Simeon Pišćević najbolje godine svog života proveo u službi ličnosti koje su izuzetno cenile njegove diplomatske i vojničke sposobnosti, posebno je značajno da ga Aleksandar Pišćević predstavlja kao istaknutog učesnika Rusko-turskog rata (1768–1774), jednog od najvećih geopolitičkih uspeha carice Katarine Velike i

<sup>3</sup> Pavićev tekst *Simeon Pišćević* sadrži konciznu napomenu, u vezi sa ulogom Nila Popova u objavljivanju ruskog izdanja memoara Aleksandra Pišćevića 1885. godine u Moskvi (Pavić, 1966: 305). (op. a.)

njenog „tajnog“ muža Grigorija Potemkina (Mesi, 2013: 545–546), darežljivog pokrovitelja porodice Piščević (Piščević, 2003: 25–37). Očeva pripadnost generaciji pobednika nije osporena ni u epizodi posvećenoj ponižavajućem sukobu Simeona Piščevića sa njegovim oholim zapovednikom, generalom Petrom Tekelijom (Piščević, 2003: 38–42), čije su mnogobrojne moralno-etičke transgresije – tačno deset godina kasnije – duboko razočarale njegovog sinovca Savu (Tekelija, 1966: 128–130). Prema tome, sasvim je razumljivo zbog čega liku „slabog“ sina u *Mojem životu (1764–1805)* nije bila pružena prilika da stekne ugledan položaj u zajednici, neopterećen slavom dominantnog oca s kojim su ga, na njegovo (ne)zadovoljstvo, neprestano poredili (Piščević, 2003: 127, 136, 144).

Očevo svojevotjno povlačenje u rustikalni novomirgorodski predeo, daleko od porocima iskvarenog kolektiva koji mu je navodno naneo nepravdu, izvedeno je u skladu sa opštim poetičkim obeležjima evropskog sentimentalizma. Ipak, uprkos evidentnom uticaju manira tada aktuelne književne epohe u delu Aleksandra Piščevića, lik oca nije transformisan u vidakovićevski bezazlenog savetodavca i zaštitnika sopstvene „pokretne imovine“, odnosno ukrajinskih i beloruskih kmetova koje je zaslužni general dobio na poklon od države. Mišljenje sina o očevom rusooovski „ekscentričnom“ ponašanju nije bilo ni u najmanjoj meri pozitivno, bez obzira na to što je iznenadna smrt voljene supruge pružala više nego adekvatan psihološki alibi postupcima duboko ožalošćenog udovca i samohranog roditelja. Očev neočekivani „idioritmički“ poduhvat doveo je rastinjakovski ambicioznog mladog poručnika pre svega do spoznaje kako prilikom napredovanja u službi neće moći da se osloni na delotvorno dejstvo nepotističkih intervencija svojeg oca (Piščević, 2003: 42), koji se penzionisao u četrdeset i osmoj godini života (Petar Tekelija je bio dvadeset godina stariji od Simeona Piščevića, kada je u Drugom rusko-turskom ratu izvojevao jednu od svojih najvećih pobeda).

Da zaključimo, pošto je pisanje duhovna veština na koju je oduvek polagalo pravo „bratstvo povezanih“ (Pavić, 2005: 163), verovalo se – ako smo spremni da se oslonimo na Pavićevu imaginativnu interpretaciju svetogorske tradicije (Pavić, 2005: 159–171) – kako usamljenici mogu izmeniti svoju sudbinu i postati književnici samo pod uslovom da „zaborave“ svoje poreklo i napuste dotadašnji život. Zahvaljujući tome što je Aleksandar Piščević u svojim memoarima detaljno opisao životne okolnosti usled kojih se njegov otac 1778. godine iznenada odrekao uspešne oficirske karijere (Đurić, 2018: 38), a samim tim i pokroviteljstva svemoćnog kneza Grigorija Potemkina (Piščević, 2003: 38–42), ne preostaje nam ništa drugo nego da konstatujemo kako je Pavić intuitivno uočio koliko je bila snažna kauzalna veza između Piščevićeve samonametnute izolacije i trenutka kada je otpočeo njegov intenzivan stvaralački angažman iz oblasti

književnosti i historiografije. Na samo kraju našeg rada, nećemo propustiti da istaknemo kako je Pavićev lični doprinos afirmaciji Piščevićeve intelektualne zaostavštine bio, u velikoj meri, zasnovan na metodičnom i samopregornom arhivskom istraživanju, čiju je vrednost danas nemoguće objasniti čičikovljevske samopouzdanim „bolonjskim“ naučnicima, neprestano zaokupljenim potragom za dokazima o sopstvenoj citatnosti.

Radoslav Eraković

MILORAD PAVIĆ'S STUDIES OF LIFE AND ADVENTURES OF  
NOSTALGIC HUSSAR

*Summary*

The key part of this study shall dwell on Milorad Pavić's early published texts and essays, which are offering valuable insight in a gradual development of his interest in the research of life and adventures of XVIII century russo-serbian officer, nobleman and memoirist. Viewed from a Milorad Pavić's hermeneutical perspective, Simeon Piščević's „objective“ descriptions of his own military, diplomatic and private achievements, always presented an elegant essay-answer to the question why literary-historical relevance and aesthetic value of his *Memoirs* cannot always be adequately estimated based on factual (un)reliability of the author's reminiscences clad in literary expression. This study shall specially focus on deep analysis of Milorad Pavić's role in the process of modern revaluation of Simeon Piščević's work. The analysis of Milorad Pavić's scientific studies, bio-bibliographic texts and essays will make it possible for us to reaffirm – in an argumentative manner – the contribution of this erudite scholar to the study of intellectual heritage of an extremely important author in the history of the Serbian literature of XVIII century.

*Key words:* Milorad Pavić, Simeon Piščević, Aleksandar Piščević, Serbian literature of XVIII century, nonfictional prose, memoirs, hermeneutical baedeker

LITERATURA

- Carlyle, T. (1906). *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*. New York: Longmans, Green and Co.
- Crnjanski, M. (1924). Zapisi đenerala Piščevića. *Politika* XXI/5767 [četvrtak 15. maj ], 1–2. [štampano ćirilicom]
- Crnjanski, M. (1929). *Seobe*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona. [štampano ćirilicom]

- Đurić, Đ. (2018). Od seobe naroda do Seoba. U: Simeon Piščević. *Istorija srpskog naroda* [prir. Đ. Đurić]. Novi Sad; Šid: Akademska knjiga; Narodna biblioteka „Simeon Piščević“, 7–133. [štampano ćirilicom]
- Eraković, R. (2010). Milorad Pavić kao čitalac Milovana Vidakovića. U: Damjanov, S. (ured.) (2010). *Pavićevi palimpsesti*. Bajina Bašta: Fondacija Račanska baština, 155–164. [štampano ćirilicom]
- Eraković, R. (2020). Memoarska iskušenja srpskog Kazanove. *Dositejev vrt: godišnjak Zadužbine „Dositej Obradović“* VIII/8, 35–51. [štampano ćirilicom]
- Kolingvud, R. (2003). *Ideja istorije*. Beograd: Službeni list SCG. [štampano ćirilicom]
- Konstantinović, R. (1966). Putovanje kao čin kulture (Dositej i naše veze sa svetom). U: Milorad Pavić [ur.]. *Od baroka do klasicizma*. Beograd: Nolit, 453–456. [štampano ćirilicom]
- Matić, S. (1960[1961!]). [O memoarima Simeona Piščevića]. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* VII/8, 66–69. [štampano ćirilicom]
- Mesi, R. K. (2013). *Katarina Velika: portret jedne žene*. Beograd: Laguna.
- Pavić, M. (1963). Simeon Piščević. *Književnost* XVIII/ 7–8; 9, 111–151; 256–283. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (1966). Simeon Piščević. U: Milorad Pavić [ur.]. *Od baroka do klasicizma*. Beograd: Nolit, 269–351. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (1970). *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*. Beograd: Nolit. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (1976). Simeon Piščević. U: Milorad Pavić. *Jezičko pamćenje i pesnički oblik*. Novi Sad: Matica srpska, 75–167. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (1979). Tema Večitog mladoženje u srpskoj književnosti. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (13–18. septembar 1977); [b. m.: b. i.]. Sv. 2. Beograd; Novi Sad; Tršić: MSC, 175–188. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (1979). Tema „večitog mladoženje“ u srpskoj književnosti. *Književnost* XXXIV/ 6, 907–918. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (1979). *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma: klasicizam*. Beograd: Nolit. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (1983). *Rađanje nove srpske književnosti: istorija srpske književnosti baroka, klasicizma i predromantizma*. Beograd: Srpska književna zadruga. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (1985). Tema „večitog mladoženje“ u srpskoj književnosti. U: Milorad Pavić. *Istorija, stalež i stil*. Novi Sad: Matica srpska, 168–188. [štampano ćirilicom]

- Pavić, M. (1991). *Istorija srpske književnosti. 4, Predromantizam*. Beograd: Dosije; Naučna knjiga. [štampano ćirilicom]
- Pavić, M. (2005). *Roman kao država i drugi ogledi*. Beograd: Plato. [štampano ćirilicom]
- Пишчевич, А. (1885). *Жизнь Александра С. Пишчевича, им самим описанная. 1764–1805* [предисл. и примеч. д. чл. Н. Попова]. Москва: Издание Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.
- Piščević, A. (2003). *Moj život (1764–1805)* [prev. i predg. M. Fundurulja]. Novi Sad: Matica srpska; Srpsko-ukrajinsko društvo. [štampano ćirilicom]
- Piščević, S. [1795?]. *Izveštaj sačinjen od materijala koji je prikupljen iz raznih knjiga i hronika, i preveden na slovenski jezik, koji govori o slovenskom narodu, o Iliriji, Srbiji i svim srpskim kneževima, kraljevima, carevima i despotima, a takođe i o Grčkoj, Turskoj, davno prošloj ugarskoj pobuni i, na kraju, o odlasku srpskog naroda u Rusiju*. Beograd: Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, [ASANU 9238]. [ispisano ćirilicom]
- Пишчевич, С. (1884). *Извѣстіе о походѣніи Симеона Степановича Пишчевича: 1731–1785* [под редакціей Н. Попова]. Москва: Издание Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.
- Piščević, S. (1960; 1961–1962; 1963). *Izveštaj o doživljajima Simeona Stepanova Piščevića* [prev. S. Matić]. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* VII; VIII; IX/8; 9–10; 11, 69–138; 35–113; 61–130. [štampano ćirilicom]
- Piščević, S. (1963). *Memoari* [prev. i predg. S. Matić]. Beograd: SKZ. [štampano ćirilicom]
- Piščević, S. (2013). *Simeon Piščević* [prev. S. Matić; predg. M. D. Stefanović]. Novi Sad: Izdavački centar Matice srpske. [štampano ćirilicom]
- Piščević, S. (2018). *Istorija srpskog naroda* [prir. Đ. Đurić]. Novi Sad; Šid: Akademska knjiga; Narodna biblioteka „Simeon Piščević“. [štampano ćirilicom]
- Попов, Н. (1884). Предисловіе. У: С. Пишчевич, *Извѣстіе о походѣніи Симеона Степановича Пишчевича: 1731–1785*. Москва: Издание Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, I–IV.
- Popović, M. (1985). *Istorija srpske književnosti. Romantizam I-II*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [štampano ćirilicom]
- Popović, P. (1934). *Milovan Vidaković*. Beograd: Geca Kon. [štampano ćirilicom]
- Skerlić, J. (1923). *Srpska književnost u XVIII veku* [red. V. Ćorović]. Beograd:

Izdavačka knjižarnica „Napredak“. [štampano ćirilicom]

[Tekelija, S.]. (1833). Biografija Petra Avramoviča Tekelije. *Letopis Matice srpske* IX/2, 1–19. [štampano ćirilicom]

Tekelija, S. (1966). *Opisanije života* [red. A. Foršković]. Beograd: Prosveta. [štampano ćirilicom]

Vidaković, M. (1811). [*Velimir i Bosiljka*] *Blagovoni krin celomudrenija ljubve libo stradatelnaja povest Velimira i Bosiljki*. Budim: Pismeni Kraljevskago vseučilišča. [štampano ćirilicom]



Jelena Redli\*  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

УДК: 811.163.41-373:305  
004.738.5:316.77  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2523  
orcid.org/0000-0003-2518-5286  
Originalni naučni rad

## RODNOLEKTI U DIGITALNOJ KOMUNIKACIJI: ANALIZA JEZIKA MUŠKIH I ŽENSKIH INFLUENSERA\*\*

Ovaj rad se bavi fenomenom rodno specifičnih jezičkih obrazaca (rodnolekata) u jeziku influencersa na platformi Jutjub u Srbiji. U digitalnom dobu, influencersi imaju značajnu ulogu u oblikovanju javnog diskursa, što čini analizu njihovog jezika relevantnom za razumevanje sociolingvističkih aspekata digitalne ere. Fokus istraživanja je na identifikaciji, kategorizaciji i analizi sličnosti i razlika u jezičkom izrazu muških i ženskih influencersa. Koristeći kombinovan pristup, koji uključuje kvantitativnu i kvalitativnu analizu, rad istražuje da li i kako pol utiče na izbor reči i rečenične strukture. Nalazi ukazuju na prisustvo specifičnih rodno oblikovanih jezičkih karakteristika koje reflektuju šire društvene norme i očekivanja. Kroz dublje razumevanje rodnolekata u kontekstu digitalne komunikacije, ovaj rad doprinosi polju sociolingvistike, nudeći nove uvide u interakciju između pola, jezika, i digitalne komunikacije.

*Кljučне речи:* rodnolekti, pol, influencersi, jezička analiza, digitalna komunikacija, sociolingvistika.

### 1. UVOD

U poslednjih nekoliko decenija, digitalna revolucija promenila je način na koji komuniciramo stvarajući nove platforme za izražavanje i razmenu ideja. Jedan od najistaknutijih fenomena ovog digitalnog doba upravo su influencersi, pojedinci koji koriste društvene mreže i druge digitalne platforme da bi stekli veliku publiku i uticali na nju. Oni poseduju verodostojnost unutar jedne grupe, odlikuju se upornošću u nastojanju da utiču na druge, čak i u situacijama kada se suočavaju s otporom, te su, takođe, poznati po tome što pokreću teme ili ideje koje drugi kasnije prihvataju ili podržavaju (Biran–Rosenthal–Andreas–McKeown, & Rambow 2012: 39). U Srbiji, kao i širom sveta, influencersi su postali ključni akteri

---

\* [redli@ff.uns.ac.rs](mailto:redli@ff.uns.ac.rs)

\*\* Rad je nastao u okviru projekta Ministarstva prosvete nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije br. 451-03-65/2024-03/ 200166.

na digitalnom polju oblikujući trendove, mišljenja i konzumerističke navike.

Pojam rodnolekta, prvobitno istraživao u kontekstu govornog jezika od strane naučnika kao što je Debora Tanen (Tannen, 1990), postao je posebno relevantan u digitalnom dobu. Kako muški i ženski influenseri sve više oblikuju javni diskurs i kulturne trendove putem društvenih medija, analiza njihovih jezičkih obrazaca pruža uvide u to kako se rodni identitet izvodi i percipira u digitalnim kontekstima. Međutim, dok se njihova moć i uticaj proučavaju s različitih aspekata, malo je pažnje posvećeno specifičnoj ulozi rodnolekata u njihovoj komunikaciji. Rodnolekti, odnosno jezički oblici koji se razlikuju u zavisnosti od pola govornika, igraju značajnu ulogu u sociolingvistici, jer su odraz društvenih normi, vrednosti i identiteta.

Proučavanje rodnolekata u jeziku influensera ne samo da pruža uvid u specifičnosti digitalne komunikacije već, takođe, doprinosi dubljem razumevanju da li i kako pol utiče na jezički izraz u savremenom društvu. Kroz analizu jezika influensera, ovo istraživanje teži da identifikuje postojanje potencijalnih polnih razlika i sličnosti u onlajn samoprezentaciji, čime doprinosi širim diskusijama unutar polja sociolingvistike i digitalne humanistike.

Nastavljajući se najviše na dostignuća sociolingvistike, istraživanje teži da premosti jaz između tradicionalnih studija o jeziku i studija o jeziku digitalne komunikacije. Pored toga, istraživanja o rodnolektima posebno su korisna u forenzičkoj lingvistici, posebno u pripisivanju autorstva i profilisanju autora u kriminalističkim slučajevima budući da analiza jezičkih karakteristika može otkriti pol autora i pomoći u izgradnji profila počinioca na osnovu specifičnih stilova komunikacije kako bi razumevanje ovih jezičkih obrazaca pomoglo u sužavanju kruga osumnjičenih i vođenju istraga (Koppel–Argamon, & Shimoni, 2002; Howald, 2005: 307; Juola, 2008: 299–301, 317; Franjić, 2021: 29)

Stoga je cilj ovog istraživanja višestruki: 1. identifikovati i kategorizovati rodnolekte u jeziku muških i ženskih influensera; 2. analizirati njihove sličnosti i razlike; 3. ispitati opravdanost analize sintaksičko-semantičkih karakteristika jezičkog izraza influensera, odnosno mogućnost ispoljavanja rodnolekata na leksičkom i sintaksičkom nivou srpskog jezika; i 4. ukazati na tendencije ispoljavanja rodnolekata u jeziku influensera. Putem ovog istraživanja, rad teži da doprinese evoluirajućem diskursu o jeziku, polu i digitalnoj komunikaciji, nudeći nove perspektive na lingvističku manifestaciju pola u digitalnom okruženju.

## 2. TEORIJSKI OKVIR

Istraživanje digitalnih rodnolekata nalazi se na raskršću lingvistike,

sociologije, antropologije, digitalnih komunikacija, čak i biologije, ispitujući kako pol utiče na način na koji se ljudi izražavaju na internetu.

Termin „rodnolekt” odnosi se na skup svih karakteristika tipičnih za pisanje žena ili muškaraca (Kramer, 1974; Haas, 1979, prema Hidalgo-Tenorio, 2017: 2), te su istraživanja ove pojave usmerena na stil i razlike između polova, i metode analize. Od druge polovine XX veka, R. Lejkof i Dž. Stenli istražuju jezičke aspekte koji reflektuju društvene uloge i seksizam (Lakoff, 1973; Stanley, 1978). D. Tanen razlikuje muške i ženske stilove konverzacije kao interkulturalne (Tannen, 1990), dok P. Ekert i S. Makonel-Džinet vide jezik i rod kao duboko ukorenjene u svakodnevnom životu različitih zajednica (Eckert & McConnell-Ginet, 1992). S. Savić (1995) dalje istražuje egalitarnost u izražavanju, dok se Dž. Kouts i P. Pikler, kao i Dž. Holms, fokusiraju na rodno specifičnu upotrebu jezika u grupama istog pola (Coates & Pichler, 1998; Holmes, 1998). D. Kameron doprinosi razumevanju rodnih identiteta kroz jezičku interakciju (Cameron, 1997), a E. Hidalgo-Tenorio (2016) ističe različite načine na koje muškarci i žene koriste jezik.

Od početka devedesetih godina XX veka, s revizijom teorije nedostatka (Lakoff, 1973) i teorije različitosti (Tannen, 1990), fokus se pomerio na aktivnosti i kontekst. Naučnici su počeli da zastupaju konstruktivističku teoriju (v. Cameron, 1997; McConnell-Ginet & Eckert 2003; Bašaragin, 2019), naglašavajući važnost situacionog razumevanja govora oba pola. Ranija istraživanja M. Mid (Mead, 1935), i ona kasnija D. Kulika (Kulick, 1998), S. Pinkera (Pinker, 2002) i S. Baron-Koena (Baron-Cohen, 2003) polaze s antropoloških i bioloških perspektiva, ističući interakciju između kulturnih determinanata rodnih uloga i stilova komunikacije, odnosno biologije i kulture.

Digitalni prostori donose nove uvide, te su istraživanja u ovom polju ispitivala kako pol utiče na onlajn komunikaciju i društvene uloge (v. Bamman–Eisenstein, & Schnoebelen, 2014; Yang–Lizardo–Wang–Dong–Striegel–Hachen, & Chawla, 2016; Nakandala–Ciampaglia–Su, & Ahn, 2017; Cutugno–Chiarella–Lucentini–Marconi, & Morgavi, 2020). U srpskoj lingvistici, Ivanović i Đorđević (2020) analiziraju rodne razlike u jezičkoj produkciji kod dece, dok Bašaragin (2019) istražuje rod, jezik i kulturu u bilingvalnom obrazovnom kontekstu.

Ukratko, istraživanja o rodnolektima razvijala su se od identifikacije jezičkih razlika do složene analize uticaja antropologije, biologije, kulture i digitalnih medija na rodnu komunikaciju, ilustrujući kako se naše razumevanje rodne dinamike u jeziku razvijalo i adaptiralo na promene u društvu i tehnologiji.

### *2.1. Terminološko pitanje*

U razmatranju terminologije, razlikovanje između pola i roda postaje ključno. Ivanović i Đorđević (2020) koriste termin „polnolekt”, dok engleski „genderlect” naglašava rodne aspekte jezika, ukazujući na važnost razlikovanja pola i roda. U srpskom jeziku, razvijenost terminologije u ovoj sferi zaostaje, s osnovnim terminima za pol (*muško* i *žensko*) naspram engleskog „gender”, gde se koristi *masculine* i *feminine* (Butler, 1990: 23). Većina istraživanja o rodnolektima, posebno u forenzičkoj lingvistici, objavljuje se na engleskom čineći ga tako referentnim terminološkim okvirom. U našoj kulturi, pojmovi „pol” i „rod” često se smatraju sinonimnim, delimično zbog neustaljenosti termina „rod” u jezičkoj upotrebi (Radović, 2013: 490).

Definicije roda variraju, od psiholoških stavova i ponašanja povezanih s biološkim polom (v. Radović, 2013: 491–493) do stava Saveta Evrope koji definiciju roda vidi kao društvenu konstrukciju uloga pripisanih muškarcima i ženama (Sex and Gender – Gender Matters – [www.coe.int](http://www.coe.int), 2014). D. Hajms ističe važnost sociokulturnih faktora u lingvističkom opisu (Hymes, 1972: 59), dok Dž. Batler zagovara teoriju performativnosti, odbacujući biološke karakteristike kao osnovu za razumevanje roda (Butler, 1990: 3–33). U skladu s tim, recentnija istraživanja interakcije između jezika, pola i seksualnosti transrodnih osoba L. Zimana pokazuju da pojedinci koriste jezik kao alat za navigaciju i izražavanje svog rodno-identitetskog iskustva, potvrđujući jezik ne samo kao sredstvo komunikacije već i kao alat za oblikovanje razumevanja roda i identiteta (Zimman, 2014).

Termin „rodnolekt”, stoga, smatramo adekvatnijim od termina „polnolekt” jer reflektuje kompleksnost društvenih i identitetskih aspekata roda, te načine na koje ljudi izražavaju svoju pripadnost određenom rodu, kako se identifikuju i kako žele da budu prepoznati u društvu. U ovom kontekstu, termin „rodnolekt” koristimo kao nadređen pojam pojmu „polnolekt” za označavanje jezičkih varijanti koje nisu isključivo vezane za biološki pol (muški ili ženski), već obuhvataju širi spektar rodnih identiteta i izražavanja.

Budući da rezultati našeg istraživanja ukazuju na minimalne razlike u jeziku žena i muškaraca na sintaksičkom nivou a oslanjajući se na rezultate forenzičkolingvističkih studija o inherentnim karakteristikama autorstva, koji sugerišu da su sintaktički obrasci manje podložni svesnoj kontroli i stoga služe kao pouzdani pokazatelji autorstva (Chaski, 1995: 19), postaje jasno da osnovne sintaksičke strukture koje pojedinci koriste ostaju relativno konzistentne i teže se menjaju svesnim naporima. Ovo podupire hipotezu da su rodno-specifične razlike u jeziku više uslovljene socijalnim i identitetskim faktorima roda nego biološkim polom.

## 3. PREDMET I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje se bavi komparativnom analizom jezika muških i ženskih influensera na platformi Jutjub kako bi se utvrdilo da li i kako pol utiče na jezik, jezički stil i temu, a time ina popularnost influensera. Stoga su korišćene kvantitativna i kvalitativna analiza kako bi se preciznije analizirale i izmerile jezičke jedinice, jedinice teksta i teme u jeziku srpskih influensera i influencerki. Podaci su prikupljeni iz javno dostupnih vlogova jutjuberu muškog i ženskog pola, koji su odabrani na osnovu broja pratilaca, stope angažovanja i raznolikosti u oblastima sadržaja. Kriterijumi za odabir uključivali su influensere koji koriste srpski jezik u svojim onlajn interakcijama kako bi se ispitale karakteristike rodnolekata u digitalnoj sferi srpskog jezika, dok je izbor video snimaka bio uslovljen brojem pregleda. Izbor kanala koji se bave različitim temama odražava činjenicu da pol može uticati na izbor tema koje autori kanala obrađuju. Time se postavlja temelj za buduća istraživanja rodnolekata u različitim kontekstima upotrebe, a to je da identifikacija rodnolekata doprinese lakšoj identifikaciji anonimnih (spornih) autora, što je od ključnog značaja u forenzičkoj lingvistici.

Nakon prikupljanja video-zapisa svakog odabranog influensera, urađena je transkripcija, a nakon toga su identifikovane i popisane specifične jezičke karakteristike, koje su obuhvatile broj reči, prosečnu dužinu rečenice, prosečnu dužinu reči, broj rečeničnih struktura (proste, složene, umetnute, eliptične), broj dugih i nezavršenih rečenica, leksičku gustinu<sup>1</sup> i čitljivost<sup>2</sup>. Pritom su složenim rečenicama smatrane sve one koje pojašnjavaju, dopunjuju prvu rečenicu tako da formiraju kompletnu misao iako je pauza u nekim slučajevima bila toliko duga da je auditivno odvajala dve rečenice. Veoma duge rečenice smo izdvojili prema tome koliko dužina rečenice remeti razumevanje celog iskaza, dok smo umetnutim rečenicama smatrali one koje dodaju informacije, čime ili obogaćuju sadržaj iskaza ili utiču na gubitak fokusa (v. Redli, 2020: 217–220).

<sup>1</sup> Leksička gustina je mera koja ocenjuje koliko punoznačne lekseme „zgušnjavaju” tekst, tj. koliki je procenat reči u tekstu koji nosi značenje u odnosu na ukupan broj reči. Ona pripada semantičkim karakteristikama jezika, jer se odnosi na bogatstvo i raznovrsnost leksikona unutar datog teksta. Visoka leksička gustina ukazuje na to da tekst sadrži veliku količinu informacija po jedinici teksta, što može uticati na složenost i stil teksta.

<sup>2</sup> Čitljivost je mera razumljivosti teksta. Ona obuhvata složenost rečenica, upotrebu jezika, dužinu reči i rečenica, kao i organizaciju i strukturu teksta. Meri se pomoću različitih formula (npr. Flesch-Kincaid, Gunning-Fog index), koje ocenjuju težinu teksta na osnovu pomenutih faktora. Čitljivost spada u kategoriju pragmatičkih jezičkih karakteristika, jer se odnosi na način na koji primaoci (čitaoci ili slušaoci) ostvaruju interakciju s tekstem i koliko lako mogu da obrade informacije koje tekst pruža.

Kvantitativna analiza sprovedena je pomoću Mann-Whitney U testa kako bi se automatizovale ekstrakcija i kvantifikacija relevantnih podataka na malom uzorku i identifikovali potencijalni trendovi i efekti koji zaslužuju dalje ispitivanje u većim, sveobuhvatnijim istraživanjima. U kontekstu malih uzoraka prilikom istraživanja rodnolekata ovaj test može pomoći u dobijanju uvida u jezičke razlike i donošenju odluke o tome koje varijable treba dalje istraživati, čime se istovremeno smanjuje rizik od donošenja pogrešnih zaključaka zbog nepoštovanja statističkih pretpostavki koje su potrebne za druge vrste testova.<sup>3</sup>

Kvalitativna analiza sprovedena je kako bi se dopunili kvantitativni rezultati pružanjem dubljeg uvida u način na koji se jezičke karakteristike manifestuju kod svakog pola. Budući da je fokus na razlikama između jezika muškaraca i žena, kao najprimereniji se nametnuo sociolingvistički pristup bez zalaženja u biologiju i genetiku kako bi se izbeglo skretanje u domene drugih nauka koje ne bi doprinele ključnim ciljevima ovog rada.

Istraživanje priznaje potencijalna ograničenja koja mogu proisteći iz ispitivanja malog uzorka (7 žena i 7 muškaraca). Međutim, mali uzorak može biti koristan za identifikaciju upadljivih ili očiglednih razlika koje bi se mogle pojaviti čak i kod manjeg broja ispitanika. Na taj način, otkrivanje značajnih razlika u malom uzorku može poslužiti kao osnova za hipotezu koja bi se dalje testirala u većim istraživanjima. Na kraju, ali ne manje važno, otkrivanjem upadljivih razlika u malom uzorku može se testirati teorija o rodnolektima i razrađivati u širem kontekstu. Svakako, da bi se uočili pravi obrasci u široj populaciji, potrebno je sprovesti dodatna istraživanja većim uzorcima kako bi se potvrdile i detaljnije razumele uočene razlike.

### 3.1. Relevantni podaci o influenserima

Influensere čiji smo jezik analizirali odabrali smo na osnovu uticajnosti odnosno popularnosti. Njih uglavnom prati mlađa publika, ali ima i onih koji obrađuju teme i za odrasle pratioce. S obzirom na to da ova društvena mreža broji više od dve milijarde aktivnih korisnika, kreatori na Jutjubu postali su uticajniji od

---

<sup>3</sup> Mann-Whitney U test je posebno pogodan za korišćenje na malim uzorcima budući da je neparametrijski test i ne zahteva normalnu distribuciju podataka. On je efikasan i za uzorke veličine veće od 20, ali je posebno koristan kada su uzorci manji (Siegel–Castellan, 1988: 69–92; Timotijević, 2017: 54–56).

tradicionalnih poznatih ličnosti (Gerhards, 2017: 4) zbog čega i njihov uticaj na jezik pratilaca može biti očekivan. Stoga ih ovde predstavljamo prema broju pratilaca, od višeg ka nižem, u dve grupe:

#### ŽENE:

Ana Lazarević je rođena 2002. godine, završila je srednju školu i bavila se pevanjem i fudbalom. Vodi kanal *AN NA* od 2017. godine, ima 920 hiljada pratilaca i oko 182 miliona pregleda. Ona je popularna zbog svojih fudbalskih vlogova, kao i raznih izazova i ličnih vlogova. Od pokretanja svog kanala uspela je da privuče veliki broj pratilaca zahvaljujući svojoj energičnoj i zanimljivoj prezentaciji sadržaja.

Lea Stanković je rođena 2001. godine i važi za jednu od najvećih tinejdžerskih jutjub zvezda u Srbiji. Vodi kanal pod svojim imenom *Lea Stankovic* od 2011. godine, ima 841 hiljadu pratilaca i oko 387 miliona pregleda. Ona objavljuje raznovrsne sadržaje u vezi s modom, lepotom i svakodnevnim životom. Njeni video-klipovi često uključuju vlogove, savete za negu i lepotu, kao i različite izazove sa članovima porodice i prijateljima. Lea, takođe, organizuje i posebne događaje poput darivanja pratilaca i druženja s njima.

Jana Dačović je rođena 1999. godine i završila je Visoku školu strukovnih studija za IT u Beogradu. Vodi kanal *Jana Dačović* od 2014. godine, ima 687 hiljada pratilaca i oko 191 miliona pregleda. Popularnost je stekla savetima za tinejdžere, a na svom kanalu bavi se različitim temama koje uključuju modu, lepotu i životni stil. Jana često objavljuje videe o savetima za šminkanje, modne haulove,<sup>4</sup> izazove, kao i vodiče za uređenje prostora, naročito soba. Ona, takođe, deli detalje iz svoje svakodnevne rutine i s putovanja, čineći svoj sadržaj pristupačnim i interesantnim za širok spektar gledalaca.

Zorana Jovanović je rođena 1990. godine. Pohađala je Accademie Del Luso, italijansku školu za modu i dizajn. Vodi kanal *Zorannah* od 2011. godine, ima 281 hiljadu pratilaca i 106 miliona pregleda. Njen sadržaj obuhvata širok spektar tema koje se tiču mode, putovanja i životnog stila. Zorana deli savete o modi, pokazuje svoje modne kombinacije i vodi svoje pratioce kroz svakodnevne aktivnosti i putovanja zbog čega su njeni vlogovi popularni među širokim auditorijumom.

---

<sup>4</sup> Modni haulovi su vrsta videa popularna među influencerima i ljubiteljima mode na platformama kao što su Jutjub i Instagram. U ovim videima kreatori sadržaja prikazuju odeću, obuću i modne dodatke koje su nedavno kupili. Haul video može obuhvatiti proizvode iz jedne prodavnice, više prodavnica ili čak onlajn kupovinu.

Dunja Jovanić je rođena 1989. godine i završila je ekonomiju. Vodi kanal *Imfashiobabe* od 2011. godine, ima 174 hiljade pratilaca i oko 33 miliona pregleda. Ona obrađuje različite teme fokusirajući se uglavnom na modu, lepotu i životni stil. U svojim video-klipovima često deli i lična iskustva i savete vezane za različite aspekte modernog života kao što su odnosi i samorazvoj. Njeni sadržaji uključuju vlogove o svakodnevnim aktivnostima, intervju, ali i ozbiljnije razgovore o tome šta znači biti influencer u Srbiji.

Milena Tamburić i Marta Lović zajedno vode kanal *Uvrnuti šotovi*, od 2017. godine. Obe su rođene 1991. godine, a upoznale su se na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na kojem su obe studirale svetsku književnost. Njihov kanal broji oko 114 hiljada pratilaca i imaju oko 22 miliona pregleda. Uglavnom se bave analizom savremenih muško-ženskih odnosa, ali i temama iz sveta mode i lepote pristupajući svakoj temi i svakom videu na autentičan način.

#### MUŠKARCI:

Stefan Vuksanović Muđa je rođen 1998. godine i završio je Srednju tehničku školu. Od 2013. godine vodi jutjub kanal *Mudja*, ima 2,11 miliona pratilaca i oko 1 milijardu pregleda. On se uglavnom bavi video-igrama, snimajući „let’s play” videe i vlogove. Stefan je poznat po svojim duhovitim i zabavnim komentarima dok igra popularne video-igre. Njegov kanal uključuje i razne izazove i vlogove, što ga čini jednim od najpoznatijih kreatora jutjub sadržaja u Srbiji.

Bogdan Lalović Serbian rođen je 1990. godine i završio je srednju stručnu školu, smer: mašinbravar. Vodi kanal *SerbianGamesBL* od 2012. godine, ima 1,32 miliona pratilaca i oko 928 miliona pregleda. On se bavi uglavnom gejming sadržajem, snimajući serijale „let’s play” za popularne video-igre. Pored toga, poznat je i po svojim komičnim komentarima tokom igranja, što mu je donelo veliku popularnost među gledaocima.

Miloš Kostić rođen je 1996. godine i studirao je na FON-u u Beogradu. Vodi kanal *Kimi's Life* od 2014. godine, ima 968 hiljada pratilaca i oko 237 miliona pregleda. On se bavi različitim temama, uključujući šaljive podvale i društvene eksperimente, što mu je donelo veliku popularnost. Pored toga, često objavljuje i zabavne izazove.

Nikola Milnović<sup>5</sup> vodi kanal *Idiokratija* od 2015. godine, ima 531 hiljadu pratilaca i oko 169 miliona pregleda. On se bavi temama iz pop-kulture, istorije i

---

<sup>5</sup> Autorka nije uspela da pronađe biografske podatke o Nikoli Milnoviću.



komentariše različite društvene fenomene. Kanal se ističe istraživačkim pristupom u analizama zanimljivih događaja i fenomena, često sa dubokim pogledom na manje poznate detalje u vezi s istorijskim i savremenim temama.

Aleksandar Vesić rođen je 1994. godine i po zanimanju je električar. Vodi kanal *Vesic* od 2012. godine, ima 433 hiljade pratilaca i oko 162 miliona pregleda. Na svom kanalu on se bavi temama vezanim za elektroinstalacije, popravke i servisiranje različitih uređaja kao što su računari i bela tehnika. Objavljuje i sadržaj koji uključuje otvaranje i prikazivanje sadržaja nekog paketa, i recenzije različitih proizvoda. Njegov pristup je edukativan, a videi su često upotpunjeni praktičnim demonstracijama i savetima.

Nenad Živković, poznat i kao Debeli Sremac, rođen je 1989. godine i bavi se odgajivanjem pasa rase staford. Od 2020. godine vodi kanal *Hugestaff*, ima 395 hiljada pratilaca i oko 139 hiljada pregleda. On se uglavnom bavi temama vezanim za hranu, prikazujući ogromne porcije i eksperimentišući s različitim vrstama jela. Takođe, snima i video-klipove koji se fokusiraju na njegove pse, što kanalu dodaje lični i zabavni element.

Nenad Ulemek rođen je 2001. godine i završio je Karlovačku gimnaziju. Upisao se na FTN u Novom Sadu, smer: grafički dizajn, ali je napustio studije s namerom da se upiše na isti smer na jednom privatnom fakultetu. Vodi kanal *Ulemek Nenad* od 2016. godine, ima 138 hiljada pratilaca i oko 29 miliona pregleda. On se fokusira na teme poput pop-kulture, ocenjivanja albuma, TV serija, filmova i poznatih ličnosti. Osim toga, snima i videe koji se bave interesantnim i često provokativnim temama, kao što je serijal o mračnim istinama iza poznatih priča poput „Mračna istina o Alisi u zemlji čuda”.

#### 4. ANALIZA I DISKUSIJA

##### 4.1. KVANTITATIVNA ANALIZA

Kako bismo bolje razumeli sličnosti i razlike u jezičkom izražavanju dve polne grupe, protumačićemo rezultate uz pomoć tabela 1, 2 i 3.

Tabela 1. Prosečne vrednosti izmerenih jezičkih i tekstualnih odlika muških i ženskih influensera

Merene jezičke odlike	Žene	Muškarci
Broj reči	1551,57	1184.14
Prosečna dužina rečenice	17,19	12,76

Prosečna dužina reči	4,30	4,48
Leksička gustina	0,44	0,47
Čitljivost	6,77	7,14
Frekvencija prostih rečenica	39,57	27,71
Frekvencija složenih rečenica	56,14	49,14
Frekvencija veoma dugih rečenica	5,14	1,43
Frekvencija umetnutih rečenica	7,86	0,29
Frekvencija eliptičnih rečenica	14,14	11,86
Frekvencija nezavršenih rečenica	1,00	0,00

Tabela 1 nam pomaže da razumemo osnovne jezičke karakteristike oba pola. Kod žena je zabeležen veći prosečan broj reči (1551,57) u odnosu na muškarce (1184,14), što ukazuje na tendenciju influenserki ka opširnijem izražavanju. Sklonost ka kompleksnijim konstrukcijama rečenica pokazuje veća prosečna dužina rečenice kod žena (17,19) u poređenju sa muškarcima (12,76). Ovo može implicirati da se žene izražavaju deskriptivnijim i obuhvatnijim jezikom, možda u nastojanju da budu jasnije ili emotivnije u svojim porukama. Interesantno je da, iako je prosečna dužina reči bila slična između dve grupe (4,30 za žene i 4,48 za muškarce), leksička gustina i čitljivost su pokazale blage razlike. Žene su imale nešto nižu leksičku gustinu (0,44) u poređenju sa muškarcima (0,47), ali nižu i prosečnu čitljivost (6,77 naspram 7,14), što implicira razlike u odabiru reči i strukturi teksta, odnosno da muškarci pokazuju tendenciju ka upotrebi reči sa većom prosečnom dužinom, verovatno zbog sklonosti ka specifičnijem jeziku ili stručnoj terminologiji.

Kako bismo utvrdili relativnu zastupljenost svake jezičke odlike u odnosu na ukupne vrednosti izračunali smo udeo svakog parametra za žene i muškarce u odnosu na ukupan zbir svih parametara unutar te grupe, što nam je omogućilo uvid u proporcionalnu distribuciju tih odlika unutar obe grupe.

Tabela 2. Procenti ukupnih vrednosti unutar muške i ženske:

Merene jezičke odlike	Žene (%)	Muškarci (%)
Broj reči	91,05	91,13
Prosečna dužina rečenice	1,01	0,98
Prosečna dužina reči	0,25	0,34
Leksička gustina	0,03	0,04
Čitljivost	0,40	0,55
Frekvencija prostih rečenica	2,32	2,13
Frekvencija složenih rečenica	3,29	3,78

Frekvencija veoma dugih rečenica	0,30	0,11
Frekvencija umetnutih rečenica	0,46	0,02
Frekvencija eliptičnih rečenica	0,83	0,91
Frekvencija nezavršenih rečenica	0,06	0,00

Uvid u relativnu zastupljenost pojedinačnih jezičkih karakteristika unutar ukupnog jezičkog profila muških i ženskih influensera posebno ističe da, iako su osnovni parametri, kao što je broj reči, slični, postoji značajna razlika u frekvenciji upotrebe umetnutih rečenica, gde žene pokazuju viši procentualni udeo. Ovo, takođe, ukazuje na razlike u stilu izražavanja, odnosno da su žene sklonije upotrebi kompleksnijih rečeničnih struktura. Razlike u procentima za druge kategorije, kao što su složene i proste rečenice, dodatno bi mogle ukazati na različite načine na koje muškarci i žene konstruišu svoje poruke.

Kada smo dobili podatke i za muškarce, uporedili smo razlike između jezika žena i jezika muškaraca za svaki izmereni parametar sa P-vrednošću od 0,0050. Ovo nam je pomoglo da utvrdimo da li postoje statistički značajna odstupanja između dve grupe.

Tabela 3. Prosečne vrednosti izmerenih parametara za žene i muškarce i njihove P-vrednosti

Parametar	Žene	Muškarci	P-vrednost
Broj reči	1551,57	1184,14	0,3829
Prosečna dužina rečenice	17,19	12,76	0,1594
Prosečna dužina reči	4,30	4,48	1,0000
Leksička gustina	0,43	0,47	0,5640
Čitljivost	6,77	7,14	0,6540
Frekvencija prostih rečenica	39,57	27,71	1,0000
Frekvencija složenih rečenica	56,14	49,14	0,6085
Frekvencija veoma dugih rečenica	5,14	1,43	0,0801
Frekvencija umetnutih rečenica	7,86	0,29	0,00496
Frekvencija eliptičnih rečenica	14,14	11,86	1,0000
Frekvencija nezavršenih rečenica	1,00	0,00	0,0754

Posebno je zanimljiv rezultat vezan za umetnute rečenice, gde postoji značajna razliku ( $P = 0.0050$ ) jer su žene imale znatno viši broj (7,86) u odnosu na muškarce (0,29), što potvrđuje prethodne nalaze o različitim stilovima izražavanja. Ovo ukazuje na to da su influenserke sklonije upotrebi umetnutih rečenica

odnosno da naginju ka detaljnijem i kompleksnijem izražavanju, kao i ka različitim strategijama za izgradnju narativa i povezivanje s ciljnom publikom. Ostali parametri ili ne pokazuju statistički značajne razlike ili su blizu granice značajnosti, što sugerše da bi mogla postojati određena tendencija, ali ona nije statistički potvrđena za ovaj uzorak. Naime, iako nisu statistički značajne, relativno niske P-vrednosti (0,0801 za veoma duge rečenice i 0,0754 za nezavršene rečenice) mogu ukazivati na potencijalne razlike koje bi mogle biti značajne u većem uzorku. Za ostale parametre P-vrednosti su veće, dakle, nema statistički značajne razlike između dva pola, verovatno zbog sličnosti u osnovnim jezičkim strukturama, ali s određenim specifičnim karakteristikama koje diferenciraju muškarce i žene. Međutim, i ove relativno niske P-vrednosti mogu ukazivati na tendencije koje zaslužuju dodatnu pažnju u budućim istraživanjima.

Dobijeni statistički rezultati ukazuju na mogućnost da postoje specifične jezičke karakteristike koje razlikuju influencersere i influenserke, s posebnim naglaskom na upotrebu umetnutih rečenica kod žena. Ove razlike ne samo da potvrđuju opravdanost da se može govoriti o postojanju rodnolekta već i sugeršu potrebu za daljim istraživanjima koja bi mogla istražiti podloge i posledice ovih razlika.

## 4.2. KVALITATIVNA ANALIZA

Kvalitativna analiza jezika ženskih i muških influencersera ispituje upotrebu leksike, rečeničnih struktura i reda reči kako bi se dopunili nalazi kvantitativne analize. Osim toga, ona nam omogućuje da identifikujemo jezičke obrasce u izražavanju polnog identiteta ili društvenih uloga.

### 4.2.1. Leksika

Leksika koju koriste influenserke odražava specifičnosti njihovih interesovanja i tema o kojima govore. Ovo uključuje specijalizovane termine iz oblasti mode, lepote, putovanja, kao i opušteniji, kolokvijalni jezik. Primetna je upotreba kolokvijalizama, anglicizama i inglišizama, što je često u onlajn komunikaciji, posebno među mlađim generacijama.<sup>6</sup> Na primer, upotreba reči

---

<sup>6</sup> Pod kolokvijalizmom podrazumevamo jezik svakodnevne govorne komunikacije odnosno varijetet određen neformalnom upotrebom (Bugarski, 2006: 112; Klikovac, 2008: 159). Anglicizmima smatramo reči preuzete iz engleskog u srpski jezik koje su se delimično integrisale u srpski jezički sistem kroz prilagođavanje izgovora, pisanja, forme i značenja i deo su opšteg, svakodnevnog i neterminološkog vokabulara srpskog jezika, dok

poput *haul*, *influenser* i *kontent* ukazuje na specijalizovani rečnik i fokus na određene teme, dok upotreba anglicizama kao što su *autfit*, *brend* i *post* i kolokvijalizama *mace*, *zezati* i *fazon* pokazuje kako influencerke prilagođavaju leksiku ciljnoj publici, koja je većinom mlada i prati aktuelne trendove.

Muški influenceri, takođe, koriste leksiku iz narazličitijih oblasti, koja pripada svim navedenim leksičkim formama, uključujući i specijalizovane termine vezane za konkretne teme. Na primer, izrazi kao što su *bukvalno*, *brate*, *krindž*, *kriperi*, *kui kju-en-ej* (Q&A) i komični odgovori poput „*Kako se zove Bogdan? – Živojin.*” ukazuju na opušten, neformalan ton koji je čest među muškim influencerima, pogotovo kada se obraćaju svojoj publici u neformalnom kontekstu. Dakle, oni su skloni opuštenom, kolokvijalnom jeziku, uključujući i specijalizovane termine relevantne za oblasti njihovih interesovanja, što odražava pokušaj da se stvori bliskost s publikom i uspostavi specifičan identitet unutar digitalne zajednice.

#### 4.2.2. Rečenična struktura

Rečenična struktura i ženskih i muških influencersa vrlo je raznolika. Proste rečenice i jedni i drugi često koriste za direktan i jasan prenos informacija ili naglašavanje specifičnih, npr. *Mace moje, novi vlog je tu za vas* (Ž), *Kanon Eos er pedeset je odičan* (Ž), *Mi bre dižemo dvesta kila* (M), *Bohemijanski klub je najmisteriozniji tajni klub na svetu* (M).

S druge strane, složene rečenice žene koriste za detaljnije opisivanje iskustava, posebno u narativima o putovanjima ili recenzijama proizvoda (*I, ljudi, kao što vidite, ovde je sve toliko lepo; U pitanju je vanila klaud bablz iliti gel z tuširanje, koji ima onako malo masniju teksturu, tako da kada ga namažete, za nas lenje ljude, ne morate da mažete kremu dakle prosto budete jako lepo hidrirani i onako masnjikavi, ali ne masnjikavi kao da ste se namazali uljem i da legnete u krevet*), dok ih muškarci koriste i da bi objasnili složenije koncepte, npr. *Sećam se, ova kućišta su bila nekada jako popularna naročito crna ova a mislim da postoji čak i bela varijanta; Decenijama kasnije Bohemijanski klub je toliko ojačao da su njegovi članovi bili najmoćniji ljudi.*

Umetnute rečenice su kod žena prisutne u formi digresija ili kada žele da dodaju lični komentar o temi, npr. *Svi su mi rekli da kupim zato što su prelepe,*

---

inglišizme predstavljaju reči, takođe, preuzete iz engleskog jezika, ali sa sporadičnom upotrebom u srpskom jeziku. Za razliku od anglicizama, inglišizmi nisu u potpunosti integrisani u strukturu srpskog jezika (Prčić i dr., 2021: 11–12).

*Kati neću ni pitati jer će me zadaviti kad čuje cenu, ali ovo su mi bile bukvalno ono drim patike, tako da kad sam već na drim putovanju, može i drim patike; Evo je ovde kamera za koju smo radili reklamu, u pitanju je Kenon e-o-es er pedeset aparat i mnogo je dobar, snimala sam već par vlogova sa njim, ostaviću vam ovde da vidite koji je to vlog pa ako vas zanima kakav je kvalitet da pogledate i taj vlog, ali sve u svemu da ne dužim, pošto ste videli ril i videli ste šta sam snimala tom kamerom, haj da pogledate kako je izgledala ta kampanja koju smo snimali letos. Međutim, umetnute rečenice nisu karakteristične za „muški” jezik,<sup>7</sup> jer se samo jedna umetnuta rečenica pojavila kod jednog influensera (Za sve vas koji ste jako zbunjeni kao i ja što sam bio, ovde neka vizuelna prezentacija šta se najverovatnije meni desilo, da je neki kristal u mom uhu koji je zadužen za centar za ravnotežu, ispaio je, ne razumem ni ja najbolje, učinio da ja imam vrtoglavice, da imam poremećen vid, da imam ogromnu mučninu i da se to nastavi danima, nedeljama i u mom slučaju mesecima) pri čemu ona označava dodatni komentar u vidu ograde čija je svrha da unapred smanji mogućnost moguće kritike ili neslaganja s njegovim stavovima ili tumačenjima.*

Kako bi stvorile opušteniji, prisniji ton, što može pomoći u stvaranju bliskosti s publikom, influencerke koriste eliptične rečenice, npr. *I ja kao daj da probam* ili *I tako svaki put*. Ove rečenice, iako ređe, pojavljuju se i u opuštenijim segmentima konverzacije muškaraca, gde se određeni elementi izostavljaju pod pretpostavkom postojanja zajedničkog konteksta između influensera i publike (npr. *Ali sa rebarca suva; Nekad na pola sata, nekad na 10 minuta, nekad na 5 minuta*).

#### 4.2.3. Red reči

Red reči koji koriste žene u velikoj meri prati standardni srpski jezik, ali se primećuje fleksibilnost koja uključuje pozicioniranje reči radi naglašavanja ili postizanja stilskeg efekta, što je često u neformalnoj komunikaciji. Standardna linearizacija prati se u iskazu gde je rečenični prilog postavljen na početak rečenice kao u primeru *Inače, ove Reserved pantalone sa džepovima su moj najnošeniji komad u poslednjih mesec dana*. Međutim, on u ovom kontekstu ne kondenzuje uslovnu rečenicu (v. Ивић, 1978: 5), već dodaje informaciju koja proširuje prethodno rečeno iako se na njega ne odnosi: *Dodajte patike – spremni ste za klub. Dodajte štikle – spremni ste da gorite. E, to je moj tip outfita! Udoban, a gori. Inače, ove Reserved pantalone sa džepovima su moj najnošeniji komad u*

<sup>7</sup> Ovo je potvrdio i Mann-Whitney U test.

*poslednjih mesec dana*. Ovakva upotreba priloga *inače* tipična je za spontanu govornu konverzaciju koja se odvija s minimalnim planiranjem i često uključuje sintaksičku fragmentiranost (Košutar–Hržica, 2019: 175). On omogućava govornicima da lako prelaze s jedne misli na drugu, dodajući nove informacije ili lične komentare bez stroge strukturne povezanosti, što je u skladu sa prirodom neformalne komunikacije.<sup>8</sup>

I u „muškom” jeziku red reči uglavnom prati standardnu linearizaciju (subjekat – predikat – objekat), ali se često objekat pozicionira iza adverbijala kao u iskazu *Ja dižem nogama dvesta kila*, čime se naglašava predmet radnje. Naime, princip informativne progresije stavlja fokus na kraj rečenice te početak rečenice često sadrži informaciju koja je već poznata primaocu, dok je ključni, novi deo informacije obično smešten na njen kraj što potvrđuje činjenica da se u usmenoj komunikaciji češće aktualizuje kraj iskaza (Поповић, 1997: 97; Пипер–Антонић–Ружић–Танасић–Поповић–Тошовић, 2005: 1080).

#### 4.3. KONTEKSTUALNE I SOCIOLINGVISTIČKE IMPLIKACIJE

Sprovedena analiza jezičkih karakteristika muških i ženskih influensera otkriva da „ženski” jezik često uključuje elemente poput emotivnosti, detaljnosti u opisima i naglasak na estetici, odražavajući šira društvena očekivanja vezana za ženski identitet i komunikaciju. Muškarci su, s druge strane, skloniji korišćenju englesizama, humorističkih i ironičnih odgovora, i često se fokusiraju na teme kao što su tehnologija i video-igre i sl. Jezik muških influensera nije samo odraz individualnih stilova već i šireg društvenog konteksta koji manifestuje rodne norme kroz jezik. Ovi nalazi ukazuju na to kako jezik reflektuje polni identitet i društvene uloge, te na strategije koje influenseri koriste u cilju kreiranja imidža i angažovanja ciljne publike.

Razlike u jezičkoj upotrebi između muškaraca i žena mogu odražavati duboko ukorenjene društvene uloge i strategije prilagođavanja očekivanjima u cilju maksimiziranja uticaja. Teorijske perspektive sociolingvistike sugerišu da pol utiče na jezičke izbore i komunikacijske stilove, te žene teže jeziku koji promovise društvenu harmoniju i međuljudske odnose, dok muškarci preferiraju direktniji i sažetiji stil (Tannen, 1991; Savić, 1995; Cameron, 1997; Holmes, 1998; Bašaragin, 2019: 30–36). Uočene razlike mogu biti objašnjene frekvencijom upotrebe

<sup>8</sup> Funkcija priloškog konektora *inače* u ovom kontekstu nije uslovljena rečenicom kojoj pripada (v. Ивић, 1978: 5), već čitavim tekstom zbog čega se, čini se, ponaša kao i priloški konektori *naime* i *međutim* (up. Velčić, 1987: 43).

umetnutih rečenica, čija je svrha detaljnije izražavanje, kao i leksičkom gustinom i čitljivošću, koje su povezane sa stilskim preferencijama uslovljenim društvenim ulogama.

Ova analiza ne samo da pruža uvid u trenutne jezičke fenomene u digitalnom prostoru influensera već i ukazuje na potrebu za daljim istraživanjima na većim uzorcima, koja bi ispitala interakciju između pola, jezika i digitalnog uticaja u različitim kulturološkim i društvenim kontekstima. Takva istraživanja mogla bi produbiti razumevanje ove dinamike i obogatiti teorijsku osnovu o rodnoj dinamici u komunikaciji, nudeći nove perspektive na fenomen digitalnog influensera.

## 5. ZAKLJUČAK

Sprovedno istraživanje usredsređuje se na komparativnu analizu jezičkih obrazaca muških i ženskih influensera na platformi Jutjub u Srbiji kako bi se identifikovali i kategorizovali rodnolekti u jeziku influensera i analizirale njihove sličnosti i razlike. Putem analize jezika, rad je težio da doprinese razumevanju da li i kako pol utiče na jezički izraz u savremenom društvu, pružajući nove perspektive na jezičku manifestaciju pola u digitalnom prostoru.

Analiza je pokazala da postoje određene jezičke karakteristike na sintaksičkom planu koje diferenciraju muške i ženske influensere, posebno u pogledu upotrebe umetnutih rečenica, koje su statistički značajno frekventnije kod žena, što ukazuje na detaljniji i kompleksniji način izražavanja. Ipak, potrebno je izvršiti analizu na značajno većem uzorku kako bi se ovi nalazi potvrdili ili ustanovilo da li je reč o tendenciji u okviru određene grupe.

Kvalitativna analiza je potvrdila da žene i muškarci koriste različite jezičke strategije u svojim komunikacijama, pri čemu se žene više fokusiraju na emotivnost i detalje, dok muškarci preferiraju direktniji i sažetiji stil. Ove razlike nisu samo odraz individualnih stilova komunikacije već i širih sociokulturnih normi i očekivanja povezanih sa polom. Stoga, ovo istraživanje doprinosi razumevanju složenih interakcija između jezika, pola i digitalne komunikacije, ističući značaj kontinuiranog istraživanja u ovoj dinamičnoj oblasti.



Jelena Redli

GENDERLECTS IN DIGITAL COMMUNICATION: ANALYSIS OF THE  
LANGUAGE OF MALE AND FEMALE INFLUENCERS

*Summary*

This study explores the dynamics of gender-specific linguistic patterns in the digital sphere, focusing on the communication of influencers on the YouTube platform in Serbia. In today's digitalized society, influencers occupy a central role in the creation and dissemination of media content, making the analysis of their linguistic expression essential for understanding how gender identities are constructed and transmitted in a digital context. The research is based on the theory of genderlects, which examines how linguistic forms differ depending on the speaker's gender, providing important insights into how gender identity is performed in communication. The goal of the research was fourfold: first, to identify and categorize genderlects in the language of male and female Serbian influencers; second, to analyze their similarities and differences; third, to examine the validity of analyzing the syntactic-semantic features of influencers' language, particularly the manifestation of genderlects at the lexical and syntactic levels of the Serbian language; and fourth, to highlight the tendencies in the expression of genderlects in the language of influencers. To achieve these objectives, the authors applied a combined methodological approach that includes quantitative analysis of the frequency of use of certain linguistic characteristics and qualitative analysis of the linguistic and stylistic aspects of language. In the quantitative part of the study, linguistic characteristics such as word count, sentence length, lexical density, and readability were analyzed. The results showed specific differences in language use between male and female influencers, with female influencers tending towards more comprehensive and descriptive expression styles, while male influencers showed a preference for a more direct and concise expression. These differences reflect existing social norms and expectations related to gender identities. The qualitative analysis provided a deeper understanding of the context in which linguistic patterns manifest. Overall, the research findings indicate a complex interaction between gender, language, and digital communication, showing that the digital space provides a rich platform for the performance and perception of gender identities. The study contributes important insights into how gender identities are constructed in the digital environment, contributing to broader discussions in the field of sociolinguistics and digital studies.

*Keywords:* genderlects, sex, influencers, linguistic analysis, digital communication, sociolinguistics.

## IZVORI

- @DunjaJovanic. (21. 11. 2020). Haul 3.0 – prva torba koja se stvarno isplati [video]. Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=QK25FNL5X3g&t=227s&ab\\_channel=DunjaJovanic](https://www.youtube.com/watch?v=QK25FNL5X3g&t=227s&ab_channel=DunjaJovanic)
- @UvrnutiSotovi. (19. 5. 2021). KORONA VS VEZE (WE BACK) [video]. Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=xea0fxmTJgA&ab\\_channel=UvrnutiSotovi](https://www.youtube.com/watch?v=xea0fxmTJgA&ab_channel=UvrnutiSotovi)
- @LeaStankovic. (1. 11. 2018). STORYTIME – napadnuta sa 14 godina [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=8lVrcwbWdDo&t=61s>
- @Zorannah. (7. 9. 2023). Zo Beauty + Favoriti leta [video]. Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=XijTDrDgpwI&t=3s&ab\\_channel=Zorannah](https://www.youtube.com/watch?v=XijTDrDgpwI&t=3s&ab_channel=Zorannah)
- @JanaDacovic. (6. 01. 2024). Moj praznični vlog [video]. Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=AS0focLGJfE&t=119s&ab\\_channel=JanaDa%C4%8Dovi%C4%87](https://www.youtube.com/watch?v=AS0focLGJfE&t=119s&ab_channel=JanaDa%C4%8Dovi%C4%87)
- @ANNA02. (26. 11. 2023). OTPUTOVALA SAM U AMERIKU! \*bankrotirala\* | MIAMI [video]. Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=yFdGVNGlmJE&ab\\_channel=ANNA](https://www.youtube.com/watch?v=yFdGVNGlmJE&ab_channel=ANNA)
- @Mudja. (7. 3. 2021). Mudja Postavlja Sticky Bombe Svuda! Grand Theft Auto V – Lude Trke w/ [video]. Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=BjEOSq5vpbw&ab\\_channel=Mudja](https://www.youtube.com/watch?v=BjEOSq5vpbw&ab_channel=Mudja)
- @SerbianGamesBL. (15. 9. 2016). Minecraft RIVAL REBELS MOD! Nuklearne bombe, Puske, C4, Zanimljivi efekti! [video]. Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=hLbFH9FCMzU&ab\\_channel=SerbianGamesBL](https://www.youtube.com/watch?v=hLbFH9FCMzU&ab_channel=SerbianGamesBL)
- @KimisLife123. (26. 3. 2023). ŠTA MI SE DESILO? [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=YJsoYNkMWb4&t=74s>
- @ulemeknenad. (6. 5. 2021). Q&A – Koliko sam zadovoljan samim sobom? Nova frizura, Faks, Društvo | Nenad Ulemek [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=wmwwOOFShJc&t=40s>
- @idiokratija. (19. 2. 2024). Jutjuber PROVALIO i Snimio Mesto Gde ELITA VRŠI RITUALE [video]. Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=7YpRJYtE7Lw&t=17s&ab\\_channel=IDIOKRATIJA](https://www.youtube.com/watch?v=7YpRJYtE7Lw&t=17s&ab_channel=IDIOKRATIJA)
- @HUGESTAFF. (21. 5. 2021). HRANA ZA PSE!!! Granule ili Meso??? [video].

Preuzeto sa

[https://www.youtube.com/watch?v=zoVeei6sGSU&ab\\_channel=HUGES\\_TAFF](https://www.youtube.com/watch?v=zoVeei6sGSU&ab_channel=HUGES_TAFF)

@Vesic. (21. 4. 2018). Racunar se isključuje zbog previse prasine!?! [video].

Preuzeto sa [https://www.youtube.com/watch?v=aS-fhNwsRBc&t=3s&ab\\_channel=Vesic](https://www.youtube.com/watch?v=aS-fhNwsRBc&t=3s&ab_channel=Vesic)

Biografija.org: Preuzeto 27. aprila 2024, sa <https://www.biografija.org/> YouTube insights for all your favorite channels. Preuzeto 27. aprila 2024, sa <https://vidiq.com/youtube-stats/>

## LITERATURA

- Bamman, D., –Eisenstein, J., –Schnoebelen, T. (2014). Gender identity and lexical variation in social media. *Journal of Sociolinguistics*, 18(2), 135–160.
- Baron-Cohen, S. (2003). *The Essential Difference: Men, Women, and the Extreme Male Brain*. London: Penguin Books.
- Bašaragin, M. (2019). *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*. Novi Sad: Fondacija Bogumila Hrabaka.
- Biran, O., –Rosenthal, S., –Andreas, J., –McKeown, K., & Rambow, O. (2012). Detecting Influencers in Written Online Conversations. In: *Proceedings of the Second Workshop on Language in Social Media*, Montréal, Canada: Association for Computational Linguistics. 37–45.
- Bugarski, R. (2006). *Žargon. Lingvistička studija*. Beograd: Biblioteka XX. vek – Krug.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. Abingdon: Routledge.
- Cameron, D. (1997). Performing Gender Identity: Young Men's Talk... *Language and Masculinity*. Blackwell: Oxford, 8–26.
- Chaski, C. (1997). Who wrote it? Steps toward a science of authorship identification. *National Institute of Justice Journal*, 233(233), 15–22.
- Coates, J. (1993). *Women, Men, and Language*. London: Longman.
- Coates, J., –Pichler, P. (1998). *Language and gender. A Reader* (2nd ed.). Oxford/Malden: Wiley–Blackwell.
- Cutugno, P., –Chiarella, D., –Lucentini, R., –Marconi, L., & Morgavi, G. (2020). Language, communication and society: a gender based linguistics analysis. *arXiv preprint arXiv:2007.06908*. doi: 10.48550
- Eckert, P., –McConnell-Ginet, S. (1992). Think practically and look locally:

- Language and gender as community-based practice. *Annual review of anthropology*, 21 (1), 461–488.
- Franjić, S. (2021). Forensics and Applied Linguistics. *Int J Forensic Sci.* 3: 27–33.
- Gerhards, S. (2017). Product placement on YouTube. *Convergence: The International Journal of Redearch into New Media Technologies*. Duesseldorf: University of Applied Sciences.
- Hidalgo-Tenorio, E. (2016). Genderlect. In: Naples, N. – Hoogland, R. C., – Wickramasinghe M., & Wong, A. (eds.). *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*.
- Hymes, D. (1972). *On communicative competence*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Holmes, J. (1998). Signalling gender identity through speech. *Moderna Språk*, 92 (2), 122–128. doi: 10.58221
- Howald, B. S. (2005). Comparative and non-comparative forensic linguistic analysis techniques: methodologies for negotiating the interface of linguistics and evidentiary jurisprudence in the American judiciary. *Det. Mercy L. Rev.*, 83, 285–327.
- Ivanović, M., –Đorđević, J. (2020). Sintaksički pokazatelji polnolekta u kasnijoj fazi jezičkog razvoja. *Anali Filološkog fakulteta*, 32 (2), 345–361.
- Juola, P. (2008). Authorship attribution. *Foundations and Trends® in Information Retrieval*, 1 (3), 233–334.
- Klikovac, D. (2008). *Jezik i moć*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Košutar, S., –Hržica, G. (2019). Konektori u spontanome govorenom jeziku. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 45(1): 157–183.
- Kramer, C. (1974). Women's speech: Separate but unequal?. *Quarterly Journal of Speech*, 60 (1), 14–24.
- Kulick, D. (1998). *Travesti: Sex, gender, and culture among Brazilian transgendered prostitutes*. Chicago: University of Chicago Press.
- Koppel, M., –Argamon, S., & Shimoni, A. R. (2002). Automatically categorizing written texts by author gender. *Literary and Linguistic Computing*, 17 (4), 401–412.
- Lakoff, R. (1973). Language and woman's place. *Language in society*, 2 (1), 45–79.
- McConnell-Ginet, S., –Eckert, P. (2003). *Language and gender*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mead, M. (1935). *Sex and temperament in three primitive societies*. New York, NY: William Morrow and Company.

- Nakandala, S., –Ciampaglia, G., –Su, N., & Ahn, Y. Y. (2017). Gendered Conversation in a Social Game-Streaming Platform. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 11 (1), 162–171. doi: 10.1609/icwsm.v11i1.14885
- Pinker, Steven (2002). The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature. *Tijdschrift Voor Filosofie* 66 4), 765–767.
- Prčić, T. –Dražić, J. –Milić, M. –Ajdzanović, M. –Filipović Kovačević, S. –Panić Kavgić, O. & Stepanov, S. (2021). *Srpski rečnik novijih anglicizama* [Link Digitalne biblioteke Filozofskog fakulteta]. URL: <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-636-2>
- Radović, O. B. (2013). Pregled pristupa izučavanju roda i rodnih razlika u psihologiji. U: Jovanović, B. (ured.) (2013). *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 43–1, 489–506.
- Redli, J. (2020). Forenzičko utvrđivanje dvojnog autorstva u pisanom jeziku izjava i iskaza osumnjičenih i svedoka. U: Gudurić, S. (ured.) (2020). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, 9 (1), 209–222.
- Sex and gender - Gender Matters - www.coe.int.* (2014). Gender Matters. Preuzeto 10. marta 2024, sa <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/sex-and-gender>
- Siegel, S., –Castellan, N. J., Jr. (1988). *Nonparametric statistics for the behavioral sciences* (2nd ed.). McGraw-Hill.
- Stanley, J. P. (1978). Sexist grammar. *College English*, 39 (7), 800–811.
- Savić, S. (1995). Jezik i Pol (I). Istraživanja u svetu. *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju*, 1, 197–209.
- Tannen, D. (1990). *You just don't understand: Women and men in conversation.* William Morrow and Company.
- Timotijević, M. (2017). Rank tests. *Ekonomski signali: poslovni magazin*, 12 (2), 53–61.
- Velčić, M. (1987). *Uvod u lingvistiku teksta.* Zagreb: Školska knjiga.
- Yang, Y. –Lizardo, O. –Wang, D. –Dong, Y. –Striegel, A. D. –Hachen, D. & Chawla, N. V. (2016). Gender differences in communication behaviors, spatial proximity patterns, and mobility habits. *arXiv preprint arXiv:1607.06740.*
- Zimman, L. (2014). The discursive construction of sex. *Queer excursions: Rethorizing binaries in language, gender, and sexuality*, 13-34.
- Ивић, М. (1978). О српскохрватским реченичним прилозима. *Јужнословенски филолог*, 34, 1–16.

- Пипер, П. –Антонић, И. –Ружић, В. –Танасић, С. –Поповић, Љ. & Тошовић, Б. (2005). Синтакса савременога српског језика: Проста реченица. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска.
- Поповић, Љ. (1997). *Ред речи у реченици*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

**Eleonóra Zvalená\***  
Univerzita v Novom Sade,  
Filozofická fakulta

**Daniela Marčoková**  
Univerzita v Novom Sade,  
Filozofická fakulta

УДК: 821.162.4(497.113)-1.09 Миčáтек Ј.  
393.94:811.162.3'354''18''  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2524  
orcid.org/0009-0002-5168-1515  
orcid.org/0000-0002-7455-0430  
Originalni naučni rad

## PRAVOPIS A JAZYKOVÁ STAVBA POHREBNÝCH VERŠOV JÁNA MIČÁTKA V ZBIERKE *MORENA*

V evanjelickom prostredí sa pohrebné básne stali neodmysliteľnou súčasťou rozlúčky so zosnulým najmä koncom 18. storočia a v 19. storočí. Kysácky učiteľ a národovec Ján Mičátek zaznamenal 42 prevažne autorských valedikcií písaných v biblickej češtine a dobovej slovenčine. Zhrnuté sú v rukopisej zbierke *Morena Čili odobierky pri príležitostiach pohrebných V cirkvách ev. dla A. vyz. v úžitku V národe Slovenskom. Z väčša pôvodne spísal a skladal Ján Mičátek slovenský národný učiteľ na Kisáci V Srbskej Vojvodine Roku Pána 1862*. Tieto pohrebné básne ako dôležitý historický prameň sú integrálnou súčasťou dobového recepčného horizontu a majú predovšetkým literárnohistorickú, ale aj etnografickú hodnotu. Prvoradým cieľom našej práce bolo zistiť, v akej miere sa v pohrebných veršoch prelínajú biblická čeština a dobová slovenčina. Výskum bol zameraný na excerpovanie a analýzu najreprezentatívnejších jazykových javov príznačných pre cirkevné písomnosti slovenskej vojvodinskej inteligencie a uplatnili sme v ňom nasledujúce vedecké metódy: deskriptívnu, kvalitatívnu, explanačnú a konfrontačnú. Pohrebná zbierka *Morena* predstavuje z jazykového hľadiska prelínanie tradičných českých a živých dobových slovenských prvkov, ktoré svedčia o vzdelanosti a rozhladenosti Jána Mičátka, súdobého slovenského vzdelanca.

*Kľúčové slová:* Ján Mičátek, slovenský vojvodinský učiteľ, Kysáč, pohrebné verše, biblická čeština, 19. storočie.

### ÚVOD

Príležitostná poézia predstavuje pomyselné kontinuum jestvujúce v slovenskej literárnej tradícii nepretržite od 16. storočia a pretrvávajúce aj v 19. storočí. Toto obdobie renesancie a humanizmu bolo priaznivé pre rozvoj príležitostných textov, lebo v Uhorsku narastal počet vzdelaných mužov, teda aj potenciálnych autorov. Žánre príležitostných textov (svadobné verše, pohrebné

---

\* [eleonora.zvalena@ff.uns.rs](mailto:eleonora.zvalena@ff.uns.rs)

ódy, gratulácie k rôznym životným jubileám, narodeninám a meninám či kariérnym postupom, básnické texty, ktoré vznikli pri príležitosti uvedenia do úradu, vysviacky kostolov, zvonov či kňazskej vysviacky a pod.) predstavujú vývinový stupienok v pokusoch o umeleckú literatúru (Vojtech, 2006: 252; Jónasová, 2010: 34). Hoci základy gramotnosti vo vojvodinskom prostredí vďaka evanjelickej konfesionalnej ľudovej škole boli sprístupnené všetkým veriacim (a skutočne, tu negramotnosť bola v založených cirkevných zboroch úspešne odstránená už v prvej polovici 19. storočia),<sup>1</sup> v ďalšom vzdelávaní pokračovalo len malé percento žiakov, predovšetkým synovia miestnej inteligencie.<sup>2</sup> A tak aj písanie pohrebných básní, tzv. valedikcií<sup>3</sup> tu bolo a zostalo výsadou učiteľov, farárov či študentov teológie po celý čas pretrvávania tejto „literárnej módy“ s doznievaním koncom 19. storočia.<sup>4</sup>

Táto zaujímavá literárna pozostalosť vojvodinských Slovákov nebola častým predmetom vedeckých výskumov, skôr sa vyskytli iba ojedinelé pokusy o priblíženie tohto veršovaného typu odobierky v rámci dobového cirkevného obradu evanjelikov. Podľa nášho zistenia okrem pohrebných veršov Jána Kutlíka (otca dolnozemskeho prozaika Félixu Kutlíka) – ktoré v príspevku pod názvom Pohrebné verše Jána Kutlíka na pokračovanie uverejňoval Vítázoslav Hronec v *Novom živote* roku 1972 – iné pohrebné verše z vojvodinského slovenského prostredia ani predtým a ani potom neboli skúmané.<sup>5</sup> Dôvodom môže byť ich nedostupnosť, keďže sa zrejme, v neskorších časových obdobiach považované za

<sup>1</sup> Gramotnosť a vzdelanie prvých slovenských prisťahovalcov v Báčke v polovici 18. storočia vyplývali zo stavu školských pomerov v Uhorsku. Išlo o tzv. polovičnú gramotnosť, čiže pologramotnosť alebo semialfabetizmus, čo sa vzťahovalo na schopnosť čítania predovšetkým náboženských kníh. Podľa zápisníc z kanonických vizitácií z roku 1835 väčšina obyvateľstva už bola gramotná (Ramač – Marčoková, 2022; Marčoková, 2023: 11 – 19).

<sup>2</sup> O vzdelávaní slovenskej inteligencie na území Dolnej zeme koncom 18. a začiatkom 19. storočia pozri bližšie: Ramač – Marčok, 2022: 115 – 133.

<sup>3</sup> Vale (citosl. zastar.) – pozdrav na rozlúčku; buď zdravý, zbohom. Valedikcia (zastar.) – reč na rozlúčku s mŕtvym.

<sup>4</sup> V dvadsiatych rokoch 20. storočia valedikcie už neboli súčasťou pohrebného obradu v Kysáči, čo vidno aj z rozhodnutia kysáckeho cirkevného zboru schváleného 29. marca 1920, ktoré sa týkajú cirkevnej pôdy používanej kantormi a učiteľmi (Archív SEAVC v Kysáči, Cirkevná korešpondencia z roku 1920).

<sup>5</sup> Vítázoslav Hronec: Pohrebné verše Jána Kutlíka. In: *Nový život*, 1972, roč. 24, č. 1, január – február s. 66 – 74; Vítázoslav Hronec: Pohrebné verše Jána Kutlíka. In: *Nový život*, 1972, roč. 24, č. 3, máj-jún str. 261 – 267; Vítázoslav Hronec: Pohrebné verše Jána Kutlíka. In: *Nový život*, 1972, roč. 24, č. 2, marec – apríl, s. 170 – 176.



neatraktívne a nepotrebné, vytratili z cirkevných či osobných archívov. Ako Hronec uvádza, tento rukopisný zborník pohrebných veršov Jána Kutlíka (1806 – 1890) sa nachádza v Slovenskom múzeu v Petrovci (dnes: Múzeum vojvodinských Slovákov). Prvé pracovné miesto Ján Kutlík získal v Starej Pazove, kde pôsobil ako farár a učiteľ v období rokov 1828 – 1841. Tu vznikla aj zbierka pohrebných piesní, ako ju sám nazval, *Neniarum Fasciculus IX 1858 /od Jána Kutlíka*<sup>6</sup>, v celkovom rozsahu 28 strán a pozostávajúca z deviatich básní: 1. Pobožnému starci, 2. Muži dobropovestnému, 3. K pohrebu panny, 4. K pohrebu rodiča starého, 5. K pohrebu pobožného starce, 6. K pohrebu cizince, aneb nahle zemrelým, 7. Nahlívu a neobyčajnou smrti zamrelemu, 8. Vojáku v cizine zemrelemu, 9. Vojáku v cizine zemrelemu. Básne, ktoré Hronec nazval „verše bez poézie“ boli uverejnené bez akýchkoľvek zásahov, s priliehajúcim poznámkovým aparátom, ktorý sa týka len samotného textu (Hronec, 1972: 66). Vo všetkých pohrebných veršoch Hronec vysvetľuje iba vizuálnu stránku rukopisného textu, nezaobera sa jej jazykovou či obsahovou stránkou.

Do pozornosti sa nám dostala rukopisná zbierka pohrebných veršov kysáckeho učiteľa **Jána Branislava Mičátka** (19. november 1837, Trenčianske Stankovce – 24. január 1905, Kysáč),<sup>7</sup> ktorá je uschovaná v Historickom archíve Mesta Nový Sad (Istorijski arhiv Grada Novog Sada) vo Fonde 20: Ostavšina Mičatek, Kutija 5, br. 19, Песме при сахрани 1862. Mičátek zaznamenal 42 prevažne autorských pohrebných básní písaných v biblickej češtine a dobovej slovenčine a zhrnul ich do zbierky pod názvom *Morena Čili odobierky pri príležitostách pohrebních V cirkvách ev. dla A. vyz. v úžitku V národe Slovenskom. Z větša pódvodne spísal a skladal Ján Mičátek slovenský národní učitel na Kisáci V*

<sup>6</sup> Hoci na titulnej strane zbierky uvádza rok 1858 ako rok jej vzniku, z obsahu veršov možno usúdiť, že vznikli v Starej Pazove a neskoršie, počas Kutlíkovej kňazskej služby v Pitvaroši (1844 – 1865), boli iba zozbierané a prepísané do zbierky.

<sup>7</sup> Narodil sa otcovi Petrovi a matke Terézii, rod. Lehotská. Základy vzdelania dostal od otca, evanjelického učiteľa v Malých Stankovciach pod Inovcom. Vo vzdelávaní pokračoval na súkromnej škole trenčianskeho farára Karola Černu, na evanjelickom gymnáziu v Modre a na súkromnej škole v Trenčíne u farára Lacku. Nakoniec ukončil štúdium rétoriky, poézie a filozofie v Modre. Hneď po učiteľskom exámene (skúške) 9. októbra 1857 proti vôli svojho otca odišiel na Dolnú zem do Lalite, kde dostal miesto učiteľského pomocníka (Valihora, 1979: 107). Po piatich rokoch v Laliti 15. októbra 1862 obsadil miesto riadneho samostatného učiteľa v Kysáci. Hneď po príchode do Kysáča sa začína jeho úzka spolupráca s farárom a národovcom Jurajom Jesenským (1827 – 1864), ktorá roku 1862 vyústila do organizovania zbierky na Maticu slovenskú v Martine, ako i do založenia Slovenského čítacieho spolku (Krajčovič, 1970: 128).

*Srbskej Vojvodine Roku Pána 1862.* (ďalej: Morena). Všetky tieto pohrebné básne tvorili výskumný korpus našej práce.

Cieľom našej práce bolo zistiť, v akej miere sa v pohrebných veršoch prelínajú biblická čeština a dobová slovenčina. Výskum bol zameraný na excerpovanie a analýzu najreprezentatívnejších jazykových javov príznačných pre cirkevné písomnosti slovenskej vojvodinskej inteligencie. Uplatnené sú nasledujúce vedecké metódy: deskriptívna, kvalitatívna, explanačná a konfrontačná.

## JAZYKOVÁ SITUÁCIA SLOVÁKOV NA ÚZEMÍ VOJVODINY

Slováci osídľovali územie dnešnej Vojvodiny od druhej polovice 18. storočia spolu s inými národnosťami (Nemcami, Maďarmi, Srbmi, Rusínmi a i.) na podnet panovníčky Márie Terézie, ktorá zaľudňovala toto spustošené územie po bojoch s Turkami (Sirácky, 1980). V minulosti sa Slovákom na tomto multilingválnom území podarilo zachovať si svoj materinský jazyk napriek mnohým rozličným nátlakom. Podľa Marčokovej v stredoveku bola latinčina administratívnym jazykom takmer v celej Európe a okrem toho bola nositeľkou vzdelanosti, jazykom literatúry, vedy, práva a diplomacie. Dôležitú úlohu zohrala aj ako jazyk cirkvi a náboženských písomností tým, že náboženské diela (katechizmy, spevníky a modlitebné knižky), ktoré pôvodne vyšli po latincky, boli prekladané aj do národného jazyka. Koncom 18. storočia sa cisárovná Mária Terézia a jej syn Jozef II. snažili presadiť nemčinu ako spoločný dorozumievací jazyk celej monarchie, predovšetkým z praktických dôvodov, a to najmä po zavedení povinnej vojenskej služby, keďže mnohonárodnostné vojsko nerozumelo vojenským povelom. V Uhorsku sa ako reakcia na germanizáciu z konca 18. storočia začalo prebúdzat maďarské národné povedomie (Marčoková, 2023: 151 – 152). Podľa zákona z roku 1840 bola maďarčina uzákonená ako jazyk uhorskej štátnej a miestnej správy, aj ako vyučovací jazyk na školách všetkých stupňov (Marek, 2011: 33). Od jej vzniku v štyridsiatych rokoch 19. storočia Slováci v dnešnom vojvodinskom prostredí používali štúrovskú spisovnú slovenčinu a v matičných a pomatičných rokoch tzv. opravenú štúrovskú slovenčinu (na podklade Hattalovej kodifikácie) (Dudok, 1989: 82). Pokus o maďarizáciu a asimiláciu nemaďarských národov a národností sa najsilnejšie, až násilne presadzoval po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867 – 1918). Maďarizačné zákony sa realizovali najmä v rokoch 1875 – 1890 za vlády ministerského predsedu Kolomana Tiszu, keď bola zakázaná aj činnosť Matice slovenskej v Martine (Daniš, 2005: 70).

Protestantizmus presadzoval princíp národných jazykov v náboženských

obradoch (namiesto latinčiny). U evanjelikov vo vojvodinskom prostredí biblická čeština (normalizovaný variant českého jazyka) fungovala ako spisovný jazyk. Oficiálne bola uznaná a používaná ako bohoslužobný a úradný jazyk slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi v Uhorsku rozhodnutím evanjelickej synody, zákonodarného a najvyššieho orgánu evanjelickej cirkvi v rokoch 1610 a 1614 (Обшуст – Кузмановић, 2019: 74 – 76). U evanjelických Slovákov bibličina predstavovala posvätnú funkciu symbolu viery (Doruľa, 2015: 13).

Pohrebné básne Jána Mičátka zhrnuté v rukopisnej zbierke *Morena* sú dokladom o kreatívnom zvládnutí dobového literárneho a cirkevného jazyka dolnozemsých Slovákov – **biblickej češtiny**. Pojmy bibličina a biblická čeština sa dnes používajú v historickej, literárnovednej a publicistickej tvorbe spravidla na označenie češtiny používanej slovenskými evanjelickými vzdelancami v 18. – 19. storočí. Išlo o normalizovaný variant kultúrnej češtiny na Slovensku, v akej sa použila v Biblii vydanéj v Kraliciach pri Prahe v rokoch 1579 – 1593. Spisy v biblickej češtine sa tlačili českobrabským pravopisom, ktorý už bol diakritický. Biblická čeština sa vo vojvodinskom prostredí silne slovakizovala. Poslovenčovanie sa uskutočňovalo vo všetkých jazykových rovinách – nielen v lexikálnej a gramatickej rovine, ale i vo výslovnosti, nadobudnúc mäkký prízvuk slovenských nárečí. Preto ho niektorí autori nazývajú biblickou slovenčinou (Botík, 2016: 68).<sup>8</sup> Je dokladom o prirodzenej dominancii slovenčiny v slovenskom jazykovom vojvodinskom spoločenstve v období po slovenskom národnom obrodení a po uzákonení spisovnej slovenčiny v roku 1843 a jej úprave v roku 1852. Evanjelici používali biblickú češtinu až do uzákonenia štúrovčiny – spisovnej slovenčiny kodifikovanej Eudovítom Štúrom v polovici 19. storočia.

V podmienkach odlúčenosti vojvodinských Slovákov od materskej krajiny po prvej svetovej vojne a v novutvorenom štáte sa Slováci a Česi snažili organizovať spoločné združenia a zväzy (Československý zväz v Juhoslávii, Ústredný spolok československých žien). Po jeho zániku kontakt s českým jazykom pretrvával iba v cirkevných bohoslužbách používaním spevníka v biblickej češtine. Publikovaním *Slovenského evanjelického spevníka* (1992/1993) bol v slovenskom evanjelickom prostredí komplexne dokončený jazykový prechod z bibličtiny do slovenčiny a uzavrela sa tým kapitola oficiálneho fungovania tohto špecifického jazykového fenoménu v slovenských (aj českých) jazykových dejinách (Nábělková, 2002: 71, 85). Tým sa celkom prerušil styk vojvodinských Slovákov s češtinou, takže z toho dôvodu jestvuje značný počet slov, ktoré sú

<sup>8</sup> O jazykovej situácii Slovákov na Dolnej zemi pozri: Marčoková, 2023: 141, 152 – 164, 282.

známe bežnému čitateľovi na Slovensku, ale nie príslušníkovi dnešného slovenského vojvodinského spoločenstva. Na vysvetlenie týchto slov sme použili *Historický slovník slovenského jazyka*<sup>9</sup> a *Slovník spisovného jazyka českého*.<sup>10</sup>

### JAZYKOVÝ ASPEKT POHREBNÝCH BÁSNÍ *MORENA*

Zbierka pohrebných básní *Morena* má celkovo 112 strán a spolu je v nej 42 valedikcií. Väčšinu z nich napísal sám Ján Mičátek (32). Do svojej zbierky zaradil aj dve valedikcie, ktoré napísal evanjelický farár a senior Jan Janata, kým s jednou valedikciou sú v zbierke zastúpení: český spisovateľ František Ladislav Čelakovský, kysácky učiteľ Ladislav Urban, petrovskí učiteľia Pavel Šuška a Ján Garay, novosadský učiteľ Ján Tobiáš Langhoffer, hložiansky učiteľ Ferdinand Rohoň a kandidát bohoslovnia Bohdan Kutlík.

Zbierku pohrebných básní Jána Mičátka môžeme považovať za súčasť slovenského literárneho dedičstva a vzácny zdroj historických informácií. Tieto pohrebné verše sú dokladom o kultúrnej úrovni slovenskej inteligencie, farárov a učiteľov a svedectvom o pulzovaní nielen cirkevno-náboženského života, ale (v cirkevných rámcoch) aj spoločenského a kultúrneho života v slovenských vojvodinských osadách.

V nasledujúcom texte sa podrobnejšie budeme zaoberať jazykovým aspektom týchto pohrebných veršov so zreteľom na pravopis, samohláskový a spoluhláskový systém, morfológickú, lexikálnu a syntaktickú rovinu. V pokračovaní uvádzame príklady zo zbierky *Morena*, ktoré svedčia o prelínaní biblickej češtiny a dobovej slovenčiny, alebo tradičného a živého v dobovom jazyku vojvodinských Slovákov v druhej polovici 19. storočia.

#### **Pravopis:**

- a.) Graféma *ů*. Ide o typickú českú grafému, ktorá sa používa namiesto dvojhlásky *ó* (*vůli, nemůž, půjdete, můj*) alebo ako koncovka genitívu množného čísla mužského rodu neživotných podstatných mien (*dnů, stanů, hříchů*). Avšak v texte nájdeme aj slová, v ktorých sa používa dvojhláska *uo* a jej zápis v podobe grafémy *ô*, napr. *môj, večitô, uživanô, tichô*.

<sup>9</sup> Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=hssj>

<sup>10</sup> Dostupné na: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?db=ssjc>

- b.) Graféma *ě*: *světa, věřím, ráme, Páně, službě, chrámě, mně, domě, tě, tobě, pilně, zdě, hojně, jistě, plněna, kde, slávě, městě, přítelkyně, ještě, posledně, opět*. V texte sa táto typická česká graféma nepoužíva dôsledne a namiesto nej sa používa aj graféma *e*: *spechá, večné, verících, člověk, trpělive*.
- c.) Fonetický zápis slov: *ľachko* (ľahko), resp. používanie pravopisných variantov, napr. *nebespečenstvo – nebezpečenstvo, veť – ved', leš – lež, príliš – príliž, slatký – sladký, Jerusalem – Jeruzalem*.
- d.) Na označenie fonémy *i* sa používajú dve písmená: *i, y*. Napríklad *radý, šťastný, sladký, zosnulý, z biedy nevykúpi, slzy a vzdychy, zbožnými slovami, milo víta, moji příbuzní*.
- e.) Na označenie mäkkej spoluhlásky sa používa mäkčeň: *peňiaze, dnes, riecti, v něho, dñi, klad'e, ľebo*. Avšak tento princíp autor neuplatňoval dôsledne, v texte nachádzame veľa slov, kde sa už uplatňoval funkčný princíp spisovnej kodifikácie po reforme. To znamená, že tieto konsonanty sa neoznačovali mäkčeňom pred *i, í, e* a dvojhláskami, napr. *domnieváme, svete, nádeje, vidiet'*.
- f.) Nedôsledné používanie čiarky pri vypočítavaní: „Bolešť nemoc ľúta nehoda trápenie“ „Dobrá drahá duša, šlechtná příjemná“, „Malých velkých, mladých dávných“, „riastlo kvitlo rodilo“ „smútky bôle žiale strasti“.
- g.) Zápis slovného spojenia pán Boh / Pán Boh striedavo s malým alebo veľkým začiatočným písmenom. V prepísanom texte sme použili vždy veľké začiatočné písmeno.
- h.) Keďže ide o rukopisný záznam, niekedy sme si neboli istí, či v pôvodnom rukopise autor zaznačil dĺžeň alebo bodku (v predspisovnom období sa obidve znamienka používali na zvukové označenie osobitosti hlások). V našom prepise sme v takých prípadoch slovo zapísali podľa súčasných pravopisných pravidiel.

### Fonetická rovina:

#### Samohláskový systém

- a) Otvorená samohláska *ä*: *jäseň, hräb, zkäde, berä, vyrábä, v predsävzetí, v stästi, pri pohräbu, tebä, dopräj, boläst', hlädí, zblädlo, sebä, modlit' sä, däsi, zvädly, švägrinou*.

- b) Dvojhlásky *ia, ie, uo*: *biedný, tiecť, čkanie, slatkô, večitô*; v prípade dvojhlásky *ô* ide častokrát o slová ovplyvnené stredoslovenským nárečím. Napriek tomu, že sa v týchto básňach dvojhlásky často používajú, v niektorých slovách ešte chýbajú: *víc* (viac), *mreme* (mrieme), *beres* (berieš), *žadost'* (žiadost'), *žaden* (žiaden), *obsáhnut'* (obsiahnuť), *vira* (viera), *utres* (utrieš), *cést* (ciest).
- c) Nedodržiavanie zákona rytmického krátenia, ktorý je typickým pravidlom kodifikovaného slovenského jazyka: *búril, oplakávajú, kvilí, kviliacích, lúčíc, miní, verícich, dúfajících, dúfání, s virú, prikrý, povážite, oslabujúcim, krásné, obtížný, milovnícé, narikání, dávní, cítí, bližním, čierný, obcování, sprovádzáme, namáhání*.
- d) Hláskové obmeny samohlások v slovách, napr. *velmo – veľmi, cirkev – církev, Buh – Búh – Bôh – Bůh, dietky – dítky, tobe – tebe*.
- e) Kvantita samohlások je nedôsledná, napríklad absentuje v slove *pomahala* a na druhej strane sa používa v niektorých slovách na neobvyklom mieste: *skusí, smútna*.

### Spoluhláskový systém

- a) Spoluhláska *ř*: *přítel, dobře, příti, věřím, rodiče, kříž, při, bratři, přátelé, patří, přibytků předcházejí, hořem*. Túto typickú českú grafému autor nepoužíva pravidelne, v texte nachádzame aj prípady zápisu (a predpokladáme aj výslovnosti) *r*: *presvaté, příčiny, přivede*.
- b) Zdvojené spoluhlásky: *panna, rodinný, radda, onnej stranny, rolla, vinnica, nevinniatka*.
- c) Mäkké *t'* na konci slovies v neurčitku, napr. *tiecť, dávať, skonávať, radovať*, ale aj v podstatných menách, napr. *mladosť, márnosť, přítel'*, i keď ojedinele možno nájsť aj podstatné mená s tvrdou koncovou spoluhláskou *t*, napr. *vernosť, priateľ*.
- d) Hláskové obmeny spoluhlások v slovách, napr. *amen – ameň*.
- e) Spoluhláska *ř*: na rozdiel od češtiny sa v texte stretáme aj s touto spoluhláskou, napr. *přítel', učitel'*, i keď ju nenájde v slovách s koncovkou *-a*, napr. *Stvoritela, vela*.

### Morfologická rovina:

- a) Pri skloňovaní slovies v 1. osobe singuláru prítomného času používa autor koncovku *-m* namiesto českej koncovky *-i*: *plesám, dekujem*.

- b) Slovesá v 1. a 3. osobe plurálu majú variantnú koncovku *-li/ly*: *sevrelý, plnily, spadly, potkaly, zakryly, ozdobovaly, usmievaly, byly, zatriasly, treskly, vyschly, ostaly, oplakaly, ozvaly, prestaly*, ale aj: *žili, rozlúčili, patrili, znali, predišli, oplakali, museli, mohli, prežili, prokázali, vzali, zabudli*.
- c) V nominatíve plurálu mužského rodu sa používa koncovka *-é*, napr. *otcové, rodičové*.
- d) Datív singuláru mužského rodu životných podstatných mien má koncovku *-u*, napr. *starcu (a ruky hneď podá starcu), otcu*.
- e) Používanie vokativu s koncovkami ako v češtine: *Sestro má úprimná! Ty vojíne! Otče, matko! Manželko má!*
- f) Lokál inštrumentálu podstatných mien mužského rodu má koncovku *-ích*, napr. *v žalmích*.
- g) Genitív singuláru prídavných mien a privlastňovacích zámen ženského rodu má koncovku *-ej*: *tvej smrti, mladej manželky*.
- h) Akuzatív singuláru prídavných mien a privlastňovacích zámen ženského rodu má koncovku *-ou* ako v češtine: *(Mne pán si koupil draze /svou mzdou... tu smutnou duši mou.*
- i) Inštrumentál singuláru prídavných mien ženského rodu má koncovku *-u/ú*: *nad mladú dušu, pred smrti večnú*.
- j) Osobné zámená v genitíve a datíve plurálu majú českú podobu *jich, jim*, napr. *matka ktorá jích pod srdcom nosila, myslia že jím príde*.
- k) Na rozlišovanie tvarov prídavných mien podľa vzoru pekný v jednotnom a množnom čísle sa používa *y, ý/i, í*, napr. *smútny manžel, buď šťastný, drahí moji, naši príbuzní, zůstanete poslušní a verní a pod*.
- l) Predložky *s/so, z/zo* sa nezapisujú foneticky, ale podľa spájania s inštrumentálom a genitívom: *z srdce mého, s tými dieťkami*.
- m) Tvary prídavných mien a prísloviak sú často ovplyvnené stredoslovenským nárečím: *slatkô, tichô, uživanô, večitô, skvelô, vyjasnenô, zbúrenô*.
- n) Tvary s prechodníkom, trpným a činným prídavným, napr. *radujúc sa z neho, lúčiť se teď s Vámi, primúc milé potešení, on oslabujícím dodáva posilku, navštívený dome zármutkem žalosti*.

#### Lexikálna rovina:

- a) Využívajú sa varianty slov, napr. *smrtník – smrtník, přítel – priateľ*.

- b) V pohrebných básňach je použitých viac ako 130 českých slov, napr. *jestli, podej, zítra, lze* atď. Väčšinu z nich dolnozemskí Slováci nepoužívajú a už im ani nerozumejú. Tieto slová vysvetľujeme v poznámkach pod čiarou.
- c) V básnických textoch sa nachádzajú aj slovenské slová, ktoré dnes nepredstavujú aktívnu slovnú zásobu vojvodinských Slovákov, napr. *nemluvniatko*. Preto sme ich takisto vysvetlili v poznámkach pod čiarou.
- d) Aj dnes sa v nárečovom prejave Slovákov v Kysáči používajú slová, ktoré potvrdzujú určitú zakonzervovanosť vojvodinskej slovenčiny a jej príbuznosť so stredoslovenským nárečím. Tieto slová nájdeme aj v Mičátkovej zbierke: *trpelive, zošoptali, slatkvô, zbürenô, chlapčok*.

### Syntaktická rovina:

- a) Netypický slovosled: *Pán mi sa ukiazal; zjevil mi sa; z srdce mého; vidia matky rakev*.

### ZÁVER

Pravopis Jána Mičátka v zbierke pohrebných básní *Morena* je diakritický (zvukové osobitosti hlások sa označujú písmenami s rozličnými znamienkami obyčajne nad písmenom, v textoch Mičátkových pohrebných básní ide o dĺžne, mäkkene a bodky). Je osnovaný na fonematickom (hláska je schopná rozlišovať význam slov a tvarov), morfematickom (jednotná podoba slov a morfém na rozdiel od výslovnosti, kde môže dochádzať k spodobovaniu), gramatickom (rozlíšenie tvarov nominatívu singuláru a plurálu prídavných mien vzoru pekný) a etymologickom (písanie *i/y* podľa pôvodu slov) princípe. Používa aj grafémy *y, ý, ě*, mäkkosť spoluhlások sa označuje mäkčeňmi, i keď dodržiavanie tohto princípu nie je dôsledné. V samohláskovom systéme sa používa aj otvorená samohláska *ä*, tiež dvojhlásky *ia, ie, uo (ô)*. Pravopis charakterizujú kvantitatívne opozície *a – á, o – ó, e – é, u – ú, i – í, y – ý*, ako aj dvojhlásky *ia, ie, uo*. Spoluhláskový systém tvoria mäkkostné opozície *d – d', t – t', n – ň*, zriedkavo sa objavuje aj opozícia *l – l'*; znelostné opozície *p – b, k – g, s – z, c – dz, t – d, t' – d', č – dž, š – ž, ch – h, f – v*; labializované opozície *s – š, z – ž, c – č, dz – dž* a znelé sonóry *m, n, r, j.*, svoje zastúpenie v texte má aj typická česká spoluhláska *ř*. Uplatňovanie rytmického zákona ešte nie je dôsledné, pretože pretrváva vplyv češtiny. Skloňovanie a časovanie ohybných slovných druhov rešpektuje jednak



vtedajšiu kodifikovanú slovenčinu, ale aj normalizovanú podobu biblickej češtiny. V lexike sa používajú jednak slovenské, jednak české slová, ale aj slová prevzaté z latinčiny, nemčiny a maďarčiny. Slovosled v slovných spojeniach a vo vetách je inverzný a z pohľadu dnešnej slovenčiny umelý a neprirodzený, čo je pravdepodobne dôsledkom vplyvu latinčiny a nemčiny, ale tiež autorovej snahy vytvoriť poetický, emocionálny a rýmovaný text.

Jozef Maliak považuje Jána Mičátka za jedného zo zaslúžilých mužov, ktorí sa svojou horlivou činnosťou pričínili o mohutný prejav cirkevno-národného povedomia nášho slovenského ľudu v Báčke. Vyzdvihuje, že „svojou spisovateľskou činnosťou bol vítanou podporou literárnych podnikov a slovenských novín" (Maliak, 2000: 14). Podľa lingvistu Daniela Dudka najpočetnejšie z Mičátkových publikovaných textov sú listy na rozličné témy zo života, ktoré svojou úrovňou patria medzi kvalitné texty, bližšie k ľudovej reči a k súčasnej slovenčine ako texty mnohých jeho súčasníkov (Dudok, 1983: 19). Pri zbierke pohrebných veršov *Morena* však treba brať ohľad na špecifickosť jazykovej situácie vojvodinských Slovákov, u ktorých biblická čeština plnila posvätnú funkciu symbolu viery a bola neodlučiteľnou súčasťou cirkevných obradov. Tým sa dá odôvodniť jej účelové použitie v pohrebných veršoch Jána Mičátka.

Eleonóra Zvalená

Daniela Marčoková

#### ORTHOGRAPHY AND LANGUAGE STRUCTURE OF THE FUNERAL VERSES OF JÁN MIČÁTEK IN HIS MORENA COLLECTION

##### *Summary*

In the evangelical environment, funeral poems became an integral part of saying goodbye to the deceased, especially at the end of the 18th and in the 19th century. Ján Mičátek, who was a teacher in Kysáč, recorded 42 mostly author's valedictions written in biblical Czech and Slovak of that time. They were summarized in the manuscript collection titled *Morena Čili odobierky pri príležitostiach pohrebných V cirkvách ev. dla A. vyz. v úžitku V národe Slovenskom. Z väťša pôvodne spísal a skladał Ján Mičátek slovenský národní učitel na Kisáči V Srbskej Vojvodine Roku Pána 1862*. (Morena, Or collections on occasions of funerals In the Evangelical Church of the Augsburg Confession in the use Of the Slovak nation. Mostly originally written and composed by Ján Mičátek, a Slovak public teacher in Kisáč In Serbian Vojvodina in the Year of the Lord 1862).

Today, we do not evaluate occasional poems created in the past in terms of literary quality, artistic level or popularity. From today's readers point of view, who are primarily literary scholars, linguists and historians, content-meaning criteria come to the fore. These funeral poems, as an important historical source, are an integral part of the time period reception horizon and have primarily literary-historical, but also ethnographic value. In our work, we focus primarily on findings that will allow us to reinterpret historical data related to the language of the verses. Our primary goal was to find out to what extent biblical Czech and Slovak of that time intertwine in funeral verses. The research was focused on the extraction and analysis of the most representative linguistic phenomena that characterized the church writings of the Slovak intelligentsia in Vojvodina in the second half of the 19th century.

Valedictions represented a frequent and popular consumption of the current artistic word in the time in which they were created. These texts were complementing the traditional church ceremony and giving the funeral a more emotional and pompous character. Undoubtedly, the language in which the funeral poems were written also contributed to this. The orthography and linguistic structure of Ján Mičátek's funeral verses is at the interface between biblical Czech and the codified form of Slovak from 1843 and its modified version from 1852. Slovak elements in this manuscript appear alongside Czech ones and their frequency is relatively high, although the phenomena characteristic of the Czech language have not yet been consistently replaced by Slovak elements. From a linguistic point of view, funeral collection *Morena* represents an intermingling of traditional Czech and living contemporary Slovak elements, which testify to the education and broad-mindedness of a Slovak scholar in that time, like Ján Mičátek was. Thanks to his tireless national-awakening and cultural-enlightenment activities, Ján Mičátek is considered one of the central personalities of the cultural and educational life of the Slovaks in Vojvodina in the second half of the 19th century.

In this research, we have only outlined the issue of linguistic phenomena appearing in Mičátek's collection of funeral poems *Morena*. We assume that a similar linguistic situation would also occur in other church writings by members of the Slovak intelligentsia in Vojvodina in the second half of the 19th century, which opens up new possibilities and the need for more thorough linguistic research.

*Key words:* Ján Mičátek, Slovak teacher in Vojvodina, Kysáč, funeral verses, biblical Czech, 19th century.

Eleonóra Zvalená  
Daniela Marčok

PRAVOPIS I JEZIČKA STRUKTURA POGREBNIH STIHOVA U ZBIRCI *MORENA*  
JANA MIČATEKA

*Rezime*

U evangeličkoj sredini pogrebne pesme su postale neizostavni deo opraštanja od pokojnika, posebno krajem 18. i u 19. veku. Kisački učitelj Jan Mičatek zabeležio je 42, pretežno autorske valedikcije, napisane na biblijskom češkom i savremenom slovačkom jeziku. One su objedinjene u rukopisnoj zbirci *Morena Čili odobierky pri príležitostách pohrebných V cirkvách ev. dla A. vyz. v úžitku V národe Slovenskom. Z vätša pôvodne spísal a skladal Ján Mičátek slovenský národný učiteľ na Kisáči V Srbskej Vojvodine Roku Pána 1862.* (Morena Ili oproštajne reči u pogrebnim prilikama U crkvama evangeličkim prema Augzburškoj veroispovesti u upotrebi U narodu Slovačkom. Većinom izvorno napisao i sastavio Jan MIčatek slovački narodni učitelj u Kisaču U Srpskoj Vojvodini Leta Gospodnjeg 1862). Prigodne pesme nastale u prošlosti danas se ne vrednuju na osnovu njihovog književnog kvaliteta, umetničkog nivoa ili popularnosti. Sa stanovišta današnjih čitalaca, koji su pre svega književnici, lingvisti i istoričari, u prvi plan izbijaju sadržajno-značenjski kriterijumi. Kao dragoceni istorijski izvor, ove pogrebne pesme predstavljaju sastavni deo savremenog recepcijskog horizonta i imaju prvenstveno književno-istorijsku, ali i etnografsku vrednost. U ovom radu akcenat je stavljen prevashodno na činjenice koje će nam omogućiti reinterpretaciju istorijskih podataka vezanih za jezik dela. Primarni cilj našeg rada bio je da saznamo u kojoj meri se biblijski češki i savremeni slovački prepliću u analiziranim pogrebnim stihovima. Istraživanje je bilo usmereno na izdvajanje i analizu najreprezentativnijih jezičkih pojava karakterističnih za crkvene spise slovačke inteligencije u Vojvodini u drugoj polovini 19. veka.

U vreme svog nastanka valedikcije su predstavljale čestu i omiljenu konzumaciju aktuelne umetničke reči. Ovi tekstovi su upotpunili tradicionalni crkveni obred dajući sahrani emotivniji i pompezniji karakter. Tome je, nesumnjivo, doprineo i jezik kojim su pisane pogrebne pesme. Pravopis i jezička struktura pogrebnih stihova Jana Mičateka kreću se između biblijskog češkog jezika i kodifikovanog oblika slovačkog jezika iz 1843. i njegove modifikovane verzije iz 1852. U ovom rukopisu slovački elementi se pojavljuju pored čeških i njihova učestalost je relativno uravnotežena, iako karakteristične jezičke pojave za češki jezik još uvek nisu dosledno zamenjene slovačkim elementima. Sa lingvističke tačke gledišta, zbirka pogrebnih pesama *Morena* predstavlja kombinaciju tradicionalnih čeških i savremenih slovačkih elemenata, koji svedoče o obrazovanju i erudiciji onovremenog slovačkog pregaoca, kakav je bio Jan Mičatek. Zahvaljujući svojoj neumornoj aktivnosti na polju nacionalnog buđenja i kulturno-prosvetiteljskoj delatnosti, Jan Mičatek se smatra jednom od centralnih ličnosti kulturnog i prosvetnog života vojvođanskih Slovaka u drugoj polovini 19. veka.

U ovom istraživanju samo smo se dotakli jezičkih pojava na koje nailazimo u Mičatekovej zbirci pogrebnih pesama *Morena*. Pretpostavljamo da bi se slična jezička situacija pojavila i u drugim crkvenim spisima pripadnika slovačke vojvođanske inteligencije u drugoj polovini 19. veka, što otvara nove mogućnosti i potrebu za temeljnijim lingvističkim istraživanjima.

*Ključne reči:* Jan Mičatek, slovački vojvođanski učitelj, Kisač, pogrebni stihovi, biblijski češki jezik, 19. vek.

#### ZDROJE

\*Matriky slovenských evanjelických cirkevných zborov v Báčke. Dostupné na:  
<https://digital.seavc.rs/matriky/>

\*Historický slovník slovenského jazyka. Dostupné na:  
<https://slovník.juls.savba.sk/?d=hssj>

\*Slovník spisovného jazyka českého. Dostupné na:  
<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?db=ssjc>

(IAGNS) Istorijski arhiv Grada Novog Sada – Historický archiv Mesta Nový Sad,  
Fond 20: Zbirka porodice Mičatek

\* *Morena Čili odobierky pri príležitostách pohrebných V cirkvách ev. dla A. vyz. v úžitku V národe Slovenskom. Z väčša pôvodne spísal a skladal Ján Mičátek slovenský národný učiteľ na Kisači V Srbskej Vojvodine Roku Pána 1862*

#### LITERATÚRA

Botík, J. (2016). *Slováci vo Vojvodine*. Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.

Daniš, V. (2005). K činnosti duchovenstva, svetskej katolíckej a evanjelickej inteligencie pri vzniku slovenského katolíckeho politického hnutia. In: *Studia Historica Nitriensia*, 12, 69 – 85.

Doruľa, J. (2015). *Slováci medzi starými susedmi*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV a Slovenský komitét slavistov.

Dudok, D. (1989). Gustáv Maršall-Petrovský v dejinách spisovnej slovenčiny. In: *Život a dielo Gustáva Maršalla-Petrovského*. Ed. J. Kmeť. Nový Sad: Obzor, s. 81 – 93.

Hronec, V. (1972). Pohrebné verše Jána Kutlíka. In: *Nový život*, roč. 24, č. 1, január – február s. 66 – 74.

Jónasová, A. (2010). Rukopisná pohrebná báseň z roku 1753. In: *Knižnica*, roč. 11, č. 8, s. 34 – 38.

**Sanja Maričić Mesarović\***  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

УДК: 791.633-05 Alomodovar.:159.953.34  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2525  
orcid.org/0000-0002-5306-9517  
Originalni naučni rad

**Gordana Smuda**  
Udruženje dramskih umetnika Srbije

## **PRIZIVANJE DUHOVA PROŠLOSTI – KALEIDOSKOP SEĆANJA U FILMSKOM OSTVARENJU „BOL I SLAVA” (2019)**

Rad se bavi filmskim ostvarenjem „Bol i slava” (šp. Dolor y gloria) iz 2019. godine proslavljenog španskog režisera Pedra Almodovara. Reč je o njegovom najličnijem i najintimnijem filmu (Labarthe, 2022) čija radnja prati priču o filmskom reditelju i scenaristi na zalasku karijere koji preispituje svoj život, iskušenja i očekivanja nakon postignute slave. U ovom radu film posmatramo kao tekst koji je zasnovan na scenariju te u analizi tragamo za flešbekovima, tehnikom vraćanja radnje u prošlost dok protagonista rekonstruiše svoj život kroz epizode iz različitih životnih perioda. Bol na koju aludira naslov filma je i fizička i duševna, a postignuta slava ne toliko oslobađajuća. Shvatamo da slavu neminovno prati i bol. Budući da nalazimo podudaranja u životu samog režisera i životu njegovog protagonista, u istraživanju se bavimo i autofikcijom.

*Кljučне речи:* „Bol i slava”, Pedro Almodovar, flešbek, tretman prošlosti, autofikcija, umetničko stvaranje.

U ovom radu sledimo ideju Nikoline Zobenice (2018: 103–104) koja smatra da se film može posmatrati kao četvrti književni rod jer se zasniva na štampanom književnom tekstu tj. scenariju i koja ističe da se filmovi zasnivaju na naraciji te da se mogu proučavati sa raznih aspekata. Almodovar otkriva da je još kao mali znao da će biti pisac. „Ako sam u nešto bio siguran, bilo je to da ću se baviti pisanjem, ono u šta nisam bio siguran, bilo je koliko sam dobar u tome” (Almodovar, 2023: 12). Takođe struktura sistema delovanja filma odgovara strukturi delovanja književnosti: produkcija – posredovanje – recepcija – prerada (Abraham i Kepser, 2006, prema Zobenica 2018: 104). Mi se u ovom istraživanju bavimo analizom flešbekova, putovanja u prošlost glavnog junaka, proslavljenog režisera koji preispituje svoj život, iskušenja i očekivanja nakon postignute slave.

Dvadeset prvo filmsko ostvarenje Pedra Almodovara (šp. Pedro

---

\* [sanja.maricic.mesarovic@ff.uns.ac.rs](mailto:sanja.maricic.mesarovic@ff.uns.ac.rs)

Almodóvar) „Bol i slava” (šp. *Dolor y gloria*, 2019) veoma je zaintrigiralo svetsku filmsku publiku, ali i kritiku. Almodovar je 2019. godine premijerno prikazao svoj novi rad, dramu o filmskom reditelju i scenaristi po imenu Salvador Maljo (šp. Salvador Mallo). Salvador je reditelj na glasu u Španiji, trenutno na zalasku svoje karijere, koji putuje u prošlost i rekonstruiše svoj put kroz epizode iz različitih perioda svog života. Njegovo detinjstvo pedesetih godina XX veka vezano je za špansko selo u kom se suočava sa svojim prvim čežnjama, a drugi vremenski period koji evocira jeste onaj u kom se sreće sa zreloom ljubavi u Madridu osamdesetih, kada otkriva i prvu veliku bol (šp. *dolor*). Ova bol dobiće svoje oslobađanje, kroz period ponovne kratke slave (šp. *gloria*), a uz pomoć glumca sa kojim nije saradivao više od trideset godina, tačnije od poslednjeg filma koji su uradili zajedno, a koji je zabeležio veliki uspeh i obeležio karijere i jednog i drugog. Bol je u ovom filmu i fizički jer reditelj sve teže snima filmove, sve ređe piše. Njegovo zdravstveno stanje i svakodnevnica su potpuno pod uticajem snažnog bola koji oseća svakodnevno. U razgovoru sa svojom odanom saradnicom Mercedes (šp. Mercedes) Salvador kaže:

*No quiero escribir si después no puedo rodarlo* (49: 26).  
(‘Ne želim da pišem ako posle ne mogu da snimam.’)

Druga bol, ona duševna, predstavlja sećanje na veliku ljubav sa mladićem, ljubav koja je prošla teški izazov u vidu partnerove zavisnosti od heroina i na tom izazovu pala. Sve ovo ukazuje na to da u filmu svakako ima više bola nego slave (Bradshaw, 2019).

Film počinje neobičnom špicom u kojoj se prelivaju i preklapaju boje i koja nas uvodi u Almodovarov univerzum. To je slika koja je razbijena na delove, nema posebno značenje po sebi, već predstavlja oblike koje je na taj način moguće videti samo kroz dečju igračku – kaleidoskop. Kako se prepliću oblici i pretvaraju jedan u drugi, tako nas Almodovar uvodi u priču o čoveku kome je operisana kičma, na šta ukazuje ožiljak na leđima, dok on pluta u vodi bazena. Već u prvoj sceni dešava se povratak u prošlost. Dok on meditira, voda bazena se pretvara u tekuću plitku vodu, reku. Naš protagonista, filmski reditelj u kreativnoj blokadi, onespособljen da snima zbog jakih bolova u kičmi, priseća se davnih, bezbrižnih dana svog detinjstva. U sceni u koju nas odvodi (2:40), četiri žene<sup>1</sup> peru veš na reci, a on kao dečak nalazi se na leđima svoje majke Hasinte (šp. Jacinta)<sup>2</sup>. Na

<sup>1</sup> Jednu od žena koje na reci pevaju dok peru i šire veš glumi poznata španska pevačica Rosalija (šp. Rosalía).

<sup>2</sup> Majku iz mladih dana glumi Almodovarova muza Penelope Krus (šp. Penélope Cruz)

dečakovom licu se javlja izraz sreće kada ugleda ribice u reci. Žene pevaju dok prostiru veš da se suši.

Ovi pokreti boja na platnu u vidu pretapanja na početku filma su pojačani animacijom koja dodatno naglašava dečji odnos prema stvarnosti, a ceo film i jeste život prikazan kroz oči dečaka. To je i način da španski filmski reditelj, protagonist filma, koji se suočava sa kreativnom krizom u stvaralaštvu izađe kao pobednik svojih sećanja. U flešbekovima se kroz čitav film smenjuju upečatljivi i ključni događaji njegovog života. Ovi flešbekovi nas vode u period ranog detinjstva u kom Salvador dobija svoje prve životne lekcije u selu u kome odrasta. Ako pod stilom podrazumevamo „splet crta određenoga filma ili skupine filmova pomoću kojih se može odrediti neka prepoznatljiva individualnost”, kako navodi Turković (2005: 230), onda je ovaj Almodovarov film svakako deo skupine sa još dvadeset filmova koje je režirao pre ovog, a čiji elementi čine njegovu prepoznatljivu individualnost i stoga ga možemo nazvati almodovarovskim.

U drugoj sceni koja je smeštena u sadašnje vreme, kada je Salvador u zreлом životnom dobu, nakon scene plutanja u bazenu sreće koleginicu, glumicu koja ga pita nešto vezano za posao. Ova scena je okidač za pokretanje priče koja se desila trideset i dve godine ranije, kada je snimio svoje remek-delo, film „Ukus” (šp. Sabor). Filmoteka želi da prikaže restauriranu verziju filma na čiju premijeru je pozvan i sam reditelj, ali i glavni glumac sa kojim se nije rastao u najboljim okolnostima nakon premijere. Od tada Salvador nije video protagonistu svog filma, Alberta Krespa (šp. Alberto Crespo). Dodatna referenca prema prošlosti je to što, kada je film snimljen, reditelj nije dobio od glumca ono što je tražio i očekivao i tada nije bio zadovoljan načinom na koji je Alberto odigrao svoj lik.

*El cabrón nunca hizo el personaje que yo había escrito. (06:09).*  
(‘Kreten nikada nije interpretirao lika kog sam ja napisao’).

Sada, trideset godina kasnije, nakon što je ponovo odgledao film, Salvador konačno shvata da je glumac dobro uradio svoj posao i da je njegova interpretacija mnogo bolja nego što je on mislio. Koleginica mu skreće pažnju na nešto što će se pokazati kao lajtmotiv filma:

*Son tus ojos los que han cambiado, cariño. La película es la misma (06:37).*  
(‘Tvoje oči su te koje su se promenile, dušo. Film je isti.’)

Tada u naraciji dolazi do novog povratka u prošlost (7:45) – sa scene pijaniste<sup>3</sup> u restoranu gde je sreo koleginicu dešava se prelaz u prošlost, na scenu u kojoj klavir svira otac Hose Marija (šp. José María) i vrši odabir dečaka za školski hor. Pre nego što počne da peva sveštenik obaveštava dečaka da će svoju naklonost prema Bitlsima i filmskoj muzici morati da usmeri ka onoj manje paganskoj. Salvador tada postaje solista hora.

Zbog toga će postati neuk za određene oblasti, poput geografije, istorije, nauke i istorije umetnosti, koje su se izučavale na časovima koje je propuštao zbog proba hora. Međutim, ispostaviće se da će Salvador savladati geografiju<sup>4</sup> putujući sa svojim filmovima po Španiji, ali i po čitavom svetu, dok će anatomiju svog tela<sup>5</sup> upoznati kroz bol i bolesti od kojih je patio tokom života, glavobolje, bolesti mišića i kostiju posebno.

Salvador odlučuje da ode da poseti glumca sa kojim je radio film „Ukus” da bi ga ovog puta pozvao da zajedno predstave restauriranu verziju filma, što na premijeri nije želeo. Tokom posete kolegi glumcu Salvador prvi put proba heroin<sup>6</sup> i vraća se u prošlost (17:10) odakle ga zove majka u hol stanice gde će prespavati Novogodišnju noć (šp. La Nochevieja). Njihovo putovanje ka domu je simbolično na noć uoči Nove godine koju oni provode na stanici, ali uz vatromet koji gledaju na nebu. Dok majka očajava zbog situacije u kojoj se nalaze, Salvadoru se mesto sviđa. Ovde se prvi put spominje Salvadorov otac koji je, kako saznajemo, u vojsci naučio razne stvari: da zašije, zakrpi, ispegla. Salvador ističe da ne želi u vojsku. Samo na trenutak ga iz sećanja u realnost vraća prijatelj glumac da bi mu skrenuo pažnju da ne zaboravi da diše.

Osim flešbekova, prikaza sećanja, kojih je na samom početku filma četiri, dodatna vraćanja u prošlost su i na dijaloškom nivou u razgovoru sa kolegicom o filmu i premijeri od pre tridesetak godina. Vraćanja u prošlost su najčešće u period Salvadorovog detinjstva, dakle, u period od pre pedeset godina. Iz tog vremena je i naredni flešbek (20:09) koji ide do trenutka kada su majka i mali Salvador

---

<sup>3</sup> Pijanistu glumi Almodovarov životni partner, glumac Fernando Iglesias (šp. Fernando Iglesias)

<sup>4</sup> *Con el tiempo me hice director de cine y empecé a aprender geografía española viajando para promocionar las películas que dirigí* (10:07).

(‘Vremenom sam postao filmski reditelj i počeo sam da učim špansku geografiju putujući na promocije svojih filmova’).

<sup>5</sup> *Empecé a conocer mi cuerpo a través del dolor y las enfermedades* (10:26).

(‘Počeo sam da upoznajem svoje telo kroz bol i bolesti’).

<sup>6</sup> Poznato je da se flešbekovi mogu doživeti kao posledica uzimanja halucinogenih sredstava i opijata.



doputovali do svoje nove kuće, gde ih čeka otac i vuče stvari na improvizovanim kolicima. Na putu ka novom domu, mali Salvador primeti momka koji kreči nadzemne delove neobičnih kuća pod zemljom. Naime, celo selo živi u belim pećinama. Odatle se vraćamo u sadašnjost, u Salvadorov stan u kome živi u Madridu. Tu mu ubrzo uzvraća posetu glumac koji iskoristi priliku da pretura po dokumentima u Salvadorovom kompjuteru dok ovaj, nakon uzimanja nove doze heroina, spava. Alberto otkriva tekst sa naslovom „Zavisnost” (šp. Adicción) u kom je Salvador pisao o prvim sećanjima iz detinjstva na filmove sa vodom jer se njih naročito dobro seća, ali i na ljubav koja će mu, ispostavlja se, obeležiti život. Albertu se tekst dopada, ali Salvador ne želi da ga glumac izvodi na sceni jer, kako objašnjava, nije u pitanju dramski tekst, već tekst koji je napisao kako bi zaboravio. Taj tekst predstavlja autofikciju, a Salvador ne krije da želi da zaštiti svoj identitet, jer je tekst ispovedne forme.

Ovde se možemo osvrnuti na glavnu liniju analize ovog filma – autofikciju. Delovi filma kada svetski poznat scenarista i reditelj iz Madrida radi novi film o reditelju koji ima probleme sa kičmom zbog kojih ne može niti da piše, niti da snima filmove, dok istovremeno sve navedeno i sam Almodovar proživljava, jesu velika inspiracija za analizu biografskih elemenata u ovom filmu. Otkrivamo da je Salvador Maljo autofiktivni režiser ušao u depresivni ciklus nakon majčine smrti i operacije kičme. Naime, Almodovarova majka je preminula 1999. godine. Kao najbolji predstavljatelj, analitičar i tumač vlastitog načina rada i filmova (Pajan, 2004: 17), Pedro Almodovar govori da je početak rada na ovoj priči svakako obeležilo njegovo detinjstvo u okrilju Frankovog režima, ali da su događaji fiktivni, usaglašeni sa kontekstom, tako da su se ovakvi mogli desiti, čak i ako nisu (Rojas Weiss, 2019). Kada majka u filmu govori o načinu na koji želi da bude sahranjena, Almodovar napominje da je u pitanju razgovor koji je majka imala sa njegovom sestrom, a ne sa njim i da joj je ukrao sećanje (Turan, 2019). U tome leži moć Almodovarovog dela, što ne možemo biti sigurni šta je fikcija, a šta ne – u tome je čar.

„Kad god pokušam da ubacim nešto što mi je vrlo blisko, jednostavno ne ide, nema snagu. Verovatno izmišljam drugu vrstu stvarnosti, neki univerzum paralelan sa mojim, a on, spolja gledano, izgleda stvarno” (Pajan, 2004: 23).

Naime, godine najvećeg uspeha Almodovarovih filmova poklapaju se sa onim u kojima je snimljen film „Ukus”, reditelj je istog seksualnog opredeljenja kao i protagonista filma „Bol i slava”, scenografija stana u kom živi filmski lik Salvadora je rađen prema Almodovarovom stanu u Madridu, gotovo je replika, uključujući i umetnička dela koja se nalaze u njemu, a kostim je delimično sastavljen od delova garderobe Pedra Almodovara. Prekid saradnje Almodovar je

imao sa svojim dobrim prijateljem i glumcem Antonijom Banderasom (šp. Antonio Banderas) koji maestralno iznosi ulogu Salvadora<sup>7</sup> (Turan, 2019; Rojas Weiss, 2019), ali usled svetske slave koju je glumac postigao a ne zbog zahlađenja odnosa, na šta ukazuje i činjenica da na pitanje o budućoj saradnji sa Banderasom, Almodovar u davnom intervjuu ne odbija tu mogućnost:

„Voleo bih, ali sada je njegov status mnogo viši nego kada je bio u Španiji. Ipak, znam da bi on to voleo i, ako se ukaže prilika, pričaćemo o tome.” (Pajan, 2004: 26).

Do njihove ponovne saradnje je došlo u više navrata od tada. Pre pauze u saradnji Antonio Banderas glumi u sledećim filmovima koje je režirao Pedro Almodovar: „Lavirint požude” (Laberinto de pasiones, 1982), „Matador” (Matador, 1986), „Zakon želje” (La ley del deseo, 1987), „Žene na ivici nervog sloma” (Las mujeres al borde de un ataque de nervios, 1987) i „Veži me” (Átame, 1989). Nakon toga Antonio Banderas gradi uspešnu karijeru u Holivudu. U toku XXI veka dvojica umetnika su saradivali u tri filmska ostvarenja: „Koža u kojoj živim” (La piel que habito, 2011), „Slučajni ljubavnici” (Amantes pasajeros, 2013) i konačno, „Bol i slava” (Dolor y gloria, 2019).

Kada govorimo o Banderasovoj ulozi Salvadora Malja, Taljeriko (Tallerico, 2019) smatra da onoliko poverenja koliko Almodovar polaže u Banderasa, toliko mu je to poverenje uzvraćeno jer ni u jednom trenutku ne deluju da Banderas glumi Almodovara. I, zaista, on kao da jeste Almodovar. Očigledno da je njihovo duboko prijateljstvo uticalo na samu interpretaciju uloge. Banderas i Almodovar su oblikovali lik na taj način da glumac i reditelj otpadaju, postaju jedno a mi postajemo uvučeni u priču o Salvadoru Malju, koji nije samo Almodovarov alter ego, već postaje potpuno realizovan, emotivan i složen lik sam po sebi.

Ono što se dogodilo tridesetak godina ranije toliko je bolno, kako za reditelja Salvadora tako i za glumca Alberta, da ta bol za njih dvojicu postaje gotovo banalna. Zato na projekciju restaurirane verzije filma „Ukus” na kraju ne odlaze ni jedan ni drugi. Ipak, neplanirano se uključuju telefonski ne bi li dali odgovore na postavljena pitanja iz publike. Upitan o odnosu sa glumcem, Salvador navodi da je „vreme tajanstveno”<sup>8</sup> i otkriva da mu je tada lik koji je Alberto odigrao delovao pogrešno jer je trebalo da igra veselog čoveka na kokainu, a energija glumca je bila uslovljena njegovim korišćenjem droge – heroinom – koja

---

<sup>7</sup> Banderas je za ovu ulogu bio nominovan za nagradu Oskar, a na Festivalu u Kanu je osvojio Nagradu za najbolju mušku ulogu (2019).

<sup>8</sup> *Mira, el tiempo es misterioso* (36:29).

drugačije deluje. Sada, nakon ponovnog gledanja filma on smatra da je pogrešio. Međutim, ova izrečena istina dovodi do novog konflikta između reditelja i glumca, koji završava žestokom svađom.

U narednom flešbeku (42:04), izazvanom upotrebom nove doze heroina, koji Salvador sada sam nabavlja na ulici, zatičemo ga kao dečaka koji sedi na stepenicama i čita kada mu prilaze momak i devojka i pitaju da napiše pismo umesto njih jer su oboje nepismeni. Njegova majka tada dogovara da Salvador drži momku časove čitanja i pisanja, a zauzvrat traži pomoć oko završetka kuhinje i krečenja njihovog novog doma. Salvador oseća radost i to je prvi nagoveštaj njegovih dečačkih čežnji i naklonosti prema istom polu, koje će dvadeset godina kasnije biti ostvarene sa Federikom (šp. Federico).

Novi flešbek (50:03) nas vodi do scene u kući njegovog detinjstva kada majku obraduje vest da će Salvador, za kog se proćulo da podučava druge, sa samo devet godina dobiti stipendiju crkve. Međutim, pronicljivi Salvador shvata da će ići u školu za sveštenike, pa saopštava majci da ne želi da bude sveštenik, niti da se školuje, već da ostane u selu.

U sceni povratka u sadašnjost Salvador se predomišlja i odnosi svoj tekst glumcu pod uslovom da ga igra bilo pod svojim imenom bilo pod pseudonimom. Priznaje mu da je reć o autobiografskom monologu i da ne želi da se stavi njegov potpis. Alberto je oduševljen i jedva čeka da počne da radi na tekstu melodrame. I iznosi ga fantastično. Radnja predstave se dešava 1981. godine. Donosi ljubavnu priću dva muškarca u Madridu kada jedan od njih saznaje da je njegov ljubavnik zavistan od heroina. Zatim se autor vraća na putovanja na koja su dva čoveka odlazila ne bi li pobegli iz Madrida i izbegli heroin: Obala Slonovaće, Havana, Meksiko Siti, između ostalih. Ipak, ispostaviće se da ljubav nije bila dovoljna da Marselo (šp. Marcelo) pobedi bolest zavisnosti:

*El amor no es suficiente. El amor tal vez mueva montañas, pero na basta para salvar a la persona que quieres (1:03:56).*

(‘Ljubav nije dovoljna. Ljubav možda može da pomera planine, ali nije dovoljna da spase osobu koju voliš’).

Tada se reditelj priseća belog zida na kome su prikazivani filmovi koje je gledao kao mali i kada se molio da se glumcima u filmu ništa loše ne desi, što naravno nije uvek uspevalo. Završava monolog idejom da, ako se Marselo i spasao, to se desilo daleko od njega, a da je njega samog spasao film. A onda se, bez flešbeka, prošlost vraća u Salvadorov život tako što se ispostavi da Marselo, koji se pominje u monodrami, sedi u pozorišnoj publici u liku Federika koji se

slučajno zatekao u Madridu u vreme izvođenja predstave. Ovaj događaj se dešava trideset godina nakon što se završila njihova trogodišnja ljubav koja se velikim delom realizovala u španskoj prestonici. Nakon završetka predstave Federiko odlazi u glumačku garderobu i predstavlja se Albertu:

*Soy Federico. El Marcelo de tu monólogo. (1:05:50)*  
(‘Ja sam Federiko. Marselo iz tvog monologa.’)

Federiko se raspituje za Salvadora kog Alberto poziva da bi ga obavestio da može da očekuje poziv, što se ubrzo i dogodi. Pod utiskom predstave kojoj je prisustvovao Federiko telefonom poziva Salvadora da bi mi rekao koliko mu je žao što je toliko propatio zbog njega. Budući da je Salvador kroz prozor video Federika kako stoji pred vratima njegove kuće, njih dvojica se te iste noći viđaju posle mnogo godina. U jednom dirljivom susretu oni ispijaju tekilu u čast pevačice Čavele Vargas (šp. Chavela Vargas), još jedne Almodovarove muze čiji su muziku nekada davno zajedno slušali.

Poseta nekadašnjeg ljubavnika kome je posvetio tekst „Zavisnost” čini da Salvador poželi da potpuno promeni svoj život. Odlazi kod doktora gde priznaje da je koristio heroin da bi lakše istrpeo bolove, ali da više to ne želi. Zatim se žali da ne može da radi iako mu umetnost nedostaje i želi da stvara, te da mu je umrla majka pre četiri godine, da je imao operaciju kičme pre dve i da se još nije oporavio od svega toga. Takođe, njegova saradnica Mercedes deli sa lekarom svoju zabrinutost da postoji mogućnost da Salvador ima tumor u grlu zbog kog se često guši. Iz tog razloga Mercedes ostaje da boravi u stanu kod Salvadora, u sobi njegove majke. Sve ovo pokreće novo putovanje u prošlost (1:24:42), u vreme pred smrt njegove majke kada je živela kod sina. Sa scene u kojoj Salvador sedi u ljubičastoj fotelji, prelazimo na scenu majke koja sedi u toj istoj fotelji. Pretapanje na to vreme je u sceni gde ga majka, očigledno ne po prvi put, upućuje u svoje želje kako da bude sahranjena.

Almodovarov univerzum istražuje odnos majke i sina. Salvador sada priznaje svojoj pomoćnici da često razmišlja o majci<sup>9</sup> i detinjstvu<sup>10</sup>. Mercedes, pak, smatra da je neobično što nikada u svojim filmovima nije govorio niti o majci niti

---

<sup>9</sup> *Últimamente pienso mucho en ella (1:27:07).*

(‘U poslednje vreme mnogo mislim na nju’).

<sup>10</sup> *También pienso mucho en mi infancia (1:27:17).*

(‘Takođe razmišljam mnogo i o detinjstvu’).

o periodu svog detinjstva<sup>11</sup>. Salvador objašnjava de je to zbog toga što se to nije dopadalo njegovoj majci. U novom skoku u prošlost Hasinta izgovara sledeću rečenicu:

*No me gusta la autoficción* (1:30:00).  
(‘Ne volim autofikciju’).

Shvatamo da je veza dečaka sa majkom veoma jaka. U gotovo svakom flešbeku majka je sveprisutna, dok se otac jednom pominje, u drugom flešbeku (19:05) i jednom pojavljuje, u sceni kada dođe po ženu i dete da ih odvede u novi dom (19:54). Pomenuti flešbek (1:27:52) predstavlja razgovor Salvadora i majke u njenim već poznim godinama, tik pred njenu smrt, o njemu kao sinu, o tome kako jedan događaj iz prošlosti on nije mogao da joj oprost, pa joj se svetio čitav život. Taj događaj je bilo slanje u školu za sveštenike, a da bi onda nakon srednje škole jedva dočekao da ode u Madrid, što mu majka zamera. Nakon što joj je preminuo suprug, Salvadorov otac, ona se ponudila da dođe da živi sa njim. Međutim, Salvador je smatrao da njegov stil života majci ne bi prijao: putovanja, snimanja, a ona bi bila sama. Majka otkriva sinu da ju je to povredilo, jer je bila spremna da se prilagodi i brine o njemu.<sup>12</sup> I baš kada shvati da je izneverio majku jer je ono što jeste<sup>13</sup> i da nije bila mnogo ponosna na njega, što ona ne negira, obećava joj da će joj ispuniti jedinu želju – da će je odvesti u selo da umre. Obećava da će brinuti o njoj i da je ovoga puta neće izneveriti.<sup>14</sup> Ipak, svojoj saradnici priznaje da je narednog dana majku odveo u bolnicu gde je i preminula, a obećanje je ostalo neispunjeno.

A onda jedna pozivnica za izložbu, koja je privukla pažnju njegove saradnice, otkriva još jedan deo prošlosti, onaj najkatarzičniji. Salvador odmah prepoznaje crtež na pozivnici. Dok ulazi u CT skener, kao u vremensku kapsulu,

<sup>11</sup> *Pero nunca has hablado de ella ni de tu infancia en tus películas* (1:27:27).

(‘Ali nikada nisi u svojim filmovima govorio ni o majci ni o detinjstvu’).

<sup>12</sup> *Habría cuidado de ti. Me habría adaptado como me he adaptado a tantas cosas, pero no quisiste y aquello me dolió* (01:32:13).

(‘Brinula bih se o tebi. Prilagodila bih se kao što sam se prilagodila na toliko drugih stvari, ali nisi želeo i to me je zbolelo’).

<sup>13</sup> *Mamá, siento mucho no haber sido nunca el hijo que tu deseabas...Te he fallado simplemente por ser como soy* (01:32:27).

(‘Mama, žao mi je što nisam bio sin kog si želela...Izneverio sam te tim što sam takav kakav sam’).

<sup>14</sup> *Esta vez no te fallaré, mamá* (1:23:09).

(‘Ovog puta te neću izneveriti, mama’).

vraća se u prošlost (1:36:05), u sceni koja je oslikana na pozivnici za izložbu. Dečak u crvenoj majici sedi okupan suncem u jedinoj osvetljenoj prostoriji njihove kuće-pećine i čita knjigu dok momak, kog inače uči da čita i piše, postavlja pločice u kuhinji. Momak, videvši dečaka okupanog suncem, odlučuje da nacrtá malog Salvadora baš kako čita knjigu. Nakon toga momak se kupa, a Salvador leži na svom krevetu, sav obliven znojem. Kada ga momak pozove da mu doda peškír, dečak pada i završava sa visokom temperaturom od sunčanice.

U sadašnjosti Salvador saznaje da ipak nema tumor i da gušenje koje ga muči može da se reši lakšim operativnim zahvatom. Odlazi na izložbu i tamo pronalazi crtež na kom je prikazan on kao dečak, uz posvetu zahvalnosti na poleđini koja ga duboko dirne. Ovo je tačka poslednjeg obrta, kada Salvador konačno počinje ponovo da piše i to delo pod nazivom „Prva čežnja” (šp. El primer deseo).

Scena operacije prevučena je patinom novih sećanja. Još pre nego što potone u anesteziju, Salvador zadovoljan što je počeo ponovo da radi, odgovara Doktoru, koji se raspituje za žánr u kom piše novo delo, da se još ne zna da li će to biti komedija ili drama. Ovde se posebno ističe odnos impulsa i opažaja, tako da opažaji pretvaraju impulse u stimuluse, a zatim i forme koje su uvek „vidljivi, čujni, mirisni, opipljivi, „okušljivi” objekti opažajnog sveta” (Stojanović, 1984: 75). Novi flešbek (1:48:15) nastaje ulaskom u anesteziju: vidimo malog Salvadora opet na onoj istoj stanici kako zadivljeno posmatra novogodišnji vatromet. Reditelj Almodovar ovde se sklanja svom filmskom liku, malom Salvadoru koji nije posmatrač, nego aktivni učesnik kroz čítav film, tako da oblikuje odraslog Salvadora i njegovu bol, ali i njegovu slavu. Intertekstualnost raste, a kulminira scenom pozorišne predstave, po modelu „predstave u predstavi/filmu”. Ova predstava takođe ima svoju dramsku funkciju u prizivanju prošlosti od pre trideset godina kada je, uporedo sa svojim prvim velikim filmskim uspehom, bio u ljubavnoj vezi sa heroinskim zavisnikom. Onda se kamera udaljava i vidimo Salvadora kako ipak snima film pod nazivom „El primer deseo” i to baš onu scenu na železničkoj stanici. Ruši se iluzija filma, ali ostaje iluzija sećanja. Drugaćijim očima. Mali Salvador putuje kroz scene sećanja, snova i heroinskih iluzija. Tako se kružna dramaturgija ovog filma vraća na onu istu tačku sećanja odakle je film i počeo u naraciji. Iako veoma fragmentarne dramaturgije, svi komadi kristala u kaleidoskopu vešto su ređani i ukrštani, scene daleke ili bliže prošlosti sa sadašnjim, uz pretapanja i prelaze preko vremena i preko prostora, spoljašnjih i prostora sećanja. Ove scene se ređaju pojačavajući napetost jedne lične drame koja nadilazi i Almodovarov život, ali i Banderasov doživljaj istog u liku koji igra.

Iako važan deo ovog filma čine scene koje u fokusu imaju smrt, najviše u

sceni smrti rediteljeve ostarele majke, upravo dečjim pristupom smrti koji ide dotle da je negira, glavni lik uspeva još jednom da pobedi samu smrt, sećanjima na prošlost u kojoj su svi živi, i to na najultimativniji način – snimanjem novog filma koji će mu produžiti život od realnih godina koje reditelj živi do besmrtnosti njegovog dela u nastanku.

„Bol i slava” formalno je sličan filmu „Hulijeta” (šp. Julieta) koji je Almodovar snimio samo tri godine ranije, a u kom se glavna junakinja vraća u Madrid svoje prošlosti, kako bi se suočila sa sećanjima i emotivnim prostranstvima koja je samo kroz umetnost moguće dokučiti i uobličiti u svom umu. Ako je suditi po naslovu filma koji su Salvador i Alberto davno snimili, „Ukus” predstavlja aluziju na estetiku koja je uvek odraz duhovnog i emotivnog bića umetnika, a veoma razvijena u svim filmovima Pedra Almodovara. Gotovo svaka scena u filmu je prekinuta flešbekom (García Catalán & Rodríguez Serrano, 2021: 100) koji nas vodi u detinjstvo protagoniste ili u drugi ključni momenat u njegovom životu. Shvatamo da slavu neminovno prati bol, na šta ukazuje i sam naslov ovog filma.

Film „Bol i slava” kroz tretman flešbekova ujedno otvara još jedan front filmskog delovanja, a to rezultuje kinematografskim delom koje na veoma jedinstven način objašnjava proces umetničkog stvaranja, odnos umetnika prema publici, kritici, struci i samom sebi i svom stvorenom opusu koji novim delom treba dostići, a još bolje nadmašiti kroz stvaralačke krize i dileme svojstvene svim umetnostima.

Almodovarovo delo implicira još jedan kvalitet umetničkog dela: da „biti autor filma ne znači nužno izmisliti i temu tog filma”, kao što u svom eseju „Pisati u slikama” iz 1928. godine tvrdi Rene Kler (Imami, 1978).

Film „Bol i slava” se može posmatrati kao deo neplanirane Almodovarove trilogije uz filmove „Zakon požude” (šp. La ley del deseo, 1987) i „Loše vaspitanje” (šp. Mala educación, 2004) – sva tri obrađuju temu čežnje i umetničkog stvaranja (García Catalán & Rodríguez Serrano, 2021: 96). U ovim filmovima su protagonisti muški likovi, za razliku od većine Almodovarovih filmova u kojima se pripovedaju priče prvenstveno ženskih likova. Reč je o duboko intimnom i ličnom delu u kome Almodovar meša autobiografiju sa fikcijom čime postiže moćan efekat (Kermode, 2019). U filmu „Zakon požude” stvorio je filmskog reditelja koji je ujedno i pisac koji provodi mnogo vremena za pisaćom mašinom kao i Almodovar. U filmu „Loše vaspitanje” obrađuje temu formalnog školovanja za dečake u vreme Franciska Franka (šp. Francisco Franco). Reditelj tvrdi da film nije autobiografski, ali da sadrži stvari koje je ili video ili su mu prepričali (Monjas, 2004). Takođe je interesantan podatak da režiser ovaj film

nije pogledao četrnaest godina nakon premijere, kao što je slučaj sa Salvadorom i njegovim remek-delom „Ukus” u filmu „Bol i slava”.

Ovim filmom Almodovar briše granice između stvarnosti i fikcije i ponovo ih ispisuje. Uvek na ivici istine, reditelj komentariše da su opisani događaji fiktivni, usaglašeni sa kontekstom, tako da su se ovakvi mogli desiti, čak i ako nisu, u čemu za filmsku publiku leži još jedna čar ovog filmskom dela.

Sanja Maričić Mesarović  
Gordana Smuđa

SUMMONING THE GHOSTS OF THE PAST - A KALEIDOSCOPE OF MEMORIES  
IN THE MOVIE PAIN AND GLORY (2019)

*Summary*

In this paper, we analyze the movie titled *Pain and Glory*, filmed in 2019 by the famous Spanish director Pedro Almodovar. According to Labarthe (2022), this is both his most personal and intimate work. The plot follows the story of a film director and screenwriter who reminisces about his life, his temptations, and expectations after achieving success and fame. For the purposes of this paper, we understand the movie as a text that is based on a script, and in our analysis, we are paying particular attention to the flashbacks. A flashback represents a technique of placing the action into the past, as, for instance, in this Almodovar's movie, the main character reconstructs his life through episodes from different life periods. We find that the most frequent flashbacks are from the period of Salvador's childhood, that is, the period of fifty years prior to the main plot's timeline. Apart from the flashbacks and memories, we also find the characters revisiting the past dialogically, i.e., in a conversational form. The pain to which the title of the film alludes is both physical and mental, demonstrating that fame is inevitably accompanied by pain. Since we find correspondence between the real life of the director himself and the life of the main character, we also analyze the examples of autofiction in this movie. Furthermore, Almodovar's universe explores the relationship between a mother and a son, while the father is barely mentioned. With this film, Almodovar erases the boundaries between reality and fiction and rewrites them. Always on the edge of the truth, the director comments that the described events are fictitious, consistent with the context, though their occurrence seems plausible.

*Keywords:* *Pain and Glory*, Pedro Almodovar, flashback, treatment of the past, autofiction, artistic creation.



## IZVOR

Almódovar, A. (producent), & Almódovar, P. (režiser). (2019). *Dolor y gloria* [film]. Španija: El Deseo.

## LITERATURA

- Almodovar, Pedro. (2023). *Poslednji san*. Prevod: Ivana Veselinović. Beograd: Laguna
- Bradshaw, P. (2019). Pain and Glory review – life meets art in Almodóvar's wistful extravaganza. *The Guardian*. Preuzeto sa: <https://www.google.com/amp/s/amp.theguardian.com/film/2019/may/17/pain-and-glory-review>
- García Catalán, S. – Rodríguez Serrano, A. (2021). La pantalla fetiche. Deseo y sublimación en Dolor y Gloria de Pedro Almodóvar. *Journal of Spanish Cultural Studies*, 22 (1), 95–110.
- Imami, P. (1978). *Filmski scenario u teoriji i praksi*. Beograd: Univerzitet umetnosti
- Kermode, M. (2019). Pain and Glory – bittersweet perfection from Pedro Almodóvar. *The Guardian*. Preuzeto sa: <https://amp.theguardian.com/film/2019/aug/25/pain-and-glory-review-pedro-almodovar-antonio-banderas-penelope-cruz>
- Labarthe, N. (2022). *Antonio Banderas et Pedro Almodovar - Du désir au double*. [dokumentarni film]. Francuska: Arte distribution.
- Monjas, CH. L. (2004). Almodóvar: «La mala educación no es autobiográfica, pero tiene cosas que vi». *La voz de Galicia*. Preuzeto sa: [https://www.lavozdegalicia.es/noticia/television/2004/03/09/almodovar-la-mala-educacion-autobiografica-vi/0003\\_2492913.htm](https://www.lavozdegalicia.es/noticia/television/2004/03/09/almodovar-la-mala-educacion-autobiografica-vi/0003_2492913.htm)
- Pajan, M. H. (2004). *Savremeni španski film*. Prevod: Jelena Petrović. Beograd: Klio
- Rojas Weiss, S. (2019). Pain and Glory is based on a true story, but it's also kind of made up. *Refinery*, 29. Preuzeto sa: <https://www.refinery29.com/en-us/2019/10/8514064/is-pain-glory-a-true-story-pedro-almodovar>
- Stojanović, D. (1984). *Film kao prevazilaženje jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Institut za film, Univerzitet umetnosti.
- Tallerico, B. (2019). Pain and Glory, review. *RogerEbert.com*. Preuzeto sa: <https://www.rogerebert.com/reviews/pain-and-glory-2019>
- Turan, K. (2019). Pedro Almodóvar's deeply personal 'Pain and Glory' could

bring his first Palme d'Or at Cannes. *The Los Angeles Times*. Preuzeto sa: <https://www.latimes.com/entertainment/movies/la-et-mn-cannes-pedro-almodovar-pain-and-glory-20190518-story.htm>

Turković, H. (2005). *Film: zabava, žanr, stil*. Zagreb: Naklada hrvatskog Filmskog saveza.

Zobenica, N. (2018). *Didaktika nemačke književnosti kao strane*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

**Maja Ćuk\***  
Alfa BK Univerzitet  
Fakultet za strane jezike

УДК: 811.111(71)-313.2.09 Atwood M.  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2526  
orcid.org/0000-0003-2873-907X  
orcid.org/0000-0003-4352-5571  
Original scientific paper

**Tijana V. Parezanović**  
Alfa BK Univerzitet  
Fakultet za strane jezike

## WILL THE HEART “GO LAST” IN THE FUTURE? ALIENATING SPACES IN MARGARET ATWOOD’S DYSTOPIAN FICTION

The aim of this paper is to analyse how the disturbing social forces affect individuals in Margaret Atwood’s dystopian novel *The Heart Goes Last*, by relying on Michel Foucault’s system of ideas on imprisonment in *Discipline and Punish* and Erich Fromm’s views on disintegration of love and faith in Western society in *The Art of Loving*. At the beginning of the book, it seems that the Positron Project, a futuristic prison, will offer an escape from post-apocalyptic misery to Stan and Charmaine, a young couple, hit by an economic collapse. However, the suburban paradise, at first glance, has gradually been exposed as a bleak and threatening place where people are kept in cramped conditions under constant monitoring and registration of data. As our analysis will reveal, the town of Consilience is the morbid urban realm where control is enforced through various mechanisms used to create “productive” and “subjected” bodies. In such a system, where the management has enticed the participants to take part in the project by offering material comforts, love has no (economic) value. The circumstances in the alienating location in the mentioned novel might be interpreted as a cautionary tale about relations of power in the current society and the world in the near future. In a metaphorical way, the author of *The Heart Goes Last* alerts to the problems by which mankind as a whole might be afflicted - the potential for abuses of power, treating people as commodities and the disintegration of real values.

Key words: dystopian fiction, the panopticon, human values, love, *The Heart Goes Last*, Margaret Atwood

### INTRODUCTION

The setting of *The Heart Goes Last* echoes dystopian tones, although the novel might be interpreted as a real-world cautionary tale about the near future that “examines self-deception and corporate control”, as John Harrison argues in *The*

---

\* [maja.cuk@alfa.edu.rs](mailto:maja.cuk@alfa.edu.rs)

*Guardian* (Harrison, Headline, 2015). The major protagonists are Stan and Charmaine who live in a desperate state in their car, scavenging for food and constantly on guard. They are among those who experience negative consequences of an economic collapse in the future. The husband, once a promising engineer, has lost his job and his wife is working in a squalid bar. The advertisement for Consilience and the Positron Project, “a social experiment” offering homes, decent jobs and secure lives seems to be a glimmer of hope for a better life. All they have to do is give up their freedom every second month. Everyone who is taking part in the project is supposed to serve a month as an inmate and a month as staff. Although Stan’s brother warns them against the idea, they sign up and start living a quiet and seemingly satisfying life in the beginning. Then, a lot of unforeseeable consequences arise from their wrong decisions and reckless attempts to find refuge from a sense of loneliness.

First, unknown to each other, they develop a strange obsession (and one of them gets involved in an affair) with their “Alternates”, the couple that lives in their house while they are in prison. Then they are blackmailed by the members of the management to take part in the initiatives that will reveal the secrets behind The Positron Project and paint a sordid picture of maltreatment and abuse. One of the curiosities about the concept is that once a couple signs the contract, they can never back out or have any contact with the outside world, so the whole arrangement seems like going to prison voluntarily. In Consilience prohibitions abound and inhabitants are monitored all the time at every corner. In a metaphorical way, the system exhibits the traits of panopticon, elaborated in Foucault’s work *Discipline and Punish*. The novel describes the system of surveillance imposed by a totalitarian social organisation that can supposedly guarantee order, but which in fact traps individuals who find themselves alienated and constricted. Furthermore, Atwood’s fifth dystopian tale also conjures up the condition of living of modern man, explained in Erich Fromm’s *The Art of Loving* where “human relations are essentially those of alienated automatons” and “everybody remains utterly alone” (Fromm, 1976: 74). The social structure of the organization and the spirit resulting from it are not conducive to creating a deep emotional bond. As our analysis will reveal, a few relationships in the novel might be interpreted as forms of pseudo-love. Does Atwood alert the readers to the disintegration of love in the current society where “the heart” might “go” forever? The aim of the paper is to analyse power relations and their effects on individuals in the twin town of Consilience/Positron in *The Heart Goes Last*, which might bear a certain resemblance to the world of (post)modern people in the near future.

MARGARET ATWOOD’S DYSTOPIAN NOVELS AND DANGER SIGNALS  
TO THE READERS

In Coral Anne Howells’ view, Margaret Atwood’s aim in dystopian works is to “send out danger signals to its readers” about “contemporary situations of cultural crisis as they suppose what *may* happen” (Howells, 2006: 161). Her first dystopian novel, published in 1985, *The Handmaid’s Tale*, has been inspiring and intriguing for artists and scholars, although it was written almost forty years ago. It contains “common generic features” which also appear in her later dystopian novels - “failed utopian visions, counter-narratives of resistance to a new prevailing order, survivors’ stories and open endings” (Howells, 2006: 162). In an era of environmental pollution and severe limitation of people’s rights, the major protagonist Offred in *The Handmaid’s Tale* is deprived of control of her own reproductive function and forcibly assigned to produce children for Commander Fred and his wife. As Coral Ann Howells points out: “Offred is a virtual prisoner in her Commander’s house, and even when she goes outside on her regular shopping trips or on the rare Handmaid’s group excursions, she is under constant surveillance” (Howells, 2006: 166). J. Brooks Bouson asserts that the Handmaids “are forced to a life of utter passivity and submissiveness”, since those who do not yield to the new regime “are severely punished or executed” (Bouson, 1993: 139). The disobedient members of the system who do not capitulate to the ideology of the regime suffer a penalty or “disappear”. As our analysis will reveal, that is not an exception in *The Heart Goes Last*.

In *Oryx and Crake*, the first book in *The MaddAddam Trilogy*, published in 2003, the narrator and protagonist Jimmy the Snowman, whom the readers believe to be the only survivor of mankind after a biological catastrophe, assumes the role of a guardian and a preacher of young Crakers, genetically engineered beings created in the laboratory of his friend Crake:

Disgusted and disappointed by the society which had become too pragmatic about the morality of genetic engineering, blinded by consumerism, indifferent to child abuse and too cruel to the suspected enemies of the system, Crake developed a new form of Homo Sapiens to replace the corrupted humans (Ćuk–Panajotovic, 2020: 197).

While the mentioned scientist, whose drug wiped out the majority of the human race, decided to improve mankind by designing humanoids without physical anomalies and by eradicating negative characteristics from genes in a scientific way (hatred, jealousy, etc.), Jimmy the Snowman seems “to test another approach as a corrective measure for the fallen state of people – mending the spiritual instead of physical aspect, by creating a new story about the past for the Crakers” (Ćuk–Panajotović, 2020: 197). Before the apocalypse, “the imaginative arts have suffered from neglect and abuse” (Osbourne, 2008: 37) and language was used as a tool of manipulation by the media for not particularly good causes. All activities and pieces of information were controlled by CorpSeCorps security services.

The same society, governed by materialistic goals, where the members of the lower class are treated as commodities and influential persons live in abundance is depicted in the second book of *The MaddAddam Trilogy – The Year of the Flood*, released in 2009. While the story about a world ruined by the abuse of scientific knowledge was told in a Last Man narrative in *Oryx and Crake*, in its sequel the same urban landscape and the disturbing social forces are described from the perspective of three narrators:

The muted protagonists and ‘the victims’ of ideological bias, Toby, Ren and Adam One conceive a different view of the world in their accounts. While, as we have seen in *Oryx and Crake*, employees of the multinational corporations which wield a dangerous amount of power live in luxurious compounds with a range of facilities and a vast amount of money is invested in the scientific advancement and new forms of transgenic research, the unprivileged people live in poor circumstances in neighborhoods called ‘pleeblands’“ (Ćuk–Panajotović, 2020: 200).

In the third book, published in 2013, *MaddAddam*, whose title is in fact the name of the trilogy, a ray of hope for the planet and a path out of the “nightmares” of the old world have been presented after the biological catastrophe:

After Jimmy the Snowman’s illness and death, Toby takes on the role of a spirit guide and a teller of stories from the old world, and her personality and speech make a huge impact on the little Craker called Blackbeard, influencing the formation of his identity as a spiritual leader and a historian of his community (Ćuk–Panajotović, 2020: 205).

The protagonist has succeeded in rescuing the accounts of the past from oblivion and carrying on the stories of his “mentors” into the new dystopian space.

Blackbeard resorts to telling Jimmy the Snowman’s and Toby’s stories within his own creating the impression of multi-voiced narrative which serves as a spiritual stronghold in the new system.

Similar to the initiatives in *The Handmaid’s Tale* and *The MaddAddam Trilogy*, the Positron Project in *The Heart Goes Last* has been considered by the creators of the concept to be a remedial intervention with offenders that is going to improve the society. At first glance, Consilience is a suburban paradise that was supposed “to relieve the pressure inside the social pressure cooker” (Atwood, 2015: 51). Guided by the notion that “you can’t eat your so-called individual liberties, and the human spirit pays no bills” (Atwood, 2015: 51), the creators of the concept were trying to make the participants believe that they contribute to a magnificent plan, that would provide “cornucopia of jobs” (Atwood, 2015: 54) and solve the nations’s problems of joblessness and crime:

Ed opens his arms like a TV preacher; his voice gets louder. Then it occurred to the planners of Positron, he says – and this was brilliant – that if prisons were scaled out and handled rationally, they could be win-win viable economic units. So many jobs could be spawned by them: construction jobs, maintenance jobs, cleaning jobs, guard jobs (Atwood, 2015: 54).

Although Ed, with his “welcoming, open, inclusive smile of a born salesman” could easily persuade people to become “such an important part” of the project (Atwood, 2015: 54), the other side of the coin has been revealed. The enchanting city is gradually exposed as a dreadful place where the inhabitants, “subjects”, are controlled through the constructed places of threat and tension. Similar to the major protagonist in *The Handmaid’s Tale* who “finds herself in the familiar dystopian predicament of being trapped inside a space and narrative where she is denied any possibility of agency” (Howells, 2006: 165), Stan and Charmaine have no rights as individuals but instead have been conscripted into the particular service of the Positron Project. In such a system, individuals are treated as “productive” and “subjected” bodies who take part in “political economy” – the concept which Michel Foucault develops in his work *Discipline and Punish*, one of the theories on which we rely in our analysis.

“PRODUCTIVE” AND “SUBJECTED” BODIES  
IN THE ALIENATING SPACES

Delineating the concept of the “political economy” of the body, Foucault notices that “power relations have an immediate hold upon it; they invest it, mark it, train it, torture it, force it to carry out tasks, to perform ceremonies, to emit signs” (Foucault, 1995: 25). As the French philosopher further elaborates:

This political investment of the body is bound up, in accordance with complex reciprocal relations, with its economic use; it is largely as a force of production that the body is invested with relations of power and domination; but, on the other hand, its constitution as labour power is possible only if it is caught up in a system of subjection (in which need is also a political instrument meticulously prepared, calculated and used); the body becomes a useful force only if it is both a productive body and a subjected body (Foucault, 1995: 26).

This subjection “may be subtle”, it “can also be direct”, and it is “not only obtained by the instruments of violence or ideology” (Foucault, 1995: 26). It is remarkable that the complex process of organization within the Positron Project in *The Heart Goes Last* based on the identical principles and the town of Consilience, actually bears an uncanny resemblance to the Panopticon.

Foucault explains the concept as an “enclosed, segmented space, observed at every point, in which the individuals are inserted in a fixed place, in which the slightest movements are supervised, in which all events are recorded” and in which “each individual is constantly located, examined and distributed” (Foucault, 1995: 197). In a similar way, the society in Consilience is built upon perplexing social norms and distorted moral ideas where “subjects” are classified, regulated and treated as commodities. At the very beginning, Stan and Charmaine were excited to be a part of the project and “chosen” to be the inhabitants of a Disneyworld-esque town, while so many people “have been rejected” (Atwood, 2015: 48). Charmaine was enchanted by the advertisement for the Positron Project, because she was tired of living in their car and doing a lousy job. She was trying to feel happy and privileged about the change in their daily routine and she was not willing to acknowledge the fact that every move had been monitored and controlled in Consilience:



Charmaine finds switchover days almost festive: when it's not raining, the streets are full of people, smiling, greeting one another, some walking, some on their colour-coded scooters, the odd one in a golf cart. Now and then one of the dark Surveillance cars glides through them: there are more of those cars on switchover days. Everyone seems quite happy: having two lives means there's always something different to look forward to. It's like having a vacation every month. But which life is the vacation and which is the work? Charmaine hardly knows (Atwood, 2015: 68).

The participants in the project were not aware of the fact that an individual in Consilience “is seen, but he does not see; he is the object of information, never a subject in communication” (Foucault, 1995: 200). Although there aren't any black cars in view, “it's rumoured that Surveillance can see around corners” (Atwood, 2015: 70). The spyware cameras are overlooking the poultry facility where Stan works and occasionally comes to some interesting conclusions:

After surveillance was tightened, the worst troublemakers vanished. Consilience was a closed system – once inside, nobody went out – so where had they gone. ‘Transferred to another wing’ was the official version. Or else ‘health problems.’ Rumours as to their actual fates began to circulate, in furtive hints and nods. Behavior improved dramatically (Atwood, 2015: 88).

In the town of Consilience, everyone has somehow been rendered guilty, although they might have never committed a crime.

The major protagonists in *The Heart Goes Last* delusionally see The Positron Project as a deliberate escape and not a form of captivity. They actually choose to be incarcerated believing that safety and security are primary conditions of life.

#### THE ART OF LOVE, DYSTOPIAN FICTION AND (POST)MODERN MAN: WILL THE HEART “GO LAST”?

At the beginning of his book *The Art of Loving*, Erich Fromm notes that people in our culture try so rarely to learn the art of love – “in spite of the deep-seated craving for love, almost everything else is considered to be more important than love: success, prestige, money, power – almost all our energy is used for the learning of how to achieve these aims, and almost none to learn the art of loving” (Fromm, 1976: 73). In the second chapter “The Theory of Love”, the scholar reminds readers that it's not good to shut yourself off in a system of defence,

where distance and possession are your means of security. According to Fromm, “man is gifted with reason” and he is aware of “his aloneness and separateness, of his helplessness before the forces of nature and society”, so he would become insane “could he not liberate himself from this prison and reach out, unite himself in some form or other with men, with the world outside” (Fromm, 1976: 15).

In the third chapter “Love and Its Disintegration in Contemporary Western Society”, Erich Fromm concludes that love has become “a relatively rare phenomenon” (Fromm, 1976: 73) as a result of the basic structure of capitalism: “Modern capitalism needs men who co-operate smoothly and in large numbers; who want to consume more and more; and whose tastes are standardized and can be easily influenced and anticipated” (Fromm, 1976: 74). Modern man has been transformed “into a commodity, experiences his life forces as an investment which must bring him the maximum profit obtainable under existing market conditions” (Fromm, 1976: 74). There is no demand for love among people who have become “alienated automatons”: “Modern man is actually close to the picture Huxley describes in his *Brave New World*: well fed, well clad, satisfied sexually, yet without any except the most superficial contact with his fellow men” (Fromm, 1976: 75).

Stan and Charmaine have been chosen to do their part in a system which offers material comforts and emanates the basic principles of modern capitalism. They have put their lives at stake in exchange for long-desired commodities which they couldn't afford in the past, thinking that happiness consists of buying new things. Their marriage might seem as a resting place, but it does not satisfy their instinctual needs. They are trying to make each other feel better and they treat each other with courtesy, but they are strangers to one another when it comes to the deepest feelings and urges. For them, it seems that it is more comfortable to remain in the prison of the self than experience the process of transformation through real love. Charmaine doesn't give herself completely when they make love and Stan doesn't act spontaneously: “It's not that they don't have sex. They certainly have more of it than they had in the car; but it's sex that Charmaine enacts, like yoga, with careful breath control” (Atwood: 2015, 61).

Their home is not a haven from loneliness, but a place where Stan fantasies about an imaginary woman – their female Alternate. Stan's obsession with “Jasmine” is a form of pseudo-love, “sentimental love”, which “is experienced only in phantasy and not in the here-and-now relationship to another person who is real” (Fromm, 1976: 85). His “love” becomes a day-dream:

Stan can't stop thinking about that: about her mouth. It's bad enough here at the house, even with Charmaine breathing beside him, lightly or heavily depending on what they're doing, or rather on what he's doing – Charmaine has never been much of a joiner, more of a sidelines woman, cheering him on from a distance (Atwood, 2015: 63).

There's an atmosphere of “correctness”, but they don't seem to have arrived “at a ‘central relationship’ “ (Fromm, 1976: 75), overcome their separateness and fulfilled the longing for union. They have other “objects of love” towards whom they show erotic tendencies.

Being unable to penetrate the wall of separateness with her spouse, Charmaine finds passion and closeness in the affair with their male Alternate. She made detours on the switchover days and spent time with Max in the disreputable part of town where the unreclaimed houses are located. At the particular moment, she seems to have realized that it might be wrong:

Stan maybe isn't the most... well, the most. The most of whatever you'd call Max. But Stan loves her, and she loves him.

She does really. The thing with Max was only a blip, it was an animal episode. She'll have to stay away from Max in the future (Atwood, 2015: 198).

A long time, her husband didn't know what her job was in Medications Administration: “So that's what Charmaine's been doing at her confidential job. She's been... He can't believe this. Fluffy, upbeat Charmaine? Fuck. She's a murderess” (Atwood, 2015: 179). Stan found out the details about Charmaine's profession in Consilience and her affair with Max/Phil from Jocelyn, their female Alternate whom he was idealizing and was waiting to finally meet. However, instead of an attractive woman who leaves seductive notes like “I'm starving for you! I need you so much. XXOO and you know what more – Jasmine” (Atwood, 2015: 140), Stan faced “a lady wrestler” (Atwood, 2015: 115). Jocelyn is high up on the status ladder and Surveillance – part of the senior management of Positron and Ed's founding partner. She has access to all data (including footage of Max's and Charmaine's rendezvous) and privileges that the other inhabitants of Consilience don't have (for example, a car, a pass in the outside, and so forth).

Stan's fantasies about Jasmine have become a living nightmare. She keeps him in the house, makes him watch “video-porn saga featuring their two energetic spouses” (Atwood, 2015: 147) and have sex with her. First, he can't figure out why she is insisting on having intercourse with him, while he's been detained in the house and he wonders: “Why doesn't she just order herself a robot?” (Atwood,

2015: 147). She does not inform him right away about the plan to expose the project and use him as a messenger who would be smuggled to the outside. No one is what they seem inside the prison management and in the picture-perfect and picket-fenced town of Consilience, in general.

It is interesting that Ed didn't mention in the introducing speech for the new inhabitants that particular goods in the Positron prison factories are being manufactured. Somewhere in the depths of Positron "the new and improved sexbots that are in the trial stage" have been produced and they are "supposed to be really life-like, with body heat and touch-sensitive plastic fibre skin that actually quivers, and several different voice modes, and flushable interiors for sanitary purposes" (Atwood, 2015: 147). The most frivolous and bizarre demands of the customers are being fulfilled. Producing sex dolls and robots has turned into a large enterprise that has been growing in size exponentially. The great economic empire is owned by the management.

Jocelyn, who has been cooperating with his brother Conor, has recognized the potential in Stan and decided to include him in the project that would destabilize the system which "isn't the beginning any more" (Atwood, 2015: 173), when people were a lot happier. Ed brought in a new group of investors and planned to set up the transplant clinics and ship in body parts from outside, since "There's big market for transplant material among aging millionaires, no?" (Atwood, 2015: 173). Jocelyn's founding partner is willing to include all aspects that will bring profit: "Ed says the next hot thing is going to be babies's blood, by the way. It's been talked up as very rejuvenating for the elderly, and the margin on that is going to be astronomical" (Atwood, 2015: 174). Ed's projects resemble the bio-corporations' business, controlled by CorpSeCorps, in the dystopian novel *Oryx and Crake* – "genetic splicing of animals and engineering 'products', such as rakunk (a genetic splice between a raccoon and a skunk) or a pigoon, genetically engineered pig which produces organs for human transplants" (Ćuk–Panajotović, 2020: 196).

An artificial pheromone and an additional choice of scent are added to the bodies of the prostibots, which are produced in various shapes:

All good clean fun until you get to the "kiddybot" model, packaged in "white nighties and flannelette sheets", with blue knitted teddy bear "for extra-realistic effect". Even Stan's co-workers – used to rationalising their own behaviour in accord with their needs – find this a bit close to the bone. But they don't complain, and they certainly don't refuse to manufacture the goods (Harrison, 2015, para. 5).

The graphic accounts of “the products” hold a mirror to the absurdities and abnormalities of a morbid world, unscrupulously governed by money-orientated values and goals. What is alarming is the fact that that space might be close to the picture of the world we are going to live in one day where people exhibit total self-deception and the lack of aspirations except those related to fulfilling materialistic desires. In the similar way she has done in her previous novels, “Atwood shows consumerism as permeating every aspect of life” (Palumbo, 2000: 74). As Mat Johnson wrote in his review of the novel: “This is not a different universe, just a slightly exaggerated version of our own” (Johnson, 2015, para. 1). That’s the decisive feature of all Atwood’s dystopian novels which are on the verge of speculative fiction.

#### FREE WILL AND TRUE VALUES IN CONSILIENCE AND THE OUTSIDE WORLD(S)

The inhabitants of Consilience only seem to care for themselves, being oblivious to the particular circumstances in the system and indifferent to the rest of the world. For example, Charmaine seems to have persuaded herself that she is a care giver who is giving palliative treatment to the individual in the “procedure”, although her prison employment is administering a lethal injection to those marked for the procedure:

“Off we go”, she says cheerfully. She finds the vein, slips the needle. *Uhuhuh*, he says. He strains upward. His eyes are horrified, but not for long. His face relaxes; he turns his gaze from her to ceiling, the white blank ceiling, which is no longer white and blank for him. He smiles. She takes the procedure: five minutes of ecstasy. It’s more than a lot of people get in their whole lifetime.

Then he’s unconscious. Then he stops breathing. The heart goes last. (Atwood, 2015: 62).

Charmaine behaves as if she remained “attached to the figure of a parent” (actually, in her case, a grandmother) and she feels like a child who wants her husband’s protection, love and care (Fromm, 1976: 81). Stan’s and Charmaine’s relationship might be interpreted as a form of “neurotic love”, where her aim is to be loved, not to love.

In the system depicted in *The Heart Goes Last* human relations “are essentially those of alienated automatons” who do not feel and show compassion, basing their security “on staying close to the herd, and not being different in

thought, feeling or action” (Fromm, 1976: 74). In a similar way she has done in her other dystopian novels, Margaret Atwood draws attention to the spiritual degeneration incited by consumerism. Love has no economic value. On the other hand, under the existing market conditions in the town of Consilience and the outside world, there is great demand for sex. An individual is heavily focused on needs and desires of self to the point of not being able to consider the unfavourable circumstances of the other and empathize.

Charmaine was reluctant to do the Procedure on Stan at first. She started crying and remembering their plans about a house and children, and how, despite the tensions and the unfavourable circumstances “they’d stayed together because they had each other and they loved each other” (Atwood, 2015: 208). Considering the fact that one of her friends, who refused to do the job, disappeared and “nobody knew where she went” (Atwood, 2015: 192), Charmaine realized that her defiance will not bring her any good: “The bad thing will happen to him anyway, and whoever it is will not do it in a considerate and respectful way, not the way she does. And what will become of her, Charmaine, if she fails the test?” (Atwood, 2015: 209).

The procedure was part of Jocelyn’s plan, because she wanted to assure everybody that Charmaine’s husband is not alive, so that he could take part in her mission in the outside. Stan and Charmaine both become pawns in Jocelyn’s game. Stan wasn’t happy about the whole idea and wondered “what would happen if he snitched on Jocelyn”, but he was aware of the fact that he was stuck (Atwood, 2015: 226). After Stan’s procedure and the peculiar encounter with Max, Charmaine soon realizes that there’s nobody on her side: “She will have to bury the truth about Stan, and the truth about Max too, as far down inside her own head as she can. Make sure she doesn’t blurt things out, ask the wrong questions the way Sandi did” (Atwood, 2015: 237).

Stan and Charmaine become the major protagonists in a “counter-narrative of resistance to a new prevailing order” – one of the characteristics of Margaret Atwood’s dystopian novels, according to Howells, as we have already mentioned. A lot of time passed before they reunited: while Stan is taking out the flashdrive to Las Vegas, masked in Elvis Presley costume at Possibilibots, Charmaine needs to put up with Ed’s obsession with her and spy on him as his personal assistant. Ed cannot restrain himself from making advances on her at her husband’s funeral and he behaves in a similar way to Toby’s psychopathic manager Blanco in the dystopian novel *The Year of the Flood*, “whose possession she becomes” (Ćuk–Panajotović, 2020: 200). At the end of the novel, Charmaine is taken to Ed’s clinic

at Ruby Slippers where her memory of Stan is supposed to be obliterated and Ed would become the new object of love through special neurosurgery.

Jocelyn and her team successfully carried out the plan where Stan is the first man whom Charmaine would see after the neurosurgery which Ed had planned. Stan and Charmaine fall in love with each other again, renew their vows and start to live a quiet life with their baby. However, their quest to regain their freedom gets a comic and ironic twist in the end. Charmaine finds out that she has never had the operation and the brain adjustment, and that she hasn't become more attracted to her husband because of the procedure. Jocelyn has proved that “the human mind is infinitely suggestible” and prone to manipulation of different kinds:

“But. But now I love Stan so much,” says Charmaine. “I *have* to love him, because of that thing they did! It's like an ant, or something. It's like a baby duck! That's what they said!”

“Maybe you loved Stan anyway,” says Jocelyn. “Maybe you just needed some help with it.” (Atwood, 2015: 415).

It is interesting that after all the challenges Stan and Charmaine have undergone, they don't stop believing that it's better to do something because you decided to than because you have to. Claiming that “everything was all settled”, Charmaine is not sure if she wants to take on responsibility for her own destiny and step out of her comfort zone. When Jocelyn tells her that she is free to go – “The world is all before you, where to choose”, the reply and the last sentence in the novel is Charmaine's “How do you mean?” (Atwood, 2015: 416). Jocelyn got the same reply from Stan, when she asked him if he believed “in free will” (Atwood, 2015: 163).

Stan and Charmaine have (un)consciously chosen to be imprisoned, but they didn't know that it would be even more complex and traumatic than they imagined. The Positron Project seemed to be a perfect utopian solution for a dystopian world, until the surreal scope of the concept was revealed. As Mat Johnson claims in his article, the world of *The Heart Goes Last* starts out feeling familiarly post-apocalyptic, but the novel's reality is even more disturbing as the story expands – “a world where the working class has been pushed off the edge of the economic cliff, and the middle-class dream is alive only as a living nightmare” (Johnson, 2015, para. 1). According to Lucy Sholes, the work “is set in a a terrifying but recognizable future” (Sholes, 2015, Headline). Similar to her first dystopian novel *The Handmaid's Tale*, as well as the works in *The MaddAddam*

*Trilogy*, *The Heart Goes Last* might be interpreted as “a moral outcry” and “a warning” to readers, which illustrates “Atwood’s double awareness of the moral and the literary” and “the politically engaged and a self-conscious postmodern aesthetic” (Howells, 2000: 143).

## CONCLUSION

In *The MaddAddam Trilogy*, as well as in *The Handmaid’s Tale*, Margaret Atwood sensitizes readers to the various controversial issues and unpleasant circumstances – “the problems of polarization, social injustice, gender inequality and human trafficking, which are not only the disturbing social forces in a dystopian novel, but the reflexion of our reality” (Ćuk–Panajotović, 2020: 208). A few more predicaments of the (post)modern world “where the lines between consumer and consumed have blurred” have been added to the list in *The Heart Goes Last* (Palumbo, 2000: 74).

The Positron project has not become a long-term solution in the way it was advertised at the beginning. Well decorated houses, nice clothes and other promises in the town of Consilience are just a palliative for citizens who have alienated from themselves and each other. A specific type of setting within the city is created and the particular behavior among citizens has been enforced. Through the constructed places of surveillance and threat, “productive” and “subjected” bodies have been produced and controlled. The established disciplinary paradigm is being defined and imposed by the management who even benefit from the system of organization. The whole concept has degenerated into an inhuman social experiment where “subjects” are classified and regulated, treated as commodities, “colonized” and “devoured” by the system or influential people in the ruling class. On the other hand, it has become a profitable business for a few people. As Mat Johnson claims in his article, it’s difficult to read this kind of work “and not see metaphor and allegory in the shapes of its narrative landscape” (Johnson, 2015, para. 5). Thus, the subversive and boundary-pushing novel can be read as a literary “map” which represents the social spaces of our real world, “something just distant enough to justify being dystopian, but recognizable enough to send a shiver up any reader’s spine” (Sholes, 2015, Headline). Margaret Atwood makes readers think what might be the price for a piece of the lifestyle they have thought to desire and if people are supposed to be satisfied with the particular state of affairs or they should try to find a way to overcome the limitations. In a metaphorical way, the percipient author of *The Heart Goes Last* alerts to the troubles by which mankind as a whole might be (or has already been?) afflicted – the potential for abuses of



power, treating people as disposable in the materialistic world and the disintegration of real values.

Maja Ćuk

Tijana V. Parezanović

HOĆE LI U BUDUĆNOSTI „SRCE OTIĆI POSLEDNJE“: PROSTORI OTUĐENJA U  
DISTOPIJSKOJ FIKCIJI MARGARET ATVUD

*Rezime*

Kao i u prethodnim distopijskim romanima, napisanim u prvim decenijama dvadeset prvog veka, Margaret Atvud u delu *The Heart Goes Last (Srce ode poslednje)* skreće pažnju čitaocima na zloupotrebu moći i problematiku klasnih podela, kao i zabrinjavajući uticaj konzumerizma i poremećaj moralnih vrednosti, što nisu samo uznemiravajući motivi u distopijskoj prozi, već bi mogli postati zabrinjavajuće okolnosti naše svakodnevice. Vešto reklamiran Projekat Pozitron, futuristički zatvor, čini se kao beg od postapokaliptične bede, na početku romana. Sten i Šarmejn, mladi par pogođenom ekonomskim kolapsom, isprva su srećni što učestvuju u projektu, dok ih ne zadesi niz nepredviđenih okolnosti. Zanimljivo je da se, kroz različite situacije, prostor koji na prvi pogled deluje kao prigradski raj postepeno razotkriva kao mračno i zastrašujuće mesto, na kojem su ljudi zatvoreni u skućenom prostoru pod stalnom prismotrom i izloženi prikupljanju podataka. Cilj ovog rada je da, oslanjajući se na sistem ideja o zatočeništvu koji Mišel Fuko izlaže u knjizi *Nadzor i kazna*, kao i na poglede Eriha Froma na urušavanje ljubavi i vere u zapadnom društvu, izložene u knjizi *Umeće ljubavi*, istraži kako kompleksne društvene sile utiču na pojedince i društvo u pomenutom petom distopijskom romanu Margaret Atvud. Kao što analiza u ovom radu pokazuje, gradić Konzilijens je morbidno osmišljen sistem u kojem se kontrola sprovodi pomoću različitih mehanizama koji stvaraju „produktivna“ i „potčinjena“ tela i ljudi eksploatišu. U takvom sistemu, u kojem je uprava podstakla ljude na učešće u projektu tako što im je ponudila materijalnu udobnost, ljubav nema (ekonomsku) vrednost. Otudjujući lokalitet u ovom romanu mogao bi se tumačiti kao narativni simbol za odnose moći u savremenom društvu i podsticaj za raznolika pitanja. Između ostalog, istaknuta kanadska književnica nas podstiče da se zapitamo da li bi trebalo prihvatiti okolnosti koje se kose sa osnovnim moralnim načelima i koja je cena koju smo spremni da platimo da bismo uživali u materijalnim lagodnostima.

*Ključne reči:* distopijska fikcija, panoptikon, ljudske vrednosti, ljubav, roman *The Heart Goes Last (Srce ode poslednje)*, Margaret Atvud

## REFERENCES

- Atwood, M. (2015). *The Heart Goes Last*. London: Virago.
- Bouson, J. B. (1993). *Brutal Choreographies: Oppositional Strategies and Narrative Designs in the Novels of Margaret Atwood*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Ćuk, M. –Panajotović, A. (2020). “*MaddAddam Trilogy* as a Historical Chronicle of the Silenced in a (Dystopian) Society.” *Kosovska Mitrovica: Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 193-210.
- Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Fromm, E. (1976). *The Art of Loving*. London: Unwin Paperbacks.
- Johnson, M. (2015, 23 September). “Margaret Atwood’s *The Heart Goes Last*”. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2015/09/27/books/review/margaret-atwoods-the-heart-goes-last.html> [13.2.2024.]
- Harrison, J. (2015, 23 September). “The Heart Goes Last by Margaret Atwood review – rewardingly strange.” *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/books/2015/sep/23/the-heart-goes-last-margaret-atwood-review-novel> [21.1.2024.]
- Howells, C. A. (2000). Transgressing Genre: a Generic Approach to Margaret Atwood’s Novels. In: R.M. Nischik (ed.) (2000). *Margaret Atwood: Works and Impact*. Rochester, NY: Camden House. 139-156.
- Howells, C. A. (2006). *The Cambridge Companion to Margaret Atwood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osborne, C. (2008). Mythmaking in Margaret Atwood’s *Oryx and Crake*. In: S. A. Appleton (ed.) (2008). *Once upon a Time: Myth, Fairy Tales and Legends in Margaret Atwood’s Writing*. UK: Cambridge Scholars Publishing. 25-46.
- Palumbo, M. A. (2000). On the Border: Margaret Atwood’s Novels. In: R.M. Nischik (ed.) (2000). *Margaret Atwood: Works and Impact*. Rochester, NY: Camden House. 73-86.
- Scholes, L. (2015, 24 September). “The Heart Goes Last: Margaret Atwood’s latest ‘falls flat’ “. *BBC, Culture*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/culture/article/20150924-the-heart-goes-last-margaret-atwoods-latest-falls-flat> [13.2.2024.]

**Maja Stepanov** \*  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

УДК: 811.163.41:003.3-057.87(497.113 Novi  
Sad)  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2527  
orcid.org/0000-0002-4803-7799  
Originalni naučni rad

## FREKVENCIJA UPOTREBE ĆIRILICE I LATINICE MEĐU SREDNJOŠKOLCIMA U NOVOM SADU\*\*

Upotreba ćirilice i latinice pisma česta je tema savremenih diskusija, neretko praćena komentarima o ugroženosti ćirilice i apelima da se ona što više koristi. Iz tog razloga sprovedli smo istraživanje među učenicima *Gimnazije Jovan Jovanović Zmaj* u Novom Sadu da bismo ispitali koliko su ove tvrdnje tačne u navedenoj populaciji, koristeći anketu sa 27 pitanja vezanih za pisanje određenim pismom. U radu analiziramo odgovore na ova pitanja polazeći od pretpostavke da je latinica u češćoj upotrebi u odnosu na ćirilicu među mladim ljudima zbog faktora kao što su upotreba računara i mobilnih telefona, društvene mreže, dominacija engleskog jezika, kontakti sa drugim kulturama i sl. Cilj rada je, dakle, utvrditi kojem pismu i u kojoj prilici mladi ljudi iz Novog Sada daju prednost, koji su glavni činioci koji utiču na njihov izbor i ima li razloga za zabrinutost za opstanak ćirilice.

*Ključne reči:* pismo, ćirilica, latinica, srpski jezik, lingvistika, sociolingvistika.

### 1. UVOD

Sa brzim razvojem tehnologije u 21. veku, pre svega ekspanzijom upotrebe računara i mobilnih telefona, a time i društvenih mreža i drugih vidova upotrebe pisanog jezika koje su računar i mobilni telefon omogućili, mnogi ljudi su se zabrinuli za status i opstanak ćirilice budući da je osnovno pismo pomenutih domena najčešće latinice. Bugarski (1997: 49) smatra da je ćirilica ustupila deo svog prostora latinici kao alternativnom pismu, ali da je to sociolingvistički proces koji ne treba dramatičizovati i tvrditi da je ćirilica zbog toga na samrti. Isti autor, naime, ističe da ćirilica nije i ne može biti na samrti sve dok su dva njena najčvršća uporišta Ustav Republike Srbije, po kome je ona obavezna u službenoj upotrebi, i školstvo, budući da se sva deca najpre opismenjuju na ćirilici i da je upravo ona pismo svih udžbenika, te da nije moguće završiti školu bez potpunog

---

\* [maja.stepanov@ff.uns.ac.rs](mailto:maja.stepanov@ff.uns.ac.rs)

\*\* Rad predstavlja uređenu verziju seminarskog rada iz predmeta *Sociolingvistika* na doktorskim studijama, koji je rađen pod mentorstvom prof. dr Biljane Radić-Bojanić.

vladanja ovim pismom (Bugarski, 2021: 41, 183).

Savremena tehnologija jeste uzela maha jer je pisani tekst van škole mladim ljudima danas dostupan najpre na ekranima, i dok su se nekad rukom pisala pisma, danas se više kucaju poruke i mejlovi. Ipak, čini se da se sud o ugroženosti ćirilice izriče olako, a procenat njene upotrebe odokativno (Bugarski, 2021: 24). Empirijsko istraživanje sprovedeno za ovaj rad korak je na putu koji treba da pokaže kakva je stvarna situacija upotrebe dva pisma među mladim ljudima i ima li realnih osnova za zabrinutost.

U radu predstavljamo rezultate ankete sprovedene među učenicima *Gimnazije Jovan Jovanović Zmaj* aprila 2023. godine.<sup>1</sup> Ova gimnazija poznata je po tome što obrazuje učenike pretežno iz oblasti prirodnih nauka i to je bitno imati na umu jer su anketiranim učenicima primarni predmeti u školi hemija, biologija, matematika i fizika, na kojima se umnogome koriste internacionalni simboli i oznake pisani latinicom (u istraživanju su učestvovali učenici prirodno-matematičkog smera, učenici sa posebnim sklonostima za matematiku i učenici sa posebnim sklonostima za biologiju i hemiju).

Prethodna važna istraživanja na datu temu datiraju s kraja osamdesetih godina prošlog veka (Савић, Антонић 1987; Антонић 1987; Antonić 1989). Istraživanja novijeg datuma potiču iz 2011. (Степанов, Зорица, Ловре, 2011) i 2019. godine (Ђурић, 2019). U starijim istraživanjima potvrđeno je da je latinica nešto više zastupljena od ćirilice, što se objašnjava različitim sociolingvističkim faktorima, između ostalog i time što je latinica osnovno pismo u drugim delovima tadašnjeg srpskohrvatskog govornog područja i što se deca sa prostora Vojvodine prilagođavaju pismu drugog učesnika u komunikaciji (Antonić 1989: 337). Stepanov, Zorica i Lovre u svom istraživanju dve decenije kasnije dolaze do zaključka da ne postoji *izrazita* dominacija jednog od dvaju pisama, pri čemu se njihovi podaci odnose samo na Novi Sad (2011: 435), dok Đurić uočava da je u Šapcu rasprostranjena upotreba oba pisma, ali da odabir jednog ili drugog zavisi od konkretne situacije u kojoj se pismo koristi.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Ovom prilikom se zahvaljujem direktoru *Gimnazije* Radivoju Stojkoviću, profesorima koji su dozvolili da se na njihovim časovima sprovede anketiranje, kao i učenicima koji su pristali da ankete popune.

<sup>2</sup> Važni radovi na ovu temu jesu i Смоленски, Обрадовић 2010, Ивковић 2015а, Ивковић 2015б и Плавшић 2018, s tom razlikom što su oni nastali pretežno na osnovu analize zastupljenosti jednog ili drugog pisma u neposrednom okruženju, dok gorenavedeni radovi, kao i ovaj, predstavljaju rezultate nastale na osnovu anketiranja ispitanika o njihovoj ličnoj upotrebi pisma.

Smatramo da je bitno sagledati situaciju danas i uočiti kakva je ona u poređenju sa, pre svega, istraživanjima od pre oko 35 godina. Pretpostavka od koje polazimo jeste da je latinica u frekventnijoj upotrebi nego što je ranije bila, iako je već tada bila u blagoj prednosti u odnosu na ćirilicu, najpre zbog pomenutog intenzivnog uticaja tehnologije i društvenih mreža na svakodnevni život mladih ljudi, ali da ćirilica nije zaboravljena niti zanemarena u onolikoj meri kako se obično misli. Cilj rada je utvrditi kojem pismu i u kojoj prilici deca srednjoškolskog uzrasta prirodno-matematičke gimnazije u Novom Sadu daju prednost u individualnoj upotrebi<sup>3</sup>, kao i koji su glavni činioci koji utiču na njihov izbor.

## 2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U istraživanju smo koristili anketu koja je sadržavala 27 pitanja, a popunio ju je 131 učenik (56 dečaka i 75 devojčica) – 67 učenika prvog razreda i 64 učenika četvrtog razreda (maturanti). Svim učenicima maternji jezik je srpski i uglavnom su svi naučili da pišu prvo ćirilicom – samo njih 6 navelo je da je prvo naučilo latinicu, a troje da ne zna ili se ne seća. Ako su naučili da pišu sa polaskom u školu, onda su i oni prvo naučili ćirilicu jer je u svim školama u Srbiji to pismo koje se prvo uči. Iz toga proizlazi zaključak da su učenici koji su opismenjavanje započeli na latinici naučili da pišu pre škole odnosno van nje. Svega 6 učenika navelo je da govori neki jezik nacionalne manjine, od čega je samo jedno dete navelo jezik sa ćiriličnim pismom, bugarski jezik, ali i ovim učenicima je maternji jezik srpski (v. Tabelu 1).

TABELA 1: Manjinski jezici

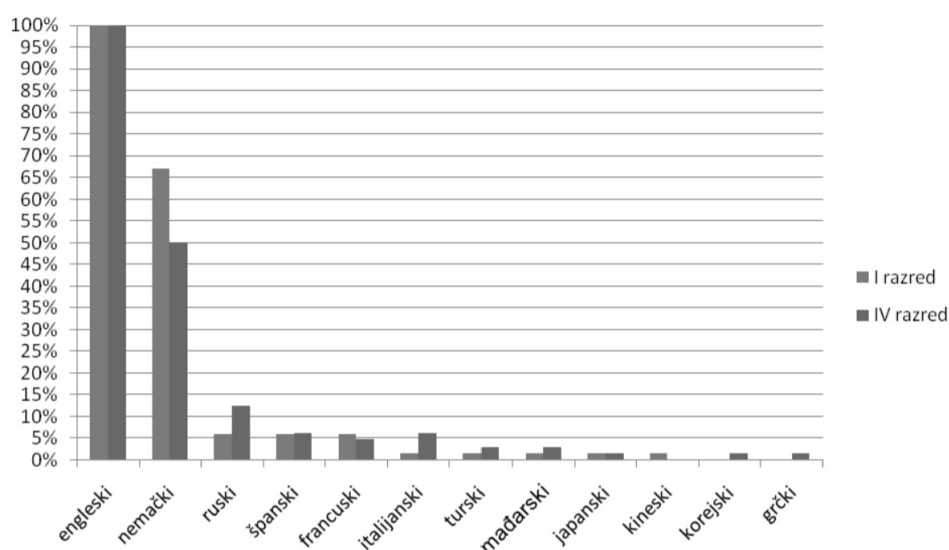
Pitanje \ Uzrast	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Da li govoriš neki jezik	mađarski	3%	3%	3%
	slovački	---	1,5%	0,75%

<sup>3</sup> Individualna upotreba pisma je upotreba pisma kod pojedinca u svakodnevnom individualnom komuniciranju, a javna upotreba pisma je upotreba pisma u svim vrstama masovnog komuniciranja (Савић и Антонић 1987: 184).

nacionalne manjine i koji?	bugarski	---	1,5%	0,75%
Ako govoriš neki manjinski jezik, kojim ga pismom pišeš?	ćirilica	---	1,5%	0,75%
	latinica	3%	1,5%	2,25%
	ne piše ga	---	3%	1,5%
	broj anketiranih	67	64	131

Učenici su sporadično strani jezik navodili kao razlog za opredeljenje za pisanje latinicom. Engleski jezik, koji je prvi strani jezik svim ispitanicima, ipak nije uticao na to da oni češće pišu ovim pismom i srpski jezik.<sup>4</sup> Pored engleskog, 76% učenika uči još barem 1 strani jezik. Najviše je onih koji uče 2 strana jezika, a to je 59% ispitanika. Nije zanemarljivo ni to što 15,5% učenika uči 3 strana jezika, a po 1 učenik 4 odnosno 5 stranih jezika (1,5% ispitanika), od kojih se većina piše latiničnim pismom. Ruski kao drugi strani jezik uči 9% učenika. Dvoje kao treći strani jezik uči japanski, a po 1 dete kineski, korejski i grčki jezik (jezici sa posebnim pismima). Ipak, ova deca kao drugi jezik uče neki od jezika sa latiničnim pismom, a ne ruski. Od jezika sa latiničnim pismom uče se nemački, italijanski, francuski, španski, mađarski i turski (v. Grafikon 1).

<sup>4</sup> Učenici prvog razreda engleski jezik uče minimalno 9, a maturanti minimalno 12 godina. Naime, među prvacima je 34%, a među maturantima 39% učenika počelo da uči engleski pre polaska u prvi razred, tako da oni uče taj jezik duže od 9 odnosno duže od 12 godina.

GRAFIKON 1: Odgovori na pitanje *Koji/e strani/e jezik(e) učiš?*

### 3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Od učenika se tražilo da daju odgovor na pitanje *Kojim pismom obično pišeš rukom?* sa potpitanjima *a) u školi kad hvataš beleške* i *b) kod kuće*. Na taj način hteli smo da vidimo, osim toga koje pismo češće koriste, i to da li koriste različita pisma u različitim prilikama. Njih 65,5% izjasnilo se da u školi piše ćirilicom, 24% latinicom i 10,5% da koriste oba pisma. Kada pišu kod kuće, situacija je gotovo identična. Broj onih koji kod kuće pišu samo latinicom u odnosu na upotrebu latinice u školi povećava se na 24,5%, a onih koji koriste oba pisma smanjuje na 10% tako da ovi podaci pokazuju da učenici u ove dve prilike koriste uglavnom isto pismo, i da je to kod većeg broja učenika ćirilica. Bitno je naglasiti i da učenici prvog razreda češće pišu latinicom nego maturanti (v. Tabelu 2).<sup>5</sup>

<sup>5</sup> Precizne razlike u odgovorima na sva pitanja između učenika I i IV razreda mogu se videti u tabelama ispod pasusa. U tekstu rada navodimo prosečne vrednosti, sa isticanjem razlika u odgovorima prvaka i maturanata onda kada su приметne.

TABELA 2: Odnos između ćirilice i latinice u pisanju

Pitanje \ Uzrast	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Kojim pismom obično pišeš rukom u školi kad hvataš beleške?	ćirilica	62%	69%	65,5%
	latinica	28%	20%	24%
	ćirilica i latinica	10%	11%	10,5%
Kojim pismom obično pišeš rukom kod kuće?	ćirilica	61%	69%	65%
	latinica	30%	20%	25%
	ćirilica i latinica	9%	11%	10%
	broj anketiranih	67	64	131

Druga je stvar da li oni u ovim situacijama pišu štampana ili pisana slova. Pokazalo se da postoje razlike. Naime, dok između štampane ćirilice i štampane latinice nema izrazito velike disproporcije – ćirilicom piše 52,5% učenika, latinicom 38,5% i štampanu verziju oba pisma podjednako koristi 9% učenika – nesklad se pokazao znatno većim kada se od učenika tražilo da se izjasne o pisanju pisanih slova. Tako će za pisanom ćirilicom posegnuti čak 86,5% đaka, za latinicom 8%, dok 4% učenika naporedo koristi obe varijante i jednog i drugog pisma, a 1,5% ne piše nikad pisanom latinicom (v. Tabelu 3).<sup>6</sup> Veoma slaba

<sup>6</sup> Kod ovog pitanja takođe su postojala potpitanja o upotrebi štampane i pisane ćirilice i latinice *u školi* i *kod kuće*, ali pošto je situacija približno ista, uzeli smo prosek upotrebe štampane i pisane verzije pisma u ove 2 prilike. Inače, disproporcija između prvaka i maturanata u upotrebi pisane/štampane ćirilice/latinice sada je neutralisana.



upotreba pisane latinice može biti tumačena činjenicom da se ona posljednja uči i najverovatnije najmanje uvežbava. Samim tim ostaje daleka deci uzrasta 8–9 godina, kojima sasvim dovoljno poteškoća predstavlja već to što moraju da razgraniče dva pisma kao dva odelita sistema i da ih ne mešaju budući da, između ostalog, ćirilica i latinica poseduju određeni broj identičnih grafema koje reprezentuju različite foneme. Ipak, štampana latinica, iako se uglavnom uči posle ćirilice, neće zbog vremena usvajanja ostati zanemarena, a više o faktorima koji na to utiču biće reči nešto kasnije.

TABELA 3: Odnos između štampanih i pisanih slova

Uzrast Pitanje	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Kojim pismom pišeš štampana slova u školi?	ćirilica	54%	55%	54,5%
	latinica	34%	36%	35%
	ćirilica i latinica	12%	9%	10,5%
Kojim pismom pišeš štampana slova kod kuće?	ćirilica	48%	53%	50,5%
	latinica	45%	39%	42%
	ćirilica i latinica	7%	8%	7,5%
Kojim pismom pišeš pisana slova u školi?	ćirilica	91%	86%	88,5%
	latinica	4,5%	9%	6,75%
	ćirilica i latinica	3%	5%	4%
	ne piše	1,5%	---	0,75%
Kojim pismom pišeš pisana slova kod kuće?	ćirilica	85%	84%	84,5%
	latinica	7,5%	11%	9,25%
	ćirilica i latinica	1,5%	5%	3,25%

	ne piše	6%	---	3%
	broj anketiranih	67	64	131

Ponovo sa ciljem da se ustanovi da li đaci za određenu priliku vezuju određeno pismo postavljamo pitanja *Kojim pismom pišeš na času srpskog jezika?* i *Kojim pismom pišeš na časovima prirodnih nauka (matematika, hemija, fizika)?*. Interesantno je da većina učenika na času maternjeg jezika piše ćirilicom – 88,5% od ukupnog broja ispitanika. Za latinicu se opredeljuje 10% učenika, a samo 1,5% navodi da piše i ćirilicom i latinicom. Na časovima prirodnih predmeta situacija se menja i tada ćirilicu upotrebljava znatno manje učenika – 60,5%, iako i dalje duplo više u odnosu na latinicu, kojom tada dosledno piše 29,5% đaka, dok 10% naizmenično koristi oba pisma (v. Tabelu 4). Ovakvi odgovori možda govore o tome da se deca osećaju dužna da na času maternjeg jezika koriste ćirilično pismo, ali i o, svesnom ili nesvesnom, uticaju internacionalnih latiničnih simbola i formula na to da se određeni procenat dece opredeli za latinicu na časovima prirodnih predmeta. Na časovima prirodnih nauka pri ćirilici češće ostaju učenici IV nego I razreda.

TABELA 4: Odnos između pisama na časovima srpskog jezika i na časovima prirodnih nauka

Uzrast Pitanje	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Kojim pismom pišeš na času srpskog jezika?	ćirilica	89,5%	87,5%	88,5%
	latinica	9%	11%	10%
	ćirilica i latinica	1,5%	1,5%	1,5%
Kojim pismom pišeš na časovima	ćirilica	54%	67%	60,5%
	latinica	37%	22%	29,5%

prirodnih nauka (matematika, hemija, fizika)?	ćirilica i latinica	9%	11%	10%
	broj anketiranih	67	64	131

U vezi sa tim da li je to njihova slobodna volja, učenici su imali zadatak da odgovore na pitanja *Da li te profesori uslovljavaju kojim pismom da pišeš i Ako da, navedi na časovima iz kojih predmeta je to slučaj*. Rezultati odgovora na ova pitanja mogu biti povezani sa prethodno navedenim odgovorima koji ukazuju na izrazito frekventnu upotrebu ćirilice na času srpskog jezika jer su oni koji su odgovorili potvrdno, a to je 44,5% učenika, napisali da se od njih zahteva određeno pismo samo na pismenom zadatku iz srpskog jezika, i to ćirilica.<sup>7</sup> Nekolicina je navela i da profesorka biologije traži da pišu ovim pismom, dok je 1 maturantkinja istakla da profesori svih predmeta traže da prezentacije koje učenici prave kod kuće budu na ćirilici. Ostatak učenika, dakle 55,5%, izjasnio se da profesori ne insistiraju na jednom ili drugom pismu (v. Tabelu 5).<sup>8</sup> To može biti pokazatelj da ovaj procenat učenika zahtev profesora srpskog jezika na času pismenog zadatka o obaveznoj upotrebi ćirilice ne registruju kao naročit zahtev. Sve ovo je, takođe, pokazatelj da profesori smatraju da su učenici u srednjim školama dovoljno zreli da mogu sami da odluče kojim pismom će pisati i da je kod njih verovatno već formirana navika. Iz odgovora učenice koja je navela da prezentacije moraju biti na ćirilici zaključujemo da profesori verovatno ne pregledaju sveske učenika. Mogli bismo protumačiti da taj domen upotrebe pisma smatraju privatnim, ali da im je bitno koje pismo koriste kada treba nešto da se prezentuje čitavom odeljenju, dakle kada se radi o domenu upotrebe pisma koji se može smatrati javnim.

<sup>7</sup> Napominjemo da prilikom analize odgovora kao uslovljavanje nismo tumačili odgovore u kojima su deca pisala da se od njih na časovima stranih jezika traži da pišu određenim pismom. Takav odgovor dala su 3 učenika prvog razreda iz istog odeljenja, od kojih sva trojica uče engleski i nemački, a 1 od njih i ruski kao treći strani jezik.

<sup>8</sup> Primitne su razlike u odgovorima učenika I i IV razreda, ali ovoga puta to nema veze sa uzrastom, nego sa tim ko su im predmetni profesori.

TABELA 5: Zahtev da se piše određenim pismom

Uzrast Pitanje	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Da li te profesori uslovljavaju kojim pismom da pišeš?	da	33%	56%	44,5%
	ne	67%	44%	55,5%
Ako da, navedi na časovima iz kojih predmeta je to slučaj.	srpski jezik i književnost	33%	54,5%	43,75%
	biologija	---	11%	5,5%
	prezentacije iz svih predmeta	---	1,5%	0,75%
	broj anketiranih	67	64	131

Da učenicima takav zahtev ne predstavlja problem vidi se iz odgovora na pitanje *Da li ti smeta kada profesor zahteva da se piše ćirilicom?* budući da se 55% izjasnilo da im ne smeta *nimalo*, a 37,5% da im je *svejedno*. Samo 7,5% navodi da im *smeta* zahtev tog tipa. Sa latinicom je nešto drugačije stanje<sup>9</sup> jer 35% kaže da im ne smeta *nimalo* ako moraju da pišu latinicom, 42% da im je *svejedno*, a 19% navodi da im takav zahtev *smeta* (v. Tabelu 6). Na osnovu odgovora na ova dva pitanja dâ se zaključiti da velikoj većini učenika ne predstavlja problem da se prilagode traženom zahtevu, a da je među onima kojima to smeta više onih kojima smeta zahtev da pišu latinicom. To ipak govori o većoj naklonjenosti ćirilicom

<sup>9</sup> Anketa je sadržala i pitanje *Da li ti smeta kada profesor zahteva da se piše latinicom?* i iako smo videli da od profesora uglavnom samo profesor srpskog na pismenom zadatku zahteva ćirilicu, učenici su uredno odgovorili i na ovo pitanje. Samo njih 2 navelo je da niko ne zahteva latinicu, a 3 nije odgovorilo, što ćemo protumačiti na isti način (to je 4% učenika). Ostali su odgovorili verovatno imajući na umu to *kako bi se osećali kada bi od njih bilo traženo da pišu latinicom*.

pismu.<sup>10</sup>

TABELA 6: Osetljivost na zahtev da se piše određenim pismom

Uzrast Pitanje	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Da li ti smeta kada profesor zahteva da se piše ćirilicom?	nimalo	55%	55%	55%
	svejedno mi je	37,5%	37,5%	37,5%
	smeta mi	7,5%	7,5%	7,5%
Da li ti smeta kada profesor zahteva da se piše latinicom?	nimalo	37%	33%	35%
	svejedno mi je	45%	39%	42%
	smeta mi	16,5%	22%	19%
	niko ne zahteva latinicu	1,5%	6%	4%
	broj anketiranih	67	64	131

Što se tiče mešanja slova ćirilice i latinice, učenici su se izjasnili na sledeći način: kada piše ćirilicom, 84% učenika ne meša *nikada* grafeme dva pisma, 12,5% to čini *ponekad*, 1,5% *često* i 2% dosledno, tj. *uvek*. Kada piše latinicom, 75,5% *nikada* nema problema sa mešanjem grafema, 17,5% ih meša *ponekad*, 3% *često* i 4% *đaka uvek* (v. Tabelu 7). Ovi podaci govore da učenici bolje znaju ćirilicu, moguće zbog toga što nju češće koriste.<sup>11</sup> Svakako bi trebalo preduzeti nešto da se procenat učenika koji ponekad, često ili uvek mešaju grafeme dva

<sup>10</sup> U vezi sa ovim vredno je dati napomenu da su svi anketni listovi kucani latiničnim pismom i da su se među učenicima našli oni koji su tokom anketiranja pitali koji je razlog za to. Videli smo da se 65,5% učenika izjasnilo da primarno piše ćirilicom kada piše rukom, a 58% njih je anketu popunilo pišući ovim pismom. To govori da se određeni broj učenika prilagodio pismu ankete, ali i da veći broj njih uistinu češće koristi ćirilicu jer latinica na papiru nije uticala da popune anketu pišući tim pismom.

<sup>11</sup> Razlog za mešanje pisama među mladima mogao bi biti nedostatak prakse pisanja rukom jer se sve više kuca, pa samim tim i ne razmišlja o grafemama, a isto tako se snimaju glasovne poruke umesto pisanja/kucanja teksta.

pisma, kojim god pismom pisali, smanji i svede na minimum, a to je, čini se, ponajpre posao za učitelje u osnovnim školama.

TABELA 7: Mešanje ćirilice i latinice

Uzrast Pitanje	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Da li mešaš ćirilična i latinična slova kada pišeš ćirlicom?	nikad	86,5%	81%	84%
	ponekad	9%	16%	12,5%
	često	1,5%	1,5%	1,5%
	uvek	3%	1,5%	2%
Da li mešaš ćirilična i latinična slova kada pišeš latinicom?	nikad	73%	78%	75,5%
	ponekad	21%	14%	17,5%
	često	4,5%	2%	3%
	uvek	1,5%	6%	4%
	broj anketiranih	67	64	131

U vezi sa ovim problemom moglo bi biti gore pomenuto sve ređe čitanje knjiga. To je činjenica koju potvrđuju profesori srpskog jezika. Deca neredovno čitaju školsku lekturu, a česti su i slučajevi da slušaju audio-verziju umesto čitanja. Naime, 51% učenika redovno koristi audio-knjige, i to maturanti u znatno većoj meri nego prvaci. Donekle je optimističan procenat onih koji češće i radije čitaju – radi se o 87% ispitanika, dok 10% češće a i radije sluša audio-verziju, a 3% podjednako praktikuje i jednu i drugu aktivnost i svejedno im je da li čitaju ili slušaju (v. Tabelu 8).

Sasvim je neočekivan podatak da 70,5% ispitanika ima instaliranu ćiriličnu tastaturu na telefonu, među kojima je znatno više maturanata. Iako je 48% učenika *nikada ne koristi*, 43% je koristi *ponekad*, 2% *često*, a 7% *uvek* (v. Tabelu 8). Dakle, više od 50% ispitanika makar nekada koristi ćiriličnu tastaturu na telefonu i to je podatak koji ohrabruje jer ako uzmemo u obzir da su deca

srednjoškolskog uzrasta često pod uticajem starijih drugara, onda možemo očekivati da se taj procenat postepeno povećava.

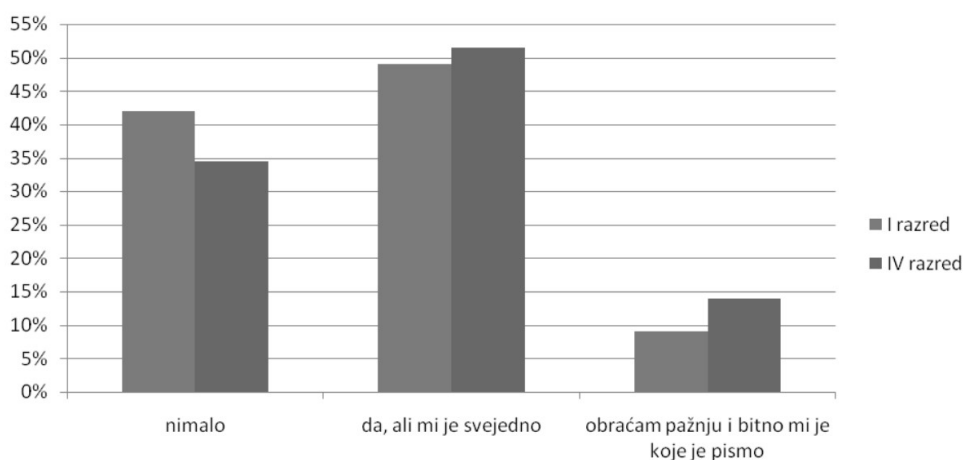
TABELA 8: Pismo i savremene tehnologije

Uzrast Pitanje	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Da li koristiš audio-knjige?	da	39%	62,5%	51%
	ne	61%	37,5%	49%
Da li češće čitaš ili koristiš audio-knjige?	čitam	91%	86%	88,5%
	audio-knjige	7,5%	12,5%	10%
	podjednako	1,5%	1,5%	1,5%
Da li radije čitaš ili koristiš audio-knjige?	čitam	86,5%	84,5%	85,5%
	audio-knjige	9%	12,5%	10,75%
	podjednako	4,5%	3%	3,75%
Da li imaš instaliranu ćirilićnu tastaturu na telefonu?	da	61%	80%	70,5%
	ne	39%	20%	29,5%
Da li koristiš ćirilićnu tastaturu na telefonu kada pišeš tekst na	nikad	48%	48,4%	48%
	ponekad	45%	40,6%	43%
	često	3%	1,5%	2%

srpskom jeziku?	uvek	4%	9,5%	7%
	broj anketiranih	67	64	131

Kada čitaju, ispitanici uglavnom ne obraćaju pažnju na to kojim pismom je napisan tekst pred njima. Procenat onih koji obraćaju pažnju i kojima je bitno pismo koje čitaju jeste 11,5%. Ostatak ili ne obraća pažnju na to, ili obrate pažnju, ali im nije bitno (v. Grafikon 2). Bugarski (2021) smatra da je to najbolji dokaz da smo u sebe ugradili dva pisma i da osećamo da su ona oba naša.

GRAFIKON 2: Odgovori na pitanje *Da li obraćaš pažnju na to kojim pismom je napisana knjiga ili tekst koji čitaš?*



Na dva pitanja od učenika se očekivalo da daju opisni odgovor. Jedno od njih ticalo se razloga zbog kojih koriste jedno od dva pisma. Sve odgovore podelićemo u tri grupe u zavisnosti od toga da li pišu ćirilicom, latinicom ili koriste oba pisma. Po uzoru na Анто́нић (1987) izdvajamo razloge *unutrašnje* i razloge *spoljašnje motivacije*<sup>12</sup> i uže semantičke grupe u okviru njih.<sup>13</sup>

Od odgovora dece koji pišu ćirilicom više je onih koji pripadaju unutrašnje motivisanom ponašanju:

<sup>12</sup> Unutrašnja motivacija pokreće pojedinca na izvođenje aktivnosti radi unutrašnjeg zadovoljstva, dok kod spoljašnje motivisanog ponašanja pojedinac nastoji da izvođenjem aktivnosti ostvari neki spoljašnji cilj (Kodžopeljić, Pekić 2017: 149).

<sup>13</sup> Učenici su često navodili više od 1 razloga.



(1) osećaj koji izaziva pisanje ćirilicom (41%) (*lakše mi je da pišem ćirilicom, lepše pišem ćirilicom, brže pišem ćirilicom, više volim da pišem ćirilicom, čitkije mi je, prijatnije mi je, urednije mi je*);

(2) navika koja potiče od dužine i frekvencije upotrebe (34%) (*navikao sam jer je duže koristim, prirodno mi je da pišem ćirilicom, prvu sam je naučio, češće je koristim*);

(3) osećaj dužnosti pisanja ćirilicom (11%) (*smatram da tako treba jer sam iz Srbije, ćirilica je srpsko pismo, živim u Srbiji i želim da pišem ćirilicom*);

(4) kvalifikacija pisma (5%) (*ćirilica je lepše pismo, ćirilica je superiornije pismo*).

Kao spoljašnje motivisane faktore deca nabrajaju sledeće:

(1) škola (7%) (*nastava je na ćirilici, u školi se koristi ćirilica, udžbenici su na ćirilici, učiteljica i nastavnici većinom pišu na ćirilici, u osnovnoj školi se tražilo da pišemo ćirilicom, da bi se uočavale merne jedinice i oznake na prirodnim predmetima*);

(2) ravnoteža (2%) (*na telefonu i računaru koristim latinicu pa da je ne zaboravim, svuda se piše latinicom a treba negovati oba pisma*).

Učenici koji pišu latinicom kao faktore koji proizlaze iz unutrašnje motivacije navode:

(1) osećaj koji izaziva pisanje latinicom (69%) (*lakše mi je da pišem latinicom, brže pišem latinicom, lepše pišem latinicom, više volim da pišem latinicom, čitkije mi je, urednije mi je, udobnije mi je*);

(2) navika koja potiče od dužine i frekvencije upotrebe (19%) (*navikao sam, prvo sam naučio latinicu, češće koristim latinicu*);

(3) kvalifikacija pisma (4%) (*latinica mi je lepša, latinica lepše izgleda*).

Faktori koji spadaju u spoljašnju motivaciju jesu sledeći:

(1) strani jezici (4%) (*često ubacujem engleski kad pišem na srpskom*);

(2) škola (2%) (*udžbenici i školski materijali su često na latinici*);

(3) okolina (2%) (*latinica je više prisutna svuda u okolini*).

Kod učenika koji su napisali da podjednako koriste oba pisma, odabir jednog ili drugog posledica je unutrašnje ili spoljašnje motivacije.<sup>14</sup> Faktori unutrašnje motivacije jesu sledeći:

(1) osećaj koji izaziva pisanje određenim pismom (46%) (*od raspoloženja zavisi kojim ću pismom pisati, zavisi koliko brzo / lepo / čitko / pregledno želim da pišem*);

(2) ravnoteža (14%) (*koristim oba pisma da ne bih nijedno zaboravila, u*

<sup>14</sup> Tri učenika (11%) navela su da menjaju pisma bez posebnog razloga.

*školi se koristi ćirilica pa u drugim prilikama pišem latinicom radi održavanja balansa, telefon je na latinici i to me povuče, a kad se setim pišem ćirilicom da je ne bih zanemarila);*

Kao jedini faktor spoljašnje motivacije za upotrebu dva pisma navodi se:

(1) škola (29%) (*pišem kako piše profesor, moje pismo zavisi od predmeta u školi, za svaki predmet vezujem određeno pismo, latinicom pišem samo na prirodnim predmetima zbog latiničnih oznaka, latinicom pišem samo na predmetima stranih jezika*).

Vidimo da u sve tri grupe preovlađuju unutrašnje motivisani razlozi i da je među njima najizraženiji *osećaj koji izaziva pisanje određenim pismom*. To znači da se deca opredeljuju za pismo na osnovu unutrašnjeg osećaja, što naročito dolazi do izražaja kod onih učenika koji podjednako koriste ćirilicu i latinicu, a koji navode da odabir pisma zavisi od raspoloženja ili da nema posebnog razloga zbog kojeg se opredeljuju za jedno ili drugo.

Drugo pitanje na koje se od đaka očekivao opisni odgovor u kojem bi izneli svoje mišljenje odnosilo se na ugroženost ćirilice. Pre obrazloženja trebalo je da daju svoju procenu o ugroženosti ćirilice tako što bi se opredelili za 1 od 4 ponuđena odgovora: da je ćirilica ugrožena *a) nimalo, b) malo, c) dosta ili d) veoma*. Oko  $\frac{1}{4}$  učenika, tačnije 24,5%, smatra da ćirilica nije *nimalo* ugrožena, 36% smatra da je ona *malo* ugrožena, 22% da je *dosta* ugrožena, a 16% *veoma* (1,5% učenika nije odgovorilo na pitanje) (v. Tabelu 9).

TABELA 9: Ugroženost ćirilice

Uzrast Pitanje	Odgovor	I razred	IV razred	Prosek
Da li smatraš da je ćirilica ugrožena time što su tastature na mobilnim telefonima i računarima uglavnom podešene na	nimalo	19%	28%	23,5%
	malo	51%	42%	46,5%
	dosta	21%	16%	18,5%

latinično pismo?	veoma	9%	14%	11,5%
Da li smatraš da je ćirilica generalno ugrožena?	nimalo	18%	31%	24,5%
	malo	36%	36%	36%
	dosta	28%	16%	22%
	veoma	15%	17%	16%
	bez odgovora	3%	---	1,5%
	broj anketiranih	67	64	131

Oni koji smatraju da je ćirilica ugrožena navodili su različite razloge za to, koje klasifikujemo u nekoliko grupa:

(1) tehnologija (30%) (*računari, telefoni, latinične tastature, sajtovi na internetu, društvene mreže, sve ređe se piše rukom, sve manje se čitaju knjige u fizičkom obliku*);

(2) kontakti kultura (29%) (*uticaj stranih jezika, uticaj engleskog jezika, latinica je zastupljenija u svetu, uticaj zapadnjačkih kultura i globalizacija, korišćenje stranih reči, emigracije u zemlje gde se koristi latinično pismo, jezici nacionalnih manjina uglavnom se pišu latinicom<sup>15</sup>*);

(3) mogućnost da se srpski jezik piše latinicom (25%) (*latinica je rasprostranjenija, ćirilica je ugrožena samim tim što koristimo latinicu, funkcionalnost/praktičnost latinice, generalno sve manje koristimo ćirilicu jer nismo u obavezi, manjak svesti o važnosti pisanja ćirilicom*);

(4) okruženje (16%) (*prevodi filmova i serija, sadržaji na televiziji, reklame na ulici, nazivi lokala / prodavnica / marketa / firmi / kompanija / proizvoda i knjige su sve češće na latinici, deca koja još ne pišu najpre se susreću s latinicom*).

Stavovi ovih učenika povezani su sa činjenicom da oni uvek pišu ćirilicom, da ne dozvoljavaju nijednom navedenom razlogu da utiče na njihovu ličnu upotrebu pisma, te da u svakoj prilici teže tome da istaknu značaj ćirilice i važnost negovanja ovog pisma.

<sup>15</sup> S obzirom na to da je veoma mali broj učenika naveo da govori neki jezik nacionalne manjine, činjenica da učenici navode jezike nacionalnih manjina kao razlog za učestalije korišćenje latinice govori o svesnosti dece da žive u multinacionalnoj, odnosno višejezičnoj sredini.

#### 4. ZAKLJUČAK

Istraživanje koje je sprovedeno na malom broju ispitanika pokazalo je da učenici *Gimnazije Jovan Jovanović Zmaj* u Novom Sadu u pisanju rukom češće koriste ćirilicu nego latinicu. Iako minimalno 9 godina uče engleski kao prvi strani jezik, a 4 godine većina i neki drugi strani jezik čije je pismo latinica, to nije navelo đake da svoj maternji jezik pretežno pišu ovim pismom. Profesori u školama uglavnom ih ne uslovljavaju koje pismo da koriste, pa ipak na času srpskog jezika gotovo svi pišu ćirilicom, dok se na časovima prirodnih predmeta određeni procenat učenika opredeli za latinično pismo, pre svega zbog simbola i formula, ali i dalje više od polovine i tada koristi ćirilicu. Učenici ne smatraju da latinica predstavlja veliku opasnost po egzistenciju ćirilice, ali su svesni da je ćirilica pismo koje treba negovati i da ne treba dozvoliti da savremene tehnologije i kontakti sa drugim jezicima i kulturama utiču na to da je zanemarimo.

Iako je u pitanju veoma malo istraživanje, ono nas ipak podstiče da ne verujemo u olako izricane sudove o potencijalnoj smrti ćirilice. Anketu su popunili mladi ljudi koji uveliko koriste mobilne telefone i računare, slušaju audio-knjige i čiji su glavni predmet interesovanja prirodne nauke, a koji i pored svega toga pretežno pišu ćirilicom kada pišu rukom i neretko na telefonima koriste ćirilicu tastaturu. Rezultati istraživanja govore upravo o onome o čemu govori i Bugarski – da nema stvarne opasnosti da će ćirilica nestati i da priče o njenoj ugroženosti služe skretanju pažnje sa pravih problema u vezi sa pismom i jezikom, a to su pre svega visok procenat funkcionalno nepismenih ljudi u Srbiji i nizak nivo jezičke kulture (Bugarski, 2021: 161). Bilo bi dobro da neko od narednih istraživanja uključi učenike društveno-jezičkih i humanističkih usmerenja i učenike filoloških škola čiji bi se rezultati mogli uporediti sa našim, a onda i izvesti zaključci na osnovu oba istraživanja, gde bi eventualne razlike u zavisnosti od disciplinarnog usmerenja i interesovanja učenika bile neutralisane.

Maja Stepanov

#### FREQUENCY OF USE OF CYRILLIC AND LATIN SCRIPTS AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS IN NOVI SAD

##### *Summary*

The use of the Cyrillic and Latin scripts is a very common topic of discussion these days, usually accompanied by comments about the Cyrillic script being endangered and appeals to use it as much as possible. This paper represents an analysis of the responses from a survey conducted among students in *Jovan Jovanović Zmaj* grammar school in Novi Sad.

The survey consisted of 27 questions related to writing in a specific script. The initial hypothesis was that the Latin script is used more often than Cyrillic among young people, and the analysis of the responses was supposed to confirm or refute this hypothesis. The aim of the paper was to determine which scripts were preferred among young people from Novi Sad and on which occasion, what the main factors which influence their choice are and if there is any reason to be worried about the survival of the Cyrillic script. The research showed that the students of *Jovan Jovanović Zmaj* grammar school in Novi Sad use the Cyrillic script more often than Latin when writing by hand and that it is their personal choice, i.e. that the teachers rarely require them to write in a specific script. The students don't think that the Latin script poses a threat for the existence of the Cyrillic script, but they are aware of the fact that the Cyrillic script is the one which needs to be nurtured.

*Key words:* script, Cyrillic, Latin, Serbian language, linguistics, sociolinguistics.

## LITERATURA

- Антонић, Ивана (1987). Употреба ћирилице и латинице у основним и средњим школама у Новом Саду. *Прилози проучавању језика*. бр. 23: 129–152.
- Antonić, Ivana (1989). Upotreba pisma u privatnim vidovima komunikacije (rezultati pilot-istraživanja u osnovnim i srednjim školama u SR Srbiji). *Sveske*. br. 26–27: 327–346.
- Bugarski, Ranko (1997). Za srpskohrvatski jezik sa oba pisma (prilog raspravi o ustavnom određenju jezika i pisma u SR Srbiji). U: *Jezik od mira do rata*. Beograd: Čigoja štampa. 46–51.
- Bugarski, Ranko (2021). Saga o ćirilici. U: *Saga o ćirilici: ogledi o jeziku i nacionalizmu*. Beograd: Biblioteka XX vek. 21–59.
- Bugarski, Ranko (2021). Priče o ugroženosti ćirilice služe da prikriju veliki broj nepismenih. U: *Saga o ćirilici: ogledi o jeziku i nacionalizmu*. Beograd: Biblioteka XX vek. 157–162.
- Bugarski, Ranko (2021). Ćirilica nije egzistencijalno ugrožena, ona ne može i neće nestati. U: *Saga o ćirilici: ogledi o jeziku i nacionalizmu*. Beograd: Biblioteka XX vek. 183–188.
- Bugarski, Ranko (2021). Ćirilica i latinica jednako su i istinski naša u jedinom važnom smislu. *Dnevni list Danas* (24. 10. 2021. u 18.51). <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/cirilica-i-latinica-jednako-su-i-istinski-nasa-u-jedinom-vaznom-smislu/> [pristupljeno 14. 2. 2024. god.]

- Ђурић, Срђан (2019). Ставови о употреби писама на територији Општине Шабац. *Прилози проучавању језика*. бр. 50: 197–210.
- Ивковић, Дејан (2015а). Језички крајолик Србије (први део). Перцепција присуства ћирилице и латинице у јавној сфери. *Antropologija*. br. 15, sv. 2. 87–110.
- Ивковић, Дејан (2015б). Језички крајолик Србије (други део). Жанровска дијграфија и семиотизација писама. *Antropologija*. br. 15, sv. 3. 69–99.
- Kodžopeljić, Jasmina i Jasmina Pečić (2017). *Psihologija u nastavi: odabrane teme iz psihologije obrazovanja (udžbenik za studente nastavničkih grupa)*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Плавшић, Првослав (2018). *Ћирилица у личној употреби и јавној комуникацији (Резултати истраживања преко интернета)*. Београд: Министарство културе и информисања / Завод за проучавање културног развоја Србије.
- Савић, Свенка и Ивана Антонић (1987). Писма у употреби. *Књижевност и језик*. бр. 3-4: 183–201.
- Смоленски, Никола и Горан Обрадовић (2010). Ћирилица и савремене информационе технологије: Стање и перспективе 2010. <https://vdocuments.mx/nikola-smolenski-goran-obradovic-cirilica-i-savremene-informacione-tehnologije.html> [приступљено 14. 2. 2024. год.]
- Степанов, Страхиња, Ивана Зорица и Тајана Ловре (2011). Употреба писама у Новом Саду. У: Васић, Вера и Гордана Штрбац (ур.). *Говор Новог Сада. Св. 2, Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику. 411–438.

**Viktorija Krombholc** \*  
Filozofski fakultet,  
Univerzitet u Novom Sadu  
**Bojana Vuĳin**  
Filozofski fakultet,  
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 821.111.09 Setterfield D.  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2528  
orcid.org/0009-0001-7834-6808  
orcid.org/0000-0002-6769-5199  
Originalni nauĳni rad

## **ABSENT MOTHERS AND GHOSTLY DOUBLES IN DIANE SETTERFIELD'S *THE THIRTEENTH TALE***

Neo-Victorian literature recontextualises popular Victorian tropes and re-examines fictional and historical Victoriana's place within today's larger culture. Contemporary neo-Victorian narratives often repurpose Gothic motifs, whose unsettling nature illustrates our own ambivalent attitudes towards the Victorians and the cultural heritage they left behind. This paper analyses Diane Setterfield's debut novel *The Thirteenth Tale* (2006), positing it as a neo-Victorian Gothic text and paying special attention to the motifs of doubles and motherlessness, so as to examine the ideas of identity, origin and belonging that permeate this novel on the thematic and narrative level. Particular emphasis is also placed on intertextual relationships *The Thirteenth Tale* fosters with codifying Victorian Gothic texts, especially Emily Brontë's *Wuthering Heights* and Charlotte Brontë's *Jane Eyre*. The rich intertextuality of *The Thirteenth Tale* demonstrates that the novel is ultimately a story about stories and storytelling, a quintessential neo-Victorian text which re-evaluates the Victorian era's cultural, historical and literary legacy.

Key words: Diane Setterfield, *The Thirteenth Tale*, neo-Victorian fiction, contemporary Gothic, double, absent mother, intertextuality

By defining itself in relation to the Victorian period, neo-Victorianism signals its concerns with matters of identity and lineage from the very outset. The sheer volume of obsessive returns to the Victorian age found in so many contemporary narratives, along with their rich and diverse modulations, signals a relationship with the Victorian age that goes beyond mere aesthetic interest. Indeed, neo-Victorian fiction repeatedly engages with issues of cultural heritage, personal and collective memory, authenticity and belonging, representations and conceptualisations of self and Other. Ancestral links, intergenerational bonds and relationships, matters of inheritance and genealogy, be it familial, literary or

---

\* [viktorija.krombholc@ff.uns.ac.rs](mailto:viktorija.krombholc@ff.uns.ac.rs)

cultural, thus lie at the heart of neo-Victorian writing, and they are repeatedly examined through the network of matrilineal links and affiliations; for Ann Heilmann and Mark Llewellyn (2010: 65), “[t]he mother and the maternal home, acting as they do as sites of both alienation and ultimate reconciliation, constitute central metaphors of the legacy of Victorianism in neo-Victorian fiction”. On the other hand, in relation to Victorian culture, neo-Victorianism stands as its ambivalent and ambiguous double, its parasitic twin and its distorted mirror image, adopting and reshaping familiar elements of Victorian culture into imitations which are often complex, provocative or potentially disturbing. Doubles and mirror images thus constitute another key neo-Victorian trope, as a way of exploring the modulations of sameness and difference between the past and the present, exposing the conflicting need to distance oneself from the Victorians and their retrograde worldview while at the same time turning to the Victorian age as the birthplace of contemporary sensibilities. Diane Setterfield’s novel *The Thirteenth Tale* (2006) illustrates these concerns particularly well, with its focus on the figure of the absent mother and broken matrilineal ties, as well as its successions of twins and doubles.

Inspired by the choicest Victorian Gothic tales – among others, Emily Brontë’s *Wuthering Heights* (1847), Charlotte Brontë’s *Jane Eyre* (1847), Wilkie Collins’ *The Woman in White* (1860) and Henry James’ *The Turn of the Screw* (1898) – *The Thirteenth Tale* cleverly plays with their story beats, recontextualising their motifs in an ever-repeating cycle of Gothic elements, particularly those connected to doubling and either broken or perverse familial bonds. The story is narrated by Margaret Lea, an amateur biographer and clerk in her father’s antiquarian bookshop, who is summoned by the mysterious novelist Vida Winter, with the request to write her biography. Margaret, who only reads nineteenth-century literature because she prefers “proper endings” (Setterfield, 2006: 29), sets about her task by first reading Winter’s most notorious work, a book of fractured fairy-tales called *Thirteen Tales of Change and Desperation* – or at least, that is the title of the coveted and valuable first edition: since the thirteenth tale is conspicuously absent, later reprints are entitled simply *Tales of Change and Desperation*. Intrigued by this mystery and by Winter’s other novels she reads in feverish obsession, Margaret decides to travel to Winter’s estate and take the commission: she is to listen to Winter’s oral narrative and mould it into a coherent biography. Imitating the Russian doll structure of *Wuthering Heights*, Setterfield places Winter’s recollections within the frame of Margaret’s narration, and the reader is thus privy to both characters’ stories, piecing them together to arrive at “the truth”. Winter’s story is a hardly believable Gothic narrative



featuring a haunted house, dark family secrets (incestuous relationships, madness, murders, suicides, mistaken and/or stolen identities, secret children...) and a series of events so fantastical that by the time the (underwhelming) rational explanation is offered, the reader might still reach for the more intriguing supernatural interpretation instead. Deliberately setting her novel in an indeterminate past, Setterfield creates a neo-Victorian simulacrum whose surface is littered with Gothic motifs and sensationalist tropes, whose essence is made of stories and storytelling, and whose “proper ending” serves instead as a challenge to the reader to question the very idea of narrative truthfulness.

Critical readings of Setterfield’s novel mostly interpret it as a search for identity and meaning through the discovery of a hidden, traumatic past or a long-held family secret (cf. Heilmann–Llewellyn, 2010; Gruss, 2014 or Cox, 2019). The Angelfield family home is configured as a repository of secrets, the site of traumatic events which have been repressed and need to be processed in order to move on. The individual process of discovery and recuperation is thus read as a metaphor for uncertainties and anxieties surrounding contemporary British or Western identities. While this is certainly true of, for instance, John Harwood’s *The Ghost Writer* (2004), the engagement with this typical neo-Victorian trope in *The Thirteenth Tale* is a bit more complex. The secret at the centre of Margaret’s story is revealed at the very beginning and very little new information is revealed by the end of the narrative. Her quest for the true version of Vida Winter’s life story bears little relation to her own life, despite the parallels between them in the form of twin siblings or their awareness of the power of storytelling. Winter herself is not on the road to discovery of a secret family past; instead, she is the sole guardian of the story and dies as soon as the story comes to an end. Even Margaret realises that the story’s importance is not in being discovered, but in being told, and ultimately decides against publication, leaving instead instruction for its handling after her own death. On the other hand, the story Vida is telling is not fully her own – as she states, she is “no more than a subplot” (Setterfield, 2006: 58) in the story of the Angelfield sisters. The only true discovery comes to Aurelius Love, who is a side character in Margaret’s narrative, appearing only in the second half of the story, and, with the exception of his clumsy attempt to discover the truth by approaching Vida dressed as a journalist, does not really undertake to discover the secret of his biological family, instead acting as a passive recipient of Margaret’s findings.

In other words, the past in *The Thirteenth Tale* is not really painstakingly discovered, as is the case with some other neo-Victorian narratives, but rather willingly shared, and the illusion of discovery is created through *storytelling*,

aligning the act of unearthing history to the act of reading, where the reader “literally embodies (re-members) the reimagined past” (Mitchell, 2010: 7). As Vida Winter narrates her story, Margaret performs this very act of re-membering. Similarly, Susanne Gruss (2014: 131) argues that the act of storytelling is essential to overcoming traumatic experiences in *The Thirteenth Tale*; in the novel, storytelling is accorded with “anesthetic qualities” (Setterfield, 2006: 97), and Margaret is even prescribed Arthur Conan Doyle’s rational detective stories as an analgesic after consuming too many highly emotional, melodramatic Victorian novels. In sharing her story, Vida asks Margaret to bear witness to her traumatic loss and the deep feelings of guilt it engenders, sentiments shared by Margaret herself, who suffers from survivor’s guilt after her twin sister’s death. In *The Thirteenth Tale*, a key aspect of the act of re-membering the past is the inclusion of a wide range of intertextual references and resonances, such that the narrative is essentially overdetermined by them, forming a collage of canonical Victorian texts that lends Vida’s story a decidedly fictional aura. The stories mentioned earlier on – *Wuthering Heights*, *The Woman in White*, *The Turn of the Screw* and especially *Jane Eyre* – appear as an amalgamation of themes, motifs, settings and characters re-inscribed into the text of *The Thirteenth Tale*. *Jane Eyre* in particular plays a prominent role in Setterfield’s text, “run[ning] as a leitmotif throughout the novel” (Pyrhönen, 2010: 149): not only is it intertextually present in several storylines and characters, but it is also repeatedly explicitly mentioned – as one of Margaret’s favourite books, as the story Hester reads to the twins, and as the sole surviving fragment of the Angelfield library, stuffed into the bag with Aurelius and serving as a clue of his origin, though this clue can only be understood by a compulsive reader like Margaret. Moreover, *Jane Eyre* can also be seen as the Victorian ur-text of *The Thirteenth Tale*, since its other textual twins and re-imaginings, most notably, Daphne du Maurier’s *Rebecca* (1938), also resonate throughout the novel, as demonstrated by Vida’s chosen name, which echoes that of *Rebecca*’s Max de Winter. Jessica Cox (2019: 46) points out that “these textual doubles are not exact clones: the neo-Victorian mirror offers a distorted reflection of its Victorian forebears”. Thus, the role of Bertha Mason is given to several different characters: both George and Charles Angelfield are the gender-bent madwomen in the attic, Isabelle and the surviving twin are the more straightforward versions, with the latter prone to night-time wanderings and literally kept under lock and key, and finally, young Adeline is Bertha at her most destructive, setting fire to the house and (perhaps) perishing in it. Meanwhile, the role of Jane Eyre is replicated in Margaret herself (as the newcomer to the mysterious Gothic estate), Hester (as the plain-faced governess) and Vida (as the motherless orphan). Upon her realisation

of Vida's true origin, Margaret tells her, "You kept pointing me in the direction of *Jane Eyre*. The book about the outsider in the family. The motherless cousin." (Setterfield, 2006: 357) Books thus can, and should be used as clues for interpreting reality, sometimes even inadvertently so, like when Hester scoffs at the haunting of the children in *The Turn of the Screw*, suggesting a more rational explanation of the events instead – this is exactly how *The Thirteenth Tale* itself deals with its own uncanny child characters.

The text repeatedly plays with this merging of fiction and reality, and the portrayal of fiction as a repository of knowledge. This is how Margaret learns her ABCs: "A is for Austen, B is for Brontë, C is for Charles and D is for Dickens" (Setterfield, 2006: 14). Finally, the presence of intertextual references reinforces the status of the neo-Victorian text itself as a double. Not only is *The Thirteenth Tale* a distorted Gothic double of *Jane Eyre*, but it also serves as a doppelgänger of numerous other stories that chase each other in the text in an approximation of the fugue: for example, *Wuthering Heights* lends *The Thirteenth Tale* the haunted house setting, the moors, the disruptive Gothic orphan who ends up taking over the estate, the obsessive co-dependency (even the reunion of dead bodies in a single grave!), and the generational trauma that can only be resolved once all trace of the older generation is gone and the world is reclaimed by their better adjusted descendants. But that is not all, because Setterfield also plays with the *Wuthering Heights* structure: Margaret is the Lockwood to Vida's Nelly Dean, and the actual protagonists of the story are the Angelfield twins; in spite of all her eccentricities, Vida is the rational one compared to her fey half-sisters. Finally, Margaret's story itself is ultimately a found narrative for whoever ends up publishing it in the end, in a clear imitation of many Victorian texts.

As previously mentioned, and again echoing *Wuthering Heights*, the broken generational link and the crisis of inheritance is expressed through the figure of the absent mother, harking back to the missing mothers of Victorian fiction, "[c]ondemned to the shadows or an early grave in nineteenth-century literature" (Heilmann-Llewellyn, 2010: 65). Margaret's mother is not deceased, but she is clinically depressed, emotionally distant and largely physically absent, which is toyed with through her ghostly presence in the letters exchanged between Margaret and her father – he includes the greetings from his wife in all his correspondence with his daughter, but the words only serve to emphasise the mother's emotional distance. Vida Winter's mother remains unknown, identified only as one of the village girls who falls victim to Charlie's sadistic attacks and characterised solely by the violence that she suffers. Emmeline is forced into absent motherhood by her sister's jealousy, which results in attempted infanticide,

arson, death and permanent separation of family members. Isabelle is portrayed as a disinterested mother at first, and is then physically taken away to an asylum, where she dies shortly after, leaving the twins motherless as well. Isabelle's own mother Mathilde dies in childbirth, thus tracing a long line of interrupted maternal links and motherless daughters. These absences are somewhat compensated for by the presence of alternative maternal figures, in the guise of Mrs Love and Missus, but they are both older women who adopt these motherly roles once their own childbearing age is over, suggesting a further rupture in generational ties, as the role of the mother skips a sequence and shifts to the older generation. The skewed generational succession is highlighted through the ambiguous role occupied by Vida as Shadow – she is Emmeline's half-sibling, but she is also a protective mother figure to her childlike character, a role she also later adopts with the surviving twin.

To further emphasise this generational interruption, Vida Winter is not only motherless, but also childless, where her stories can be viewed as her children, and Margaret as her storytelling heir (another instance of an adoptive older mother), a connection further suggested by the link between Margaret's bookshop, Vida's current library and their ghostly twin in Angelfield, destroyed in the fire. In this case, the missing thirteenth tale can be read as a narrative counterpart of a missing child, the obverse of Vida and Aurelius as two parentless children who are displaced or found. The ghost of the missing child can, of course, be found in Margaret's absent twin as well. The interruption in generational ties is further configured in the slippery, uncertain nature of the characters' identities, which creates misalignment even in those ties that are recovered. Aurelius thus seemingly discovers the identity of his biological mother, but since neither Vida nor the novel itself take the final steps to find out which twin survived the fire, Aurelius, and by extension the reader, cannot be sure that the woman he comes to secretly visit in Vida's home is the same one who gave birth to him. As if to anticipate this maternal confusion, during Emmeline's pregnancy, Adeline too puts on weight for the first time in her life, and the resulting similarity between the twins at the time when they should be easy to tell apart serves as yet another uncanny doubling. The novel relies on misidentification to create its sensational twists, where Emmeline and Adeline change places<sup>1</sup>, and so do Adeline and Vida,

---

<sup>1</sup> The twins' interchangeable identity and the resulting twists are hinted at from the beginning: when Isabelle brings them home, it is up to the Missus and John-the-dig to arbitrarily decide which one is which. After the Angelfield fire, it remains unclear which twin burnt to death, owing to psychological trauma and physical disfigurement. Even though it would have been a matter of simple examination (only one twin had recently

and the sisters' interchangeable identity is apparent when Vida, forgoing her own self, pretends at times to be Adeline and at times Emmeline when meeting the village grocer. These exchanges, along with the presence of twins, doubles and ghostly doppelgängers, points to an essential permeability of identity, loss of authenticity and other quintessential neo-Victorian concerns. While doubling is already implicit in the figure of the twin, there is further doubling between the Angelfield twins and Margaret and her own sister, but also between Adeline and Vida. Vida's character in particular points to the elusive, unstable nature of identity: she is Shadow, the "girl in the mist", the "little spy" who is mistaken for one of the village boys, which is further reflected in the fact that she constructs a series of invented biographies for herself.

Setterfield plays with such doubling by including the third sister, who comes to haunt the text as well. As Margaret suggests at the beginning of Vida's tale, "it is always with the third wish that everything so dangerously won is disastrously snatched away" (Setterfield, 2006: 50). At the same time, the dead twin is one of the main sources of horror in the novel, appearing as a ghostly spectre just outside Margaret's view or evoked by her pale image in the mirror formed by the window pane: "In the night glass was a face so pale you could see the blackness of the sky through it. We pressed cheek to cold, glassy cheek. If you had seen us, you would have known that were it not for this glass, there was really nothing to tell us apart." (Setterfield, 2006: 23) Margaret simultaneously longs to find her twin sister and dreads her reappearance ("What terrible thing is it that I am about to join myself – *rejoin* myself – to?" (142)), an ambivalence that extends to the way she perceives herself as well ("What kind of unnatural creature was I? What abomination of nature is it that divides a person between two bodies before birth, and then kills one of them? And what am I that is left? Half-dead, exiled in the world of the living by day, while at night, my soul cleaves to its twin in a shadowy limbo" (160)). Margaret's phrasing here draws on the discourse of the Victorian freak show, a cultural setting that historically would have included conjoined twins like herself and her sister. This sense of incompleteness is further reflected in Margaret's repeated use of the word "amputee"; the phrase is also

---

given birth), Vida decides against finding out for sure, perhaps because she is afraid of the answer that she already suspects is not to her liking: the text seems to imply that it was Adeline who survived, because Vida never retrieves Aurelius and the survivor remains catatonic, just like Adeline was after the "severance" (while Emmeline adapted to living without Adeline). Whoever she was before, the remaining twin becomes Emmeline after the fire, and the twins' bodies are reunited after they are both dead. Vida, meanwhile, is buried apart from them, an outsider to the last.

employed to describe the separation of Adeline and Emmeline effected by Hester and Dr Maudsley, which leaves the sisters as “amputees, only it was not a limb they were missing, but their very souls” (185), echoing Heathcliff’s famous cry that he cannot live without his soul. The particulars of Margaret’s case – the twins were joined at the heart – are highly melodramatic in true Victorian fashion, but also reiterate this perceived sense of loss, or *severance*, as Adeline and Emmeline’s separation is described (181). In the end, it does not really matter which twin survived the fire, since neither can live without the other: the survivor is merely a soulless husk of her former self, wandering the grounds at night and looking for her dead sister in the earth, in a ghostly echo of Margaret’s own thoughts of her dead twin (“Or – it is this I fear – has she come direct from the grave?” (142)).

In adding a third sister to the narrative, the novel thus seeks to complicate notions of belonging and exclusion, sameness and difference – Vida is both one of the Angelfield kin and an intruder, *unheimlich*, both in terms of being uncannily familiar and in the sense of not being *of the home*. If the novel’s rational explanation is relinquished and the Gothic is fully embraced instead, Vida is even more sinister, as she could have literally appeared from “the mist” as a better version of Adeline, similar to the sudden appearance of William Wilson’s double in Edgar Allan Poe’s eponymous doppelgänger tale. This changeling then takes over Adeline’s life, destroying her so that she can live – it does not matter if the real Adeline is indeed the twin who survived, because Vida locks her in the metaphorical attic and rechristens her Emmeline, taking on the mantle of Adeline in her place. Moreover, Vida is the half-sister, indicating a kinship link broken not only vertically but also horizontally, the ghost foundling who infiltrates the house, the intruder who drives a wedge between the two twins who have hitherto lived in perfect, albeit violent symbiosis, the parasite who kills one of them and takes her rightful place. Vida can also be read as a recasting of the figure of the Gothic orphan in the tradition of Heathcliff (cf. Andeweg-Zlosnik, 2013), but here it is one of the family, Adeline, who is sadistic and violent, the abject bad seed turning on their own, while the usurper, the cuckoo chick who takes her place, becomes the surviving twin’s lifelong nurturer. All these meanings resonate with neo-Victorian concerns with matters of authenticity and belonging, but also echo Victorian focus on lineage and ancestry. As Heilmann and Llewellyn (2010: 64) argue, the Victorian past is “deceptively familiar to us through its literature, art, architecture, socio-cultural and political discourses, yet always ultimately intangible, and utterly remote from our experience”. Like Vida or the Angelfield twins, the Victorians remain both uncannily familiar and essentially unknowable, a

misty presence in our collective cultural imagination.

The novel also deftly plays with strategies of distancing and perspective, which can be seen as a convention of the sensation narrative – the shift from third-person to first-person narrative occurs when Vida takes Adeline’s place in the family, a clue to her identity that can only be fully understood once the sensational truth is revealed – but this can also be read within the context of contemporary ambivalence towards the Victorians, the simultaneous fascination and repulsion they provoke. As Margaret notes, “[i]n telling her tale, Miss Winter was like the light that illuminates everything but itself. She was the disappearing point at the heart of the narrative. She spoke of *they*; more recently she had spoken of *we*; the absence that perplexed me was *I*. What could it be that had caused her to distance herself from her story in this way?” (Setterfield, 2006: 111) This shifting perspective, we learn, is rooted in more than psychological reasons – Vida speaks of the twins as *them* because she is a separate character who has not yet joined the narrative. From such a skilful storyteller, the failure to conceal the difference between herself and the Angelfield twins must be a deliberate one, a door left ajar for the reader to wonder over. However, it also points to the uneasy relationship with Victorian ancestry and the reluctance to claim allegiance to it, to the simultaneous urge to distance ourselves from their backward ways and to acknowledge them as the source of our contemporary identities.

The novel’s repeated references to mirrors evoke another typical neo-Victorian trope – the act of looking in the mirror and the “inevitable distortion that accompanies any mirror image” (Joyce, 2007: 4). As Helen Davies (2015: 2) notes, “the concept of the mirror has also been important for understanding the combination of fear and fascination attached to making a spectacle of extraordinary bodies”, quoting from Elizabeth Grosz who argues that “the mirror-image threatens to draw us into its spell of spectral doubling, annihilating the self that wants to see itself reflected” (Grosz, qtd in Davies, 2015: 2). In this respect, the presence/absence of Margaret’s conjoined twin simultaneously offers a promise of the spectacle of the extraordinary body and endlessly defers it, as we only get ghostly glimpses and pale visions, the freakish body featured only as the rather underwhelming descriptions of Margaret’s scar, an ambiguous point of attachment and separation between the sisters. The scar acts as a ghostly reminder (and remnant) of the anticipated spectacle of freakery, a spectral trace of the monstrous other and its abject nature. It also brands Margaret as physically different, mirroring the key-shaped mark on Vida’s palm and acting as another link between the two women.

Furthermore, Anne Whitehead (2004: 85) draws a connection between

fiction that explores traumatic experiences and intertextuality, where intertextual references are read as the insistent return of repressed narratives. In this respect, the repetition of key Victorian plots, characters and motifs – orphaned children, the madwoman setting fire to the house, elemental passions running high in the Yorkshire moors, sexual transgression – may suggest a need to revisit them and rework them. The text's obsession with motherlessness and broken generational ties is particularly prominent and speaks of contemporary feelings of rootlessness and deeply seated ambivalence towards cultural heritage and ancestry. On the other hand, the excessive nature of the trauma contained within Vida's tale can also be read as commentary on contemporary voyeuristic fascination with traumatic pasts, which is less concerned with the act of bearing witness, and more with the spectacle of suffering. The exploration of trauma, sexual trauma in particular, provides a link with sensation fiction, as trauma is identified by Jessica Cox (2019: 143) as one of the key aspects of the genre, where the narrative gaps suggestive of the presence of trauma are "often crucial to the novels' sensation effects"; in the words of Ann Heilmann and Mark Llewellyn (2010: 48), in *The Thirteenth Tale* "everything relies on our ability to 'look there in the gap' and perceive the figure in the crack". However, despite the fact that sexual abuse and sexual transgression feature prominently in Setterfield's novel – the incestuous relationship between Isabelle and Charlie, George's (implied) incestuous obsession with Isabelle, as well as Vida's with Emmeline, Charlie's sadistic raping sprees – the primary trauma in the novel nevertheless seems to stem from the loss of familial connections and the death of parent/child/sibling figures. The consequences of sexual trauma are never really explored, even if they do take the physical form of the twins themselves, just as Vida functions as Charlie's transgression made flesh, a not-so-ghostly embodiment of his past sins. The impact of the abuse on Isabelle, or on Vida's mother, an anonymous victim of rape, remains entirely absent from the narrative. For Vida herself, the central source of trauma is the loss of Emmeline rather than her own violent conception, which receives only cursory attention.

The central concern of *The Thirteenth Tale*, then, lies in an uneasy, traumatic and complex relationship with the past, one that is explored in the space between ambiguities and uncertainties concerning lineage and inheritance, identity and imitation, fiction and reality. The opening line of *Tales of Change and Desperation*, which leaves Margaret helplessly transfixed, notes that "[a]ll children mythologize their birth. It is a universal trait. You want to know someone? Heart, mind and soul? Ask him to tell you about when he was born. What you get won't be the truth; it will be a story. And nothing is more telling



than a story” (Setterfield, 2006: 26). The story of one’s origin is thus both a mythologised smokescreen and a source of ultimate truth, more telling than any verifiable facts and records. In its obsessive inclusion of iconic Victorian plots and characters, the novel invites us to consider the myth we create surrounding the birth of our own contemporary culture, as the stories with which we surround the Victorians and our own relationship with them provide a telling mirror to our own contemporary anxieties and concerns.

Viktorija Krombholc

Bojana Vujić

ODSUTNE MAJKE I AVETINJSKI DVOJNICI U *TRINAESTOJ PRIČI* DAJANE SETERFILD

*Rezime*

Neoviktorijanska književnost rekontekstualizuje popularne viktorijanske stilske elemente i preispituje mesto fikcionalnog i istorijskog viktorijanskog doba unutar šireg konteksta današnje kulture. Savremene neoviktorijanske priče često koriste gotske motive, jer njihova uznemirujuća priroda pokazuje današnje ambivalentne stavove prema viktorijancima i njihovom kulturnom nasleđu. Ovaj članak analizira *Trinaestu priču* (2006), prvi roman savremene britanske spisateljice Dajane Seterfild. Roman se ovde tretira kao primer neoviktorijanske gotske književnosti, pri čemu se posebna pažnja poklanja motivima dvojnika i bezmajčinstva, kako bi se ispitale ideje identiteta, porekla i pripadnosti koje prožimaju tekst na tematskom i narativnom nivou. Naglasak se stavlja i na intertekstualnost u romanu, s obzirom na to da *Trinaesta priča* ulazi u svrsishodan dijalog sa najznačajnijim viktorijanskim gotskim tekstovima, pre svega romanima *Orkanski visovi* Emili Bronte (1847) i *Džejn Ejr* Šarlot Bronte (1847). Bogata intertekstualna struktura *Trinaeste priče* pokazuje da ovaj roman funkcioniše pre svega kao priča o pričama, te i na taj način preispituje kulturno, istorijsko i književno nasleđe viktorijanske ere.

*Cljučne reči:* Dajana Seterfild, *Trinaesta priča*, neoviktorijanska proza, savremena gotika, dvojnik, odsutna majka, intertekstualnost

REFERENCES

- Andeweg, A.–Zlosnik, S. (2013). *Gothic Kinship*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Cox, J. (2019). *Neo-Victorianism and Sensation Fiction*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Davies, H. (2015). *Neo-Victorian Freakery: The Cultural Afterlife of the Victorian*

- Freak Show*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gruss, S. (2014). Spectres of the Past: Reading the Phantom of Family Trauma in Neo-Victorian Fiction. In: Boehm-Schnitker, N.–Gruss, S. (eds.) (2014). *Neo-Victorian Literature and Culture: Immersions and Revisitations*. New York and London: Routledge. 123–136.
- Heilmann, A.–Llewellyn, M. (2010). *Neo-Victorianism: The Victorians in the Twenty-First Century, 1999–2009*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Joyce, S. (2007). *The Victorians in the Rearview Mirror*. Athens: Ohio University Press.
- Mitchell, K. (2010). *History and Cultural Memory in Neo-Victorian Fiction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Pyrhönen, H. (2010). *Bluebeard Gothic: Jane Eyre and its Progeny*. Toronto: University of Toronto Press.
- Setterfield, D. (2006). *The Thirteenth Tale*. New York: Atria Books.
- Whitehead, A. (2004). *Trauma Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

## *ПРИКАЗИ*



### ОРФИЧКЕ ХИМНЕ У РУХУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

(Снежана Вукадиновић, *Орфеј. Орфичке химне*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2023, стр. 295)

(е-књига: <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2023/978-86-6065-826-7>)

Загонетна личност митског певача Орфеја и религиозни покрет који је по њему понео назив орфизам, од давнина представљају неисцрпан извор уметничке инспирације, а у последњих неколико векова, захваљујући критичким издањима античких извора, и све учесталији предмет научног истраживања. Захваљујући дигиталном издању монографије *Орфеј. Орфичке химне*, проф. Снежане Вукадиновић, српска читалачка публика ће имати прилику да се не само боље упозна са различити аспектима ове сложене и још увек недовољно истражене теме већ и да по први пут на свом језику чита *Орфичке химне*, које поред изворне имају и велику уметничку вредност.

Монографију *Орфеј. Орфичке химне* тематски можемо поделити на две велике целине. Први део књиге представља концизну научну студију која покрива широк спектар тема везаних за Орфеја – његову митско-историјску биографију (*Орфеј митска или историјска личност*, стр. 9–42), историјско-религијски приказ орфичког покрета и орфике (*Аскетско религијски покрет. Орфика и орфичари*, стр. 42–70), преглед орфичке књижевности и историјат њеног истраживања (*Орфичке химне – истраживања*, стр. 70–79 и *Орфичко Сунце*, стр. 89–97) и рецепцију *Орфичких химни* у српској култури (*Мирис Орфике у поетици Миодрага Павловића*, стр. 97–102). Кроз наведена поглавља ауторка читаоца постепено уводи у сложену питања која се тичу Орфеја и орфике, истовремено приказујући друштвено-историјски и религијски контекст у којем су настале *Орфичке химне*, којима је посвећен други део монографије (*О преводу орфичких химни на српски језик*, стр. 102–103, *Орфики ђмвои – Орфичке химне*, стр. 103–212 и *Коментари*, стр. 212–285).

У првом поглављу – *Орфеј: митска или историјска личност* – ауторка на основу критичке анализе бројних, али често фрагментарних и међусобно супротстављених података које о Орфеју пружају антички извори, даје исцрпан приказ његове митолошке биографије и прати историјски развој

појединих митема и митолошких сижеа који су се временом почели везати за Орфејов лик. Поред приказа митолошке биографије, велика пажња је посвећена питању Орфејеве историчности и пореклу његовог култа. У том контексту проф. Вукадиновић посебно истиче Орфејеве шаманистичке црте и страно порекло, приклањајући се оној традицији научне мисли која иза митског вела препознаје реалну историјску личност.

Друго поглавље – *Аскетско-религијски покрет. Орфика и орфичари* – започиње испитивањем водећих научних токова који су феномену орфизма приступали како са религијских тако и са друштвено-економских становишта. Ауторка потом прелази на приказивање историјских извора, које дели у две велике групе: орфичке изворе и изворе који потичу од неорфичара. Из наведених извора се може закључити да је орфичко учење имало развијену теологију, а по томе се, како ауторка наглашава, разликовало од признате олимпске религије и од свих осталих верских заједница чији свештеници и приврженици нису били везани ни за какве догме. Остатак поглавља представља приказ историјског развоја орфичког покрета као и анализу појединих ритуално-теолошких елемената орфичке религије.

Након што је у другом поглављу читаоце упутила у основне проблеме и типологију орфичких извора, ауторка се у трећем поглављу окренула испитивању специфичније теме – самих орфичких химни. Поглавље *Орфичке химне – истраживања* започиње кратким уводом у орфичку књижевност, да би потом пажња била посвећена испитивању орфичких химни. Посебност химни се, како истиче проф. Вукадиновић, огледа у томе што оне представљају једини сачувани текст који је имао обредну функцију у служби неке верске заједнице. Наведено поглавље такође садржи и кратак историјат рукописа и издања *Орфичких химни*, као и разматрања кључних питања која се тичу ауторства и просторно-хронолошког оквира настанка химни. Ова питања су, како ауторка закључује, још увек отворена.

Четврто поглавље – *Орфичко Сунце* – представља ауторкину интерпретацију једне од 87 орфичких химни – *Химне Сунцу* (бр. 8). Поглавље започиње сажетим излагањем историје религиозних веровања у Сунце код медитеранских народа, да би пажња потом била окренута ка самој химни. Пре него што је прешла на анализу и интерпретацију текста химне, ауторка је читаоце најпре упознала са ритуалним контекстом за који је химна била везана. Посебно је истакла обредну улогу тамјана, на тај начин дочаравајући део мистичне атмосфере у којој су се химне читале.

Интеретација саме химне је заснована на анализи сложених епитета иза којих се крију најважније функције божанства: „Епитетом *πανδρέκεις* као *nomina honorifica* наглашава најважнију функцију која сублимира једну суштинску особину Хелија, он је неко коме ништа не промиче, а затим се ова функција проширује речима *ἔχων αἰώνιον ὄμμα*. Ево Сунца као око вечног дана, бог који све види, осећа и чује“ (Вукадиновић 2023: 91). У наставку поглавља ауторка повезује епитете који ближе одређују функцију божанства са митолошко-иконографским представама Сунца и интерпретира његову улогу у ширем контексту орфичке теологије.

На крају поглавља посвећеног *Химни Сунцу*, проф. Вукадиновић примећује да је оно нашло пут и у српску књижевност посредством песништва Васка Попе, који је цели један циклус песама посветио Сунцу: „Његово Сунце потиче из орфичке космогоније која се донекле сачувала у богумилској легенди“ (Вукадиновић, 2023: 95). Наведена опаска, посвећена рецепцији орфичких химни у српској књижевности, представља својеврстан увод у следеће поглавље – *Мирис орфике у поетици Миодрага Павловића*.

Поглавље *Мирис орфике у поетици Миодрага Павловића* у потпуности је посвећено рецепцији орфике у српској књижевности, односно орфичким елементима у поезији Миодрага Павловића: „Ово је прилика да се помене непоменуто, негде по страни случајно остављено и лишено светлости. Ово је прилика да се види и препозна још један Павловићев орфички печат, који прокламује неонадреалистички протест, у коме се преплићу митске и историјске слике балканске традиције“ (Вукадиновић 2023: 97). У овом поглављу проф. Вукадиновић се присећа свог првог сусрета са Павловићевом збирком. На њено питање због чега збирка има баш 87, а не 85 или 90 песама, проф. Никола Страјнић ју је упутио на Хелдерлинову поетику и орфичке химне: „Када сам открила оригинални текст *Орфичких химни*, све је било много јасније. Павловићева *орфика* кренула је од мистичног броја 87, тог истог броја и *Орфичких химни*“ (Вукадиновић, 2023: 98).

Пут од Павловићеве збирке водио је проф. Вукадиновић до орфичких химни, чије је превођење, са дужим и краћим прекидима, трајало више од деценије. У кратком поглављу, под насловом *О преводу орфичких химни на српски језик*, ауторка је навела неке карактеристике свог превода. С обзиром на то да се праћењем грчког хексаметра и оригиналног ритма губила мисаона суштина у српском језику, окренула се отвореном стиху и разуђенијем ритму, који су градили нову стилску тоналност. Бројни и сложени епитети су у потпуности преведени, што представља прави подухват, а на појединим

местима се ради јасноће стиха вршила њихова инверзија. Дуге релативне реченице су у појединим случајевима сажимане, а партиципи по потреби претварани у супстантив. Разлог оваквог избора налазимо у тежњи да се избегне нескладност звука у српском језику и да се свака химна чита у даху као једна молитвена поетска целина.

Након кратког објашњења следи централни и најважнији део монографије – *Ὀρφικοὶ ὕμνοι – Орфичке химне*. На нешто више од стотину страна проф. Вукадиновић је превела и прилагодила духу српског језика збирку од 87 орфичких химни, укључујући и уводну *Молитву за Мусеја* (*Εὐχή πρὸς Μουσαίου*). Сваки превод је пропраћен и оригиналним старогрчким текстом, што је од посебне важности за студенте класичних језика. Поред оригиналног текста, преводе прате бројни корисни коментари у којима ауторка читаоцима приближава митолошке личности које се јављају у тексту и објашњава мање познате појмове. У коментарима се такође налазе и поједини оригинални увиди и интерпретације. Књига се завршава закључком на српском и енглеском језику, у којем проф. Вукадиновић сажима кључне резултате своје студије, те списком извора и цитиране литературе, као и кратком биографијом аутора.

Допринос монографије *Орфеј. Орфичке химне* српској науци и култури огледа се на више равни. Она, пре свега, представља значајан приручник како за студенте историје, књижевности и класичних језика тако и за све оне који желе да се боље упознају са античком грчком религијом и митологијом. Предевањем орфичких химни у рухо српског језика проф. Вукадиновић успела је да српској читалачкој публици приближи дух и мисао древне мистичне религије чија заоставштина има ванвременску цивилизацијску вредност.

**Огњен Тошовић\***

---

\* [ognjentosovic94@gmail.com](mailto:ognjentosovic94@gmail.com)



УДК: 321.17:929 Mihailović R.  
94(497.11 Маџва)“12”-95  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2530  
orcid.org/0009-0002-2359-0931  
Приказ

### ПУТОВАЊЕ КАО БИОГРАФИЈА\*

(Ђура Харди, *Итинерариј Ростислава Михаиловича*, Сремска Митровица – Нови Сад: Историјски архив „Срем“ – Филозофски факултет, 2019, стр. 160)

Међу процесима који су обликовали људску историју по свом значају издвајају се путовања. Било да се ради о индивидуалним покретима или миграцијама читавих етничких група, путовања су фундаментално утицала на историјске токове. Када говоримо о средњовековном периоду поменуто тврдња постаје веома транспарентна. Средњи век је представљао период изразите мобилности. На путовање се одлучују сви слојеви становништва, а разлози који су стајали иза одлука су разнородни, од питања пуке егзистенције, трговине, ратних сукоба, ходочашћа, образовања до чисте жеље за истраживањем нових и непознатих земаља. Због свега наведеног, с правом средњовековног човека можемо означити синтагмом *Homo viator*, човек путник.

Велику мобилност владајућих слојева током XIII века можемо видети на примеру руског кнеза Ростислава Михаиловича (почетак двадесетих година XIII века – 1263). Он је био најстарији син черниговског кнеза Михаила Всеволодовича из владарске династије Олеговича и Јелене, кћерке галичко-волињског кнеза Романа Мстиславича. Поменути руски владар је био учесник бурних политичких дешавања на широком географском простору од Новгорода до Маџве, а путовања су била важан елемент његове узбудљиве биографије. Реконструкцији њихове динамике посвећена је монографија др Ђуре Хардија *Итинерариј Ростислава Михаиловича*. Аутор је редовни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду, а његов научни рад у знатној мери посвећен је темама везаним за

---

\* Рад је настао као резултат ангажовања на пројекту „Перцепција јужне Угарске у средње веку“, у оквиру акције „Право на прву шансу“ Аутономне покрајине Војводине, Покрајинског секретаријата за високо образовање и научно истраживачку делатност.

средњовековну историју Русије, Угарске и простора југоисточне Европе. Књигу чине девет хронолошко-тематских целина. У уводном поглављу *Изаови на путу истраживања итинерарија кнеза Ростислава Михаиловича* (стр. 9–13) изложен је методолошки приступ проблематици дела. Недостатак дипломатичке грађе владарске канцеларије руског кнеза приморала је аутора да се примарно ослони на наративне изворе. Због наведених околности овде се не ради о класичном владарском итинерару, већ историографској реконструкцији итинерарија Ростислава Михаиловича. Извори који нас обавештавају о његовом животу разнородног су карактера, писани на староруском, латинском, старонемачком и грчком језику у хронолошком опсегу од XIII до XVII века. После осврта на изворе и проблематику њихове интерпретације, аутор се посветио анализи најзначајнијих историографских дела везаних за биографију поменутог кнеза. Како је личност Ростислава Михаиловича била предмет интензивног научног интересовања великог броја европских историчара још од пете деценије XIX века па све до данас, постаје евидентно колико је захтеван подухват проф. Хардија.

Појава Ростислава Михаиловича на историјској сцени приказана је у поглављу под називом *Новгород – Први кнежевски кораџи* (стр. 14–23). Овде је аутор описао ефемерну владавину младог кнеза над овим стратешки значајним градом северне Русије. Борба за контролом над Новгородом, који је после Кијева сматран другом престоницом, представљала је општу тенденцију међу руским кнежевима. Краткотрајна Ростислављева владавина, која је трајала од априла 1229. до децембра 1230. године, показала је сву турбулентност унутрашње политике руских кнежевина. Да је Михаило Всеволодович имао дугорочне планове за свог сина, показало је њихово заједничко присуство на кнежевском скупу у Кијеву априла 1231. године.

Најдинамичнији период биографије Ростислава Михаиловича, од 1235. до 1245. године, обухваћен је излагањем у поглављу *„Јко твои естъ Галичъ“ или галичким путевима и беспућима* (Харди, 2019: 24–85). Поменути период карактеришу претензије Олеговича на кнежевину Галицију. И поред значајне подршке групе локалних бојара, Ростислављева власт била је пролазног карактера. Одлазак у поход на Литву искористио је његов ујак Данило Романовичи и брзо овладао Галичем. Ростислав је због тога потражио уточиште у Угарској, а потом у Пољској. Тек појава монголске опасности 1240. године довела је до привременог измирења Олеговича и Романовича, а Ростислав Михаилович је постао кнез Луцка. Бежећи пред Монголима, Михаило Всеволодович с породицом боравио је у Пољској и Шлеској. Почетак самосталног политичког деловања Ростислава

Михаиловича и излазак из очеве сенке везан је за 1241. годину и обнову његових претензија на кнежевину Галицију. Друга владавина Галичем 1242. године прекраћена је услед притиска Монгола који су се повлачили из Угарске и офанзиве Романовича. Ростислав Михаилович се поново обрео у Угарској, где се и оженио принцем Аном. Тиме је постао зет краља Беле IV, али и угарски претендент на Галицију. После два неуспела похода дошло је до пресудне битке код Јарославља 17. августа 1245. године у којој су Ростислављеве снаге претрпеле пораз, чиме су окончане његове амбиције за владавином над Галицијом. После још једне кампање несуђени галички кнез је своје деловање дефинитивно усмерио ка Угарској.

После склапања брака са принцем Аном Ростислав је постао активни учесник спољне политике краљевине Угарске. Поглавље *Из боја у бој – sub Nova Civitate iuxta fluvium Saar* (стр. 86–90) доноси минуциозну анализу његовог учешћа у бици на пограничној реци Лајти, близу Бечког Новог Места 15. јуна 1246. године. Иако је угарска страна изгубила, сам исход битке се показао још трагичнијим за аустријску страну пошто је у њој страдао херцег Фридрих II с којим се угасила мушка линија династије Бабенберга. Пресудну улогу у овој бици имао је управо Ростислав Михаилович.

Склапањем Зволенског мира дошло је до измирења између Беле IV и династије Романовича. Мировни уговор је додатно учвршћен склапањем брака између угарске принцезе Констанце и Лава, сина Данила Романовича. Овакав след догађаја означио је дефинитиван крај претензијама Ростислава Михаиловича на Галицију. Стога се угарски краљ одлучио да свом зету као апанажу додели област Мачве. Његовом присуству на простору јужне Угарске бави се четврто поглавље под називом *Adventus in Machou* (стр. 91–95). Поменута област се налазила на рубу Паноније, јужно од реке Саве и источно од Дрине, а носила је име по граду Мачва. Аутор претпоставља да је иза подизања овог града, чији је локалитет данас изгубљен, могао стојати управо Ростислав Михаилович. Мачва је обухватала долину Колубаре, а могуће и Београд на истоку. По свему судећи, поменути област Ростислав је вероватно стекао 1247. године после смрти Јована Анђела, сина Маргарете Арпадовић, сестре Андрије II и некадашње византијске царице. Формални помен Ростислава Михаиловича као господара Мачве (*Dominus de Machou*) проналазимо у повељи Беле IV из 1254. године.

Мачвански бан је наставио да игра запажену улогу у војним акцијама Угарске, а наречено аутор анализира у оквиру поглављу *У чешким походима угарског краља* (стр. 96–104). У кампањи из 1253. године Ростислав

Михаилович је значајно допринео поразу чешких снага код Тренчина. Присуство мачванског бана у бици код Кројсенбруна на Моравском пољу 12. јула 1260. године, у којој су Мађари и њихови савезници поражени, може се само наслутити. У писму чешког краља Отакара II Пшемисла папи Александру IV помиње се присуство „шизматика такође, на име Грка, Бугара, Рашана и Босанаца јеретика“. Аутор сматра да је помен јужнословенског становништва из области које су се тада налазиле под влашћу Ростислава Михаиловича индиректна назнака његовог потенцијалног учешћа у поменутој бици.

О улози Ростислава Михаиловича у бугарско-никејском рату 1254–1256. године проф. Харди пише у поглављу *Путовање на југ* (стр. 105–116). Као таст владара Другог бугарског царства, Михаила II Асена (1246–1257), који се оженио његовом најстаријом ћерком Аном, Ростислав је остварио значајан утицај у овој земљи. Он се јавља као посредник у склапању мира с Никејским царством на реци Регини у лето 1256. године, о чему сведоче византијски извори. Мировни уговор је негативно утицао на положај Михаила II Асена. Убрзо долази до нереда и смрти бугарског цара, након чега се у унутрашње догађаје у Бугарској умешао Ростислав Михаилович. После кратког боравка у Трнову, одакле је извео своју ћерку, он се повукао. Његове, показаће се краткотрајне, аспирације на бугарски трон осведочене су титулом „*imperator Bulgarorum*“ споменутом у једној повељи која се потенцијално датира у 1257. годину.

Поглавље *Последње путовање* (стр. 117–121) бави се питањем хронологије и места сахране Ростислава Михаиловића. Ђ. Харди сматра да је господар Мачве преминуо у децембру 1263. године и наводи да је потенцијално могао бити сахрањен у грчком, православном манастиру Светог Димитрија у Сремској Митровици. На ову претпоставку наводи га географска блискост нареченог манастира Ростислављевим поседима, као и податак да су током XII века кнежеви Галиције, чланови династије Ростислављевича, били његови дародавци.

У поглављу *Закључак или Укратко о итинерарију Ростислава Михаиловича* (стр. 123–126) аутор пружа комплетну реконструкцију итинерара поменутог руског кнеза.

Ростислав Михаилович представља једну од најзанимљивијих личности европске политичке сцене XIII века. Низ звучних титула које је поменути владар носио, као што су кнез Чернигова, кнез Великог Новгорода, кнез Галиције, кнез Луцка, господар Мачве и цар Бугара, потврђују да се ради о историјској фигури веома динамичне биографије. Монографија др

Ђуре Хардија *Итинерариј Ростислава Михаиловича* из угла историографије представља вишеструко значајну публикацију. Акрибични приступ анализи историјских извора и досадашње историографске продукције учинио је да ово дело не представља само допринос изучавању владарске биографије Ростислава Михаиловича, већ и самог феномена путовања у средњем веку. Још један важан аспект ове итинерарске студије везан је за представљање улоге јужне Угарске у контексту средњовековне политике. Сплетом историјских околности Ростислав Михаилович је постао господар Мачве. Из ове области на рубу јужне Паноније он је утицао на историјске токове како у западној, тако и у југоисточној Европи. Због наведених квалитета и широког спектра историјских тема обрађених у овој монографији сматрамо да ће побудити интересовање не само научних кругова, већ и шире читалачке публике заинтересоване за историју.

др Небојша Карталија \*

---

\* [nebojsa86kartalija@gmail.com](mailto:nebojsa86kartalija@gmail.com)



УДК: 271.222(497.11):929 Lukijan, srpski  
patrijarh  
271.222(497.11)-732.2-95  
DOI: 10.19090/gff.v49i1.2531  
orcid.org/0009-0003-1984-481X  
Приказ

**ПАТРИЈАРХ ЛУКИЈАН ИЗМЕЂУ ЕЛИТА ЦЕНТРА И ПЕРИФЕРИЈЕ**  
(Горан Васин, *Патријарх Лукијан Богдановић: крај једне епохе*, Нови Сад:  
Филозофски факултет, 2020, стр. 241)

Књига *Патријарх Лукијан Богдановић: крај једне епохе* објављена је 2020. године у издању Филозофског факултета у Новом Саду. Књигу чине увод, 5 поглавља и закључак. Аутор, Горан Васин, запослен је на Филозофском факултету у Новом Саду, где предаје предмете из Националне модерне историје. У кратком *Уводном слову* (стр. 9–13) професор Г. Васин истиче значај патријарха Лукијана Богдановића у историји Карловачке митрополије и Црквено-народне аутономије Срба у Аустроугарској. Осврће се на спроведена истраживања у архивима у Србији (Архив САНУ у Сремским Карловцима и Архив Србије у Београду), затим у Мађарској (Архив Православне епархије будимске у Сентандреји и Мађарски државни архив у Будимпешти), као и у Бечу (Државни архив Аустрије). Аутор потом објашњава да наука дуго није обраћала пажњу на улогу овог првојерарха, како због фокусирања на световне личности овог периода, какви су били Михаило Полит Десанчић и Јаша Томић, тако и због политичких околности. Након смрти патријарха Лукијана Срби у Монархији остали су без духовног предводника пред почетак Првог светског рата. Карловачка митрополија је била најзначајнија институција Срба у Хабзбуршкој монархији, која је током 18. и 19. века бранила православље и утицала на стварање националног идентитета Срба. Г. Васин закључује да су зато сукоби јерархије и грађанских партија у другој половини 19. века били толико трагични. Међусобни сукоб је уништио српско национално јединство, што ће на крају довести до укидања аутономије. Међутим, за патријарха се може рећи да је био успешан у својим настојањима јер је тражио начин да сачува наслеђе митрополије и да следи политику својих претходника у судбоносним моментима за пречанске Србе.

Прво поглавље, *Пут ка епископском достојанству. Црквено-школска аутономија и српски расколи* (стр. 15–37), аутор започиње описом првих

година живота будућег патријарха. Световно име му је било Лазар. Његов отац Александар се бавио трговином. Преко мајке Милице Летић био је у сродству са патријархом Георгијем Бранковићем, њеним братом од тетке. Основну школу и гимназију је завршио у родној Баји, а 1889. богословију у Сремским Карловцима. Школовање је наставио на Митрополитском лицеју у Јегри, где је студирао право и учио мађарски језик, што му је омогућило да оствари познанства са представницима мађарске политичке елите. Од тада започиње његово напредовање у чиновима у оквиру Митрополије, а рукоположења је вршио тадашњи патријарх Георгије Бранковић. Аутор истиче да је патријарх схватио како протосинђел Лукијан има потребно знање за управљање црквом, посебно ако се узме у обзир озбиљност сукоба који је 1890-тих тињао на Црквено-народним саборима. Радикали су редовно у *Застави* оптуживали патријарха да не ради на одбрани православља, како у јужној Уграској, тако и у Босни и Херцеговини, а критиковали су и његово управљање финансијама. Аутор објашњава да јерархија није желела да препусти унутрашње уређење Митрополије световњацима, који су, природно, тежили и управљању њеним фондовима. Ситуацију је додатно закомпликовала прослава хиљадугодишњице досељавања Мађара у Панонију, када су мађарске власти инсистирале на даљој мађаризацији школа и искључиво мађарском карактеру државе. Патријарх је у штампи био критикован да се под таквим притисцима, недовољно залагао за заштиту Срба. Г. Васин истиче да опозициони став, који су раније заступали Милетић, Полит и Томић, никада заправо није био успешан и да су то већ 1884. схватили нотабилитети. Они су покушали да нађу другачије и прихватљивије решење српског питања, сматрајући да је стање сталне опозиције према држави неодрживо. Због тога је патријарх Бранковић настојао да изнутра ојача Митрополију и да усмери политичке напоре на развој школства, како би се државним субвенцијама изградиле нове школе и манастири као заштите од даље мађаризације.

Следеће поглавље, *Будимски владика 1897–1908/1912* (стр. 37–103), аутор започиње објашњењем атмосфере у којој се припремао долазак Лукијана Богдановића на место будимског владике. Он је најпре 1896. године постао мандатар будимске епархије, што је српска штампа пропратила бројним коментарима, нарочито истичући чињеницу да је реч о патријарховом сестрићу. Сукоб се додатно погоршавао, а Црквено-народни сабор из 1897. године, познат као Петровдански, остао је упамћен као један од најтежих у историји Митрополије. Аутор истиче да је један од главних проблема био недостатак подршке јерархији, односно конзервативцима, међу



великим делом свештенства. Неки свештеници су чак говорили на скуповима опозиције и врло негативно се изјашњавали о патријарху и владикама. Петровдански сабор је додатно ослабио позиције српске аутономије и после две недеље сталних расправа није била донета ниједна важнија одлука у вези са српским питањем. Изгледало је да су се све стране, после три деценије свађа, измориле. Потом је на седници Синода за будимског епископа изабран Лукијан Богдановић. Избор је протекао уз велики утицај патријарха, који је одлучио да гласа за сестрића како би се обезбедила већина гласова. Због оваквог поступка огласио се и пештански *Пеиштер лојд*, који је исказао сумњу што будимски владика није изабран једногласно, већ Бранковићевим прегласавањем, те да је он требало да има само завршни, али не и одлучујући глас.

Међутим, Г. Васин у наставку поглавља наглашава да је у унутрашњим црквеним пословима Будимске епархије владика имао позитиван утицај. Вршене су поправке цркава, епископских резиденција у Сентандреји и додељивана је државна помоћ свештеницима. Што се тиче стања у аутономији, оно се даље погоршавало, поготово после Сабора 1902. на коме су радикали однели победу. Потом је 1907. на Угарском сабору изгласан Апоњијев закон, што је веома узнемирило народности Угарске. Закон је подразумевао даљу мађаризацију и улазио је у аутономију српских вероисповедних школа и њихових наставних програма. Епископ будимски Лукијан Богдановић је на седницама Горњег дома Угарског сабора говорио о штетности овог законског предлога, који је уперен против учитеља који занемарују знање мађарског језика и не користе прописане уџбенике. Радикали Јаше Томића нису доприносили повољном решењу овог проблема, па су се тако на Угарском сабору могли чути гласови да је он у дубокој вези са Николом Пашићем и да држава мора обратити пажњу на ту чињеницу како би се заштитила. Тако су протицали последњи месеци патријарха Бранковића, који је преминуо 1907. године. Име Лукијана Богдановића наметало се као достојно да наследи претходног првојерарха. Те године, уз Лукијаново велико залагање, завршено је ново здање Текелијанума. Аутор истиче да ће Лукијан ктиторску делатност наставити и када постане патријарх. Закључује ово поглавље истичући да је остало мало писаних извора о периоду његовог управљања Будимском епархијом с обзиром на то да је српска штампа углавном негативно коментарисала његове потезе. Као патријарх Лукијан ће наставити да у својим посланицама ургира за међусобну слогу Срба.

Треће поглавље, *Избор Лукијана Богдановића за карловачког патријарха 1908* (стр. 103–142), аутор започиње описом атмосфере пре Лукијановог избора за патријарха, коју су одликовали даљи сукоби са радикалима око доношења Манастирске уредбе. Томић је овим одредбама прогласио манастире црквено-народним добрима, чиме је омогућен приступ световних личности манастирским пословима. То је највише одговарало имућним припадницима његове странке који су се злоупотребама даље богатали. Међутим, на Црквено-народном сабору радикали су подржали избор владиног кандидата Лукијана Богдановића правдајући ту одлуку потребом да место првојерарха не остане упражњено. Аутор истиче да су се дан уочи избора одређени радикалски прваци састали са Шандором Векерлеом, председником угарске владе. Своју управу над Митрополијом Богдановић је преузео у тренутку анексије Босне и Херцеговине и све већих притисака на црквено-школску аутономију. Настојао је да ради на помирењу између српских и мађарских елита, као и на очувању црквено-школске аутономије Срба у Монархији. Током Велеиздајничког процеса позивао је на очување српског језика, вере и писма у Хрватској, инсистирајући на ослобађању невиних Срба из затвора. Био је свестан чињенице да долазе тешка времена за Србе и да зато треба радити на очувању лојалности цару и Угарској.

Четврто поглавље, *Црквено-народни сабори 1910–1911. Патријарх Лукијан на удару страначке опозиције. Укидање црквено-школске аутономије 1912. Време Балканских ратова* (стр. 143–196), Г. Васин започиње Политовим ставовима о потреби промене положаја народности у Угарској. На сабору из 1910. радикали су изгубили власт у аутономији, због чега је Томић, између осталог, оптуживао патријарха Лукијана. Аутор даље наводи да се ситуација додатно искомпликовала када је 1911. председник владе, Куен Хедервари, изјавио да у Угарској не постоји народносно питање и да нема посебних програма за његово решавање. Ни нови Црквено-народни сабор, одржан у мају и јуну 1911. године, није успео да реши важна питања аутономије, попут стања у парохијама и вероисповедним школама. Самосталци су ојачали, док су радикали оправдавали своју некадашњу управу. Већ почетком 1912. године почеле су да се шире вести о могућем укидању аутономије, што се и догодило у јулу исте године. Аутор истиче да, у околностима сукоба Монархије са Краљевином Србијом, Беч није придавао значај српским заслугама у ратовима које је династија Хабзбург водила у претходним вековима. Уочи Балканских ратова српске политичке елите нису успеле да постигну консензус око очувања аутономије. Патријарх Лукијан

није имао избора, јер је знао да супротстављање влади неће донети никакве користи. У таквим околностима српске странке су пронашле кривца у њему, иако су се и међусобно оптуживале. Тек ће избијање Балканских ратова поново подстаћи пречанске Србе да се више ангажују око српског националног питања, о чему сведоче писања *Заставе* и *Браника*. Патријарх Лукијан је изјавио да, иако му је драго због ратних успеха Србије и Црне Горе, он и даље остаје веран држави у којој живи и залаже се за мирно решење спора између Србије и Монархије. Штампана је његова изјава користила како би га још више компромитовала. Аутор напомиње да су овакве изјаве првојерарха биле неопходне, јер је њима покушавао да заштити Србе у Аустроугарској и да налази решење под притисцима како српских политичких странака тако и мађарске владе.

У последњем поглављу, *Нестанак и смрт патријарха Лукијана* (стр. 197–226), аутор испитује околности смрти последњег карловачког патријарха. Радикали су током 1913. године, у последњим месецима Лукијановог живота, истицали сумњу како је он, наводно, присвојио 170.000 круна. Г. Васин објашњава да, ако се узму у обзир и претходни притисци, онда и не чуди што је патријарх био у лошем здравственом стању. Већ у јулу 1913. писало се о његовом скором одласку у бању Бад Гаштајн ради лечења. Међутим, патријарх је тамо мистериозно нестао. Српска штампа је ове непријатне вести пренела 1. септембра, док су радикали тврдили да је узрок смрти била његова душевна болест. У напетом атмосфери сумњичења и страха кружиле су гласине да је патријарх побегао у САД. У међувремену, за администратора Митрополије изабран је горњокарловачки владика Михаило Грујић. Како га нису фаворизовали ни либерали ни радикали, подржала га је угарска влада. Неколико дана касније, у октобру 1913. године, објављена је вест да је пронађено тело патријарха. Сахрана је опширно описана у штампи, а Полит је позвао да се управљање црквом врати народу, пошто епископат није био у могућности да решава проблеме настале укидањем аутономије. Аутор закључује да је смрт патријарха уочи Великог рата поразно деловала на српску националну политику у Монархији.

У *Закључку* (стр. 227–231), Г. Васин истиче да је смрћу патријарха окончана двовековна историја Карловачке митрополије. У Великом рату српска црква у Монархији није имала другог избора осим да пређе у стање пасивности. Овај став условљен је околностима у којима су пречански Срби већ били стављени ван закона, а црквени поглавари нису желели да својим ангажовањем отежају ионако безнадежни положај српског народа. По

завршетку рата, епископи некадашње Митрополије наставили су црквени живот у знатно измењеним околностима услед уједињења патријаршије.

С обзиром на то да је прошло више од једног века од смрти патријарха Лукијана Богдановића, аутор монографије *Патријарх Лукијан Богдановић: крај једне епохе*, професор Горан Васин, приказао је живот личности од великог значаја за последње деценије српске историје у оквирима Аустроугарске. Књига је значајно допринела расветљавању улоге овог првојерарха који је дао велики допринос српском наслеђу у Монархији, не само на црквеном пољу, већ и у области културе и ктиторске делатности.

**Павле Петковић\***

---

\* [pavle.petkovic@ff.uns.rs](mailto:pavle.petkovic@ff.uns.rs)

УДК: 81'255.4

821.134.2'55.4(=163.41)-95

DOI: 10.19090/gff.v49i1.2532

orcid.org/0000-0001-5174-3902

Приказ

## VIDLJIVA POSVEĆENOST: O PREVOĐENJU I PREVODILAČKIM ISKUSTVIMA

(Bojana Kovačević Petrović, *Nevidljiva harmonija: ogledi o prevođenju (i) književnosti*, Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, 2024, 218 str.)

Nakon trideset godina bogatog prevodilačkog iskustva, Bojana Kovačević Petrović, vrsna iberoamerikanistkinja, prevoditeljka i univerzitetska profesorka na Odseku za italijanske i iberoameričke studije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, objavila je naučnu monografiju *Nevidljiva harmonija: ogledi o prevođenju (i) književnosti*. Dok se u prethodnoj monografiji bavila pitanjem identiteta u delu meksičkog pisca Karlosa Fuentesesa (*Karlos Fuentes u potrazi za identitetom*, Akademska knjiga, 2018), Kovačević Petrović u novoj monografiji iberoameričkoj književnosti pristupa kroz perspektivu prevoditeljke i teoretičarke prevođenja.

Izdavač ove monografije jeste Kulturni centar Novog Sada, a objavljena je u ediciji „Anagrami”, što je u ovom slučaju i prirodno jer predstavlja rezultat dugogodišnje saradnje autorke i institucije-izdavača, prevashodno kada je u pitanju Međunarodni festival proze *Prosefest*. Ogledi, kojih je ukupno trideset i jedan, uz zaključni tekst „Finalna sazvučja” kao trideset i drugi, strukturirani su u četiri celine: „Teorijski aspekti prevođenja”, „Hispanoamerička književnost i prevođenje”, „O prevođenju pozorišnih komada” i „Iz prve ruke – latinoamerički pisci na *Prosefest-u*”. Tekstovi se kreću od opšteg ka pojedinačnom, odnosno od teorijskog i istraživačkog ka ličnom i iskustvenom, komponujući tako jedno naučno-memoarsko štivo. Poveznica koja odlikuje sve celine jeste prisustvo pažljivo odabranih motova kao misli koje prosijavaju kroz poglavlja u koja uvode. U tom smislu, autorka čitaocima nudi i jednu mini-antologiju izuzetnih misli o prevođenju i književnosti.

Deo „Teorijski aspekti prevođenja” predstavlja teorijsko uporište čitave monografije. U okviru njega, Kovačević Petrović pokazuje kako se teorijska misao o prevođenju i traduktologiji razvijala kroz istoriju, od Aristotela i Platona, preko

Umberta Eka, do savremenih teoretičara. Premda se najviše bavi stavovima o prevođenju teoretičara 20. i 21. veka, poseban tekst autorka posvećuje najpoznatijem delu španske književnosti i istražuje Servantesove stavove o prevodilačkom zanatu inkorporirane u roman *Don Kihote od Manče*. Analizirajući ključne odlomke, autorka analizira i odlomak iz šezdeset i drugog poglavlja, u kome joj pažnju posebno privlači pitanje nedovoljnog priznavanja prevodilačke delatnosti, što je podstiče na to da se osvrne na položaj prevodioca u savremenom društvu. Tako ističe veoma važnu činjenicu – da je prevodilac još uvek poprilično nevidljiv i skrajnut, a zapaža i nesrazmeran odnos broja književnih i prevodilačkih nagrada. Bojana Kovačević Petrović pokazuje izuzetnu širinu sagledavanja prilikom predočavanja traduktoloških stavova, ali glavna vizura koju neguje jeste hispanistička. Takođe, ističe i studije koje su njoj bile značajne, a koje se mogu shvatiti kao putokaz mladim čitaocima u otkrivanju nove literature. Jednoj od njih posvećuje i ceo tekst: u eseju „Utvara u knjizi ili fantom iz korica” bavi se knjigom *El fantasma en el libro. La vida en un mundo de traducciones (Utvara u knjizi. Život u svetu prevođenja)* Havijera Kalva. Autorka ne samo što prikazuje osnovna Kalvova promišljanja već njen tekst nadilazi puko prikazivanje jedne knjige i postaje izvor informacija koje konstituišu sliku o prevođenju u Španiji i Latinskoj Americi tokom 20. veka. Ni jugoslovenska i srpska nauka o prevođenju nisu zanemarene. Čitav jedan esej bavi se predstavljanjem razmišljanja traduktologa sa ovih prostora, odnosno delima Miodraga Sibinovića, zbornicima *Teorija i poetika prevođenja* Ljubiše Rajića i *Književno prevođenje: teorija i istorija* Krinke Vidaković Petrov, studijama *Umetnost prevođenja ili zanat* Branimira Čovića, *Razabrati u pletivu* Save Babića i *Opšta načela prevođenja* Borisa Hlebeca. Nakon eseja o domaćoj traduktologiji, sledi esej o prevođenju poezije kao specifičnom i zahtevnom tipu prevođenja, pri čemu se on promatra kroz stavove domaćih teoretičara i prevodilaca. Premda se sve studije koje autorka navodi mogu shvatiti kao preporuke, tekst „Novija prevodilačka razmišljanja” intencionalno je osmišljen kao niz preporuka, kao prikaz posebno korisne literature o prevođenju objavljene u 21. veku, a među kojima se nalaze studije Umberta Eka, Edit Grosman, Ježija Jarnjevića, Aleksandre Mančić i Draginje Ramadanski.

Drugi deo monografije jeste „Hispanoamerička književnost i prevođenje”, a otvara se serijom tekstova o hispanoameričkim autorima koji nisu bili samo pisciveć su bili i prevodioci. Kovačević Petrović predstavlja njih devetoricu, a svaki tekst nosi ime po ličnosti koju približava čitaocu – Garsilaso de la Vega Inka, Andres Beljo, Hose Marija Eredija, Leopoldo Lugones, Alfonso Rejes, Pablo Neruda, Oktavio Pas, Hudio Kortasar i Serhio Pitol. Polazeći od peruanskog

književnika koji je živeo i delovao krajem 16. i početkom 17. veka, autorka hronološki dolazi do 21. veka i meksičkog pisca i prevodioca Serhija Pitola, predočavajući tako „raznovrsnost, promišljenost i kontinuitet prevodne književnosti tog područja” (Kovačević Petrović 2024: 71). Uz to, pred čitaocima se nalazi samo izbor koji je autorka načinila, te u zaključnom fragmentu navodi da postoji čitav niz ovakvih latinoameričkih pisaca te ističe još neka imena, kao što su, na primer, Hose Blanco, Giljermo Kabrera Infante, Mario Vargas Ljosa, Sesar Aira i Santjago Ronkaljolo. Ipak, najpoznatiji autor ovog profila jeste Horhe Luis Borhes, te njemu posvećuje posebno poglavlje – „Borhesova teorija prevođenja”, u kome analizira Borhesove tekstove koji govore o prevođenju, a upućuje i na priče u kojima tematizuje prevođenje, među kojima, svakako, izdvaja priču „Pjer Menar, autor Don Kihota” te joj posvećuje istraživačku pažnju. Kovačević Petrović ističe Borhesovu osobenu prevodilačku poetiku, koja se bazirala na slobodnim intervencijama u originalu i kreativnoj nevernosti, zaključujući da borhesovski doživljaj prevođenja predstavlja „osobeno čitanje originala i njegovo ponovno ispisivanje u vidu višestruke veze između književnosti i jezika, jedinstvene za svako delo” (Kovačević Petrović 2024: 94). Da se strana kultura nikada ne sagledava izolovano (barem ne u slučaju istinskih stručnjaka), već u kontekstu i sa svešću o sopstvenoj kulturi, autorka pokazuje u više tekstova. Tako posebno poglavlje posvećuje recepciji hispanoameričke književnosti u jugoslovenskoj i srpskoj kulturi, ispisujući osvrt na prevode objavljene u 20. i 21. veku, kojim pokazuje „raznolikost, (ne)sistematičnost, a pre svega značaj i uticaj objavljenih dela” (Kovačević Petrović 2024: 95). Specifičnost ovog teksta jeste činjenica da je zasnovan na svedočenjima, tj. razgovorima sa Daliborom Soldatićem, Brankom Anđićem, Aleksandrom Mančić, Goranom Petrovićem, Savom Damjanovim i Jovicom Aćinom, koje je autorka zabeležila od 2015. do 2020. godine. Autorka u okviru ovog teksta ne skreće pažnju samo na različite prevode i veze između srpskih i hispanoameričkih pisaca već se na samom kraju teksta osvrće i na naučne radove koji se bave recepcijom španskih i hispanoameričkih autora u srpskoj kulturi, te predočava najznačajnije istraživače koji se bave ovim poljem. U okviru drugog dela monografije, Kovačević Petrović je objavila i tekst koji se bavi Prelevićevim prevodima poezije Gabrijele Mistral i Oktavija Pasa, kao i tekst „O dva prevodilačka poduhvata Isidore Sekulić”, o priređivanju *Izabranih dela* Enrikea Larate i prevođenju određenih poglavlja *Života* Svete Tereze Avilske, kao i stihova Oktavija Pasa.

Treći deo, *Nevidljive harmonije*, donosi promišljanja o književnom žanru koji se ne pominje često u traduktoloških studijama, a koji je veoma specifičan za prevođenje – o drami. Ovaj deo sastoji se od ukupno četiri poglavlja. Prvo je

teorijsko i bavi se predočavanjem osobenosti prevođenja dramskih tekstova kroz stavove različitih teoretičara. Autorka ističe da prevođenje drame stavlja prevodioca u poziciju u kojoj mora zamišljati svoj prevod na sceni, te računati na nemogućnost pojašnjavanja, na gestove, pokrete i intonaciju, što mu ujedno omogućava i veći stepen slobode. Takođe, ističe i važnost saradnje prevodioca sa dramaturgom, rediteljem, lektorom i glumcima, kao i činjenicu da prevodilac mora voditi računa o svom prevodu, pratiti ga kroz pozorišni rad na predstavi, sve dok se delo ne pojavi pred publikom. Bojana Kovačević Petrović u ovom poglavlju i taksativno predstavlja proces prevođenja dramskog dela, a osvrće se i na pojedine probleme koji se javljaju, kao što su, na primer, lokalizmi, idiomatski izrazi, žargon i opscene reči. Sledeća dva eseja posvećena su prevođenju drama Marija Vargasa Ljose. Autorka u njima navodi konkretne primere iz teksta, koje potom analizira i pokazuje kako u praksi funkcioniše proces prevođenja dramskog dela. Teorijski stav o značaju uključenosti prevodioca u proces postavljanja dela na scenu praktično je prikazan u eseju „Nobelovac na sceni”, u kome sa čitaocima deli svoja iskustva nastala tokom saradnje sa Narodnim pozorištem Sombor prilikom pripremanja komada *Lepe oči, ružne slike*. Kovačević Petrović posebno poglavlje posvećuje i učešću u inscenaciji još dve drame: *Raspravi s Ernestom Če Gevarom* argentinskog filozofa Hosea Pabla Fajnmana i *Dečka iz poslednje klupe* španskog dramaturga Horhea Majorge. Autorka, dakle, u trećem poglavlju najviše pažnje posvećuje predstavljanju praktičnih aspekata prevođenja i analizi konkretnih primera i prevodilačkih rešenja.

Četvrta celina govori o gostovanjima latinoameričkih pisaca na Međunarodnom festivalu proze *Prosefest*-u, u čijoj organizaciji Bojana Kovačević Petrović učestvuje od 2013. godine, kada ju je književnica Ljubica Arsić predložila kao idealnog prevodioca za kubansku spisateljicu Soe Vadles. Na taj način započela je saradnja zahvaljujući kojoj je u Srbiju došlo ukupno sedam latinoameričkih autora, što je direktno uticalo na cirkulaciju hispanoameričke književnosti u srpskoj kulturi, a samim tim i na njenu recepciju. Autorka piše o gostovanju Soe Valdes, Samante Šveblin, Giljerma Martinesa, Luise Valensuele i Santjaga Ronkaljola, a čak dva teksta posvećuje gostovanju peruanskog nobelovca Marija Vargasa Ljose, za koje će reći da je bilo kulturni događaj decenije. Jasno je, dakle, da autorka književni i kulturni život u okviru kog se prevodilačka delatnost otelotvoruje, ne predstavlja samo kao puki kontekst koji je nužno uslovljava i oblikuje već i kao razvijenu i oživljenu mrežu različitih aktera koji su jasno imenovani, te su ovi kulturni delatnici prikazani kroz svoje delovanje i zalaganje. Kako je Bojana Kovačević Petrović i sama deo tih relacija, osoba koja je direktno učestvovala u organizaciji festivala i imala privilegiju da provede vreme



upoznajući pisce o kojima piše, ovi delovi monografije predstavljani su izrazito živopisno, u toj meri da možemo reći da naučni diskurs dobija ruho izuzetnog pripovedačkog umeća, a eseji zadobijaju lični, gotovo memoarski karakter.

Da je reč o pažnje vrednom i kvalitetnom naučnom štivu potvrđuju i imena recenzenata, renomiranih hispanista i prevodilaca – Dragane Bajić, Aleksandre Mančić i Dalibora Soldatića. U društvu u kome je prevodilac i dalje poprilično nevidljiv, a prevođenje nedovoljno cenjena delatnost i umeće, studije ovog tipa predstavljaju dragocen naučni podvig. Uz to, reč je o knjizi koja je izuzetno komunikativna, prilagođena studentima, kojima je i posvećena, koja približava različite aspekte književnog prevođenja, a istovremeno predstavlja i vredan izvor za buduća istraživanja recepcije hispanoameričke književnosti u srpskoj kulturi.

**Jovana B. Todorović\***

---

\* [t.jovana.todorovic@gmail.com](mailto:t.jovana.todorovic@gmail.com)

## УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У Годишњаку Филозофског факултета се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор. Аутори могу једном да објаве прерађени део из своје докторске дисертације, с тим што поклапање с изворним текстом не сме бити више од 30%. Уколико је аутор докторанд, може предати рад који је настао у коауторству са бар још једним искусним научником или ментором или рад за који је добио препоруку ментора (предаје се писмено у слободном формату уз сам рад).

### *Предаја рукописа*

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на web страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
  - „насловну страну”;
  - рукопис који садржи све илустрације (слике и графиконе);
  - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
  - наслов рада на српском и енглеском

- апстракт на српском и енглеском
- све ауторе и коауторе
- језик рада
- установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту) на српском и енглеском
- референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

#### *Рецензирање*

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове, б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именовањем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Аутор се аутоматски обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање или не чим се процес рецензирања заврши. Процес рецензирања подразумева проналажење два рецензента, њихово оцењивање рада, ауторске исправке (ревизије) уколико су захтеване од стране рецензента и уколико је потребно, још једно читање рада од стране рецензента, а завршава се предајом коначне верзије рада која је спремна за процес лектуре и даље припреме за објављивање. Уколико један од рецензента да позитивну, а други негативну оцену проналази се трећи рецензент који даје коначну оцену рада. Уколико се категорије рада коју рецензенти одреде не слажу, проналази се трећи рецензент који чија оцена одлучује којој категорији рад припада. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, уколико је то од њега затражено.

#### *Језик и писмо*

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски), и то латиничним писмом, изузев радова на руском који се штампају ћирилицом, али и код њих референце морају да стоје латиницом (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

### *Форматирање текста*

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 12 (сем код блок цитата, односно цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 11). Проред основног текста је 1,15. Сваки први ред новог пасуса је увучен (Paragraph/Indentation/Special: First line 12.7 m), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слојеве. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездицом – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

### *Насловна страница*

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездицом (\*, \*\*). Звездица (\*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звездице (\*\*) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

### *Структура чланка*

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

*Изворни, тј. оригинални научни рад* мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

*Прегледни научни рад* треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

*Стручни чланак* треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

#### *Наслов рада*

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

#### *Апстракт и кључне речи, резиме*

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом

1.15. Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом Кључне речи: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1.15. Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком Keywords: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

*Обим текста*

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

*Основни текст рада*

Основни текст се пише величином фонта 12. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикана.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

*Цитирање референци унутар текста*

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фонт је величине 11, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је 6 пт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai–Đere–Pal, & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или

наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

### *Литература*

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 12, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,5 цм, као у следећим примерима:

#### Књиге (штампани извори) Књиге са са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коауторе).

#### Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсенд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Đorđević, S.–Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P.–Đere, Z.–Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

#### Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и

иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „ед.” ако је књига писана на страном језику.

Ђurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Ђurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000– 2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27– 38.

Чланак из научног часописа

Ђurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „р.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5



Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

#### Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F.–Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978- 0-387-73155-1

#### Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

#### Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa [http://www.ucsusa.org/global\\_warming/solutions](http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions)

#### Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

#### Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

*Необјављени радови*

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*



**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ**

**ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

*Припрема за штампу и дизајн корица*

проф. др Ивана Иванић

---

ЦИП – Каталогизација у публикацији  
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

**ГОДИШЊАК** Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy /главни и одговорни уредници: Александра Блатешић, Снежана Божанић – 1956, књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет, 1956-1975; 1990- . – 23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.

– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714

---